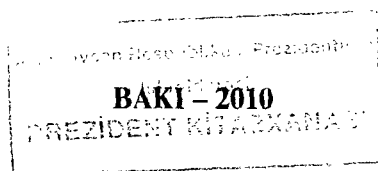

KLASSİK TÜRK ƏSƏRLƏRİ

ZİYA GÖYALP

TÜRKÇÜLÜYÜN ƏSASLARI

6806
AZƏRBAYCAN TÜRKÇƏSİNDƏ HAZIRLAYAN,
ÖN SÖZ, AÇIQLAMALARIN MÜƏLLİFİ:
ELMAN MUSTAFA

Redaktor:
Tarix elmləri namizədi, dosent **Z.H.Bayramlı**

RƏYÇİ: ƏBÜLFƏZ ELÇİBƏY

GÖYALP ZİYA «Türkçülüyn Əsasları» Azərbaycan türkcəsində hazırlayan, ön söz və açıqlamaların müəllifi: **Elman MUSTAFA**
Bakı- 2010. «Xəzər Universiteti» nəşriyyatı. 208 səh.

XX əsrin əvvəllərində Osmanlı imperatorluğu süquta uğrayarkən, nəinki, onun Avropadakı torpaqları əlindən çıxdı, hətta Türkiyənin bir dövlət kimi mövcud olması təhlükə qarşısında idi. Belə bir şəraitdə Türkiyədə yaranan müxtəlif fikir axımlarından Türk dünyası, Türk milləti üçün ən önəmlisi, ən doğru yolda olanı «Türkçülük» idi.

«Türkçülük» axımının, onun ən öncülərindən biri, bu əsərin müəllifi Ziya Göyalpın dünyada yeganə Türk Cümhuriyyətinin yaranmasındakı xidmətləri əvəzsizdir.

Türkçülüyn tam bir nəzəriyyə və proqramı sayılan bu əsərdə «Türkçülük» axımının mahiyyəti, onun qarşısında duran əsas vəzifələr geniş şəkildə şərh edilir.

**EY TÜRK OĞUZ BƏYLƏRİ! TÜRK XALQI, EŞİDİN!
ÜSTDƏN GÖY ÇÖKMƏDİKCƏ, ALTDAN YER
DƏLİNMƏDİKCƏ, BİL Kİ, TÜRK ULUSU, TÜRK
YURDU, TÜRK DÖVLƏTİ, TÜRK TÖRƏSİ PO-
ZULMAZ, SU KİMİ AXITDIĞIN QANINA,
DAĞLAR KİMİ YIĞDIĞIN SÜMÜKLƏRİNƏ LAYİQ
OL! EY ÖLÜMSÜZ TÜRK ULUSU, ÖZÜNƏ DÖN!...**

Bilgə KAĞAN

ISBN 978-9952-8024-9-8

©«Varlık yayınevi» İstanbul 1961
© «Maarif» nəşriyyatı. Bakı, 1991

HƏR ZAMANDA ZİYA GÖYALP (İKİNCİ NƏŞRƏ ÖN SÖZ)

Ətimin və sümüyümün atası Əli Rza əfəndirsə,
fikrimin atası Ziya Göyaldır.

ATATÜRK.

Ziyanın dühasındakı ikinci qüvvət onun məfkurəçiliyi idi. Əslində məfkurə sözünü icad edən, dilimizə gətirən odur. Məfkurəçiliyin təbli nəticəsi nikbinlikdir. Ziya da bütün böyük məfkurəçilər kimi nikbindir. Heç bir zaman, heç bir vəziyyətdə Ziyanın ruhunu kədər, ümitsizlik kimi bezginlik bürüməmişdir. Ən çətin və ən qaranlıq zamanlarda o, daim ətrafına inam və ümid saçmışdır. Balkan müharibəsinin zillətləri, dünya müharibəsinin fəlakətləri əsnasında, mən onu gələcəyə dərin ümidlərlə bağlı gördüm. Türkün ölməyəcəyinə onun qədər inanmış bir adama hələ ki, təsadüf etmədim.

Əhməd AĞAOĞLU.

İkinci dünya savaşından sonra, yüzilin ikinci yarısında dünya çapında sosial-mədəni həyatın bütün sahələrində yeniləşmələr bir-birini sürətlə izlədi. Bu dövrdə dünyanın bir-birinə qarşı olan iki görünüşü, prosesi özünü kəskin şəkildə göstərdi. Bunun biri belə bir görünüşdən ibarət idi: Daha yüksək səviyyəli texnologiyeni yeniliklər, bunların sırasında olan informasiya texnologiyasının böyük inkişafı nəticəsində mədəniyyətlər, xalqlar arasında ünsiyyət sıxlaşdı, dünya getdikcə kiçildi, maddi və mənəvi mədəniyyətin bir forma-biçim alması sürətləndi. 20-ci yüzilin ikinci yarısında artıq müxtəlif səviyyələrdə millətüstü birliklərdən, görünməmiş qloballaşmadan söz edilməyə başlandı. Keçmiş Sovetlər Birliyində isə «milli məsələ» həll edildi və sovet xalqı artıq yaranmış oldu. Gerçəkdə isə bunlar sözlə uydurmalar, sovet yalanları idi.

20-ci yüzilin ikinci yarısında dünya çapında nə millətüstü deyilən birliklər insanların tarixi birliyi olan «millət»i arxa plana keçirə bildi, nə də Sovetlər Birliyində «milli məsələ» həll edildi. Bunun qaçılmaz bir nəticəsi olaraq sovet xalqı da yaranmadı.

Bu dövrdə dünyanın başqa bir parlaq görünüşü də yarandı. Buna ikinci görünüş, proses də deyə bilərik. Bu dünya görünüşünü yığcam biçimdə belə açıqlayaq: Sözü gedən dövrdə dünya ölçüsündə ayrı-ayrı insanların, ayrı-ayrı xalqların öz etnik-milləti mənsubiyyətinə, milli kimliyinə maraqları getdikcə daha sürətlə artdı. Dünyanın bir çox xalqları, millətləri öz etnik-milləti psixologiyasının, milliyyətinə məxsus psixoloji yaradılışın, milli tarixin bənzərsiz olduğunu daha açıq şəkildə daha böyük coşqunluqla vurğulayaraq müxtəlif biçimdə bildirməyə və müəyyən bir etnosu mənsubiyyəti dərk etmənin qaynar havası içində yaşamağa başladılar. Bütün bu deyilənlər xalqların, millətlərin elmi və bədii-sənət yaradıcılığında, maddi və mənəvi mədəniyyət məhsullarında, siyasi sahədə, dövlətlərarası münasibətlərdə əks olunurdu.

Beləliklə, dünyanın birinci görünüş ilə ikinci görünüşü məzmun və hədəf baxımından bir-birinə qarşı idi. Buna görə də bu hadisəyə, duruma **müasir dövrün etnik paradoksu** adı verildi. Bu etnik paradoks ömrünü 21-ci yüzilin əvvəllərində də yaşamaqda davam etdi. Artıq etnik yüksəliş çağdaş dövrdə bütün insanlıq inkişafının yönləndirici və müəyyənədicisi özəlliklərindən biriydi.

Burada keçmiş tarixi-irəliləni də bir az xatırlayaq.

19-cu yüzildə və 20-ci yüzilin əvvəlində **Pangermanizm, Pans-**

lavyanizm, Pantürkizm və Türkçülük, bir qədər də Turançılıq çox işlək ifadələr – terminlər sırasındadır yer tutdu. Panslavyanizm, Pangermanizm doktrinaları şovinst- irqçilik mahiyyətlərini çox tezliklə bildirdilər.

Türkçülük-Pantürkizm tarixin gedişindən, yaranmış tarixi durumdan irəli gələn səbəblər üzündən özünüqoruma nəzəriyyəsi, özünüqoruma vasitəsi kimi meydana çıxdı. Ancaq özünü göstər-diyi, yarandığı ilk günlərdən ona qısqançılıqla baxanlar onda bir irqçilik, təcavüz görməyə çalışdılar. Bu tamamilə qərəzli bir yanaşma idi. Onu söyləmək yerində olar ki, hər bir «özünüqoruma»da bir hücumçuluq da var. Yaranmış təhlükəni ortadan qaldırmaq üçün təhlükənin hərəkətə keçməsindən öncə ona qarşı hərəkətə keçmək gərəkdir. Türkçülüyn «hücum»u da buradan qaynaqlanır.

Pantürkizm ifadəsini daha çox qarşı tərəf – Türkçülüyə qısqançılıqla yanaşanlar, onun varlığıyla barışa bilməyənlər işləmişlər. Bununla onlar Türkçülüyə qara yaxmaq istəmişlər. Elə bu səbəbdən də «Türkçülük» və «Pantürkizm» anlayışları arasında fərq qoymaq istəyənlər də olub. Ancaq tərəfsiz, səmimi yanaşıldıqda fərqləndirmənin gərəksiz olduğu ortaya çıxır.

Hər bir böyük irmanın qolları da var. Bu qollar onun həm də qaynaqlarıdır. Qaynaqlar, qollar ana irdəda birləşirlər. Türkçülük də belə bir irdəddir. Bu irmanın qaynaqları Türk tarixində, məkan baxımından Türkiyədə, Avropada, o zamankı Çar Rusiyasının tərkibində olan Krimdə, Volqaboyunda, Azərbaycanda, Orta Asiyada, Yaxın və Orta Şərqi bir sıra bölgələrində və bir də çarizmin şəkilləndirdiyi şovinst mühitdə yerləşirdi. Ana irmanın yurdu Türkiyədə idi. Türkçülüyn meydana gəlməsində Rusiya mühiti çox önəmli yer tutur. Artıq 19-cu yüzilin ortalarından Panslavyanizm rus burjuasiyasının, çarizmin şovinst – milliyətçilik və istilaçılıq ideologiyası olaraq bitkin şəkli almışdı. Panslavyanizm bütün varlığıyla Türk düşmənlərinə əsaslanırdı. O dövrdə ortaya atılan və çarizmin mənafeyini ifadə edən rəsmi milliyət nəzəriyyəsi, Panslavyanizmin tərkib hissəsiydi. Bu nəzəriyyənin əsasını maarif naziri, qraf S.S.Uvarovun 1834-cü ildə irəli sürdüyü «**Pravoslavlıq, mütəliyyə və milliyət**» düsturu təşkil edirdi. Panslavyanizmin bu nəzəriyyəsi mədəniyyət, özəlliklə maarif sahəsində mürtəce görüşləri bildirirdi. Məktəblərdə tədris-təlim işləri, öyrətmə və öyrənmə bu Panslavyanist nəzəriyyənin təsiri, basqısı altında idi. Türk dünyasının ölümsüz mütəfəkkiri İsmayıl bəy Qaspiralı (1851-1914) Panslavyanist ruhlu məktəbdə təhsil alarkən hər an Panslavyanist irqçilərin

basqısına uğramış və bu irqçiliyə silinməz nifrət duyaraq sönməz bir Türk sevgisiylə yetişmişdi. O, məktəbdən ayrıldıqdan bir müddət sonra «**Dildə, fikirdə, işdə birlik**» ülküsünü – idealını ortaya ataraq Türk millətinin dirçəlişi uğrunda uzun illər yorulmaq bilmədən savaşırdı. Çarizmin belə məktəbləri əslində rus olmayanlar üçün marginal bir mühit yaradırdı. Bu mühitdə rus-slavyan olmayanlar sürətlə marginallaşırdılar. Bunun faydalı yanı isə etnik-milliyət mənsəbiyyəti dərk etmə idi.

Azərbaycanın və bütün Türk dünyasının digər görkəmli mütəfəkkiri Əli bəy Hüseynzadə (1864-1942) də «İsmayıl bəy Qaspiralı yolu»nu keçdi. O, Tiflis gimnaziyasında, sonra isə Peterburq Universitetində təhsil aldı. Universiteti bitirdikdə artıq o, Türklüyə, Türkçülüyə dərinədən bağlı olan bir şəxsiyyət idi.

Əli bəy Hüseynzadə 1905-ci ildə Türk-İslam xalqlarının dirçəlişinin «**Türkləşmək, İslamlaşmaq və Avropalaşmaq**» düsturunun həyata keçirilməsi nəticəsində mümkün olacağını irəli sürdü. Bu sahədə ilk təşəbbüs isə Türkiyənin mücadiləçi aydınlarından – ziyalılarından olan Əli Suavi (1839-1878) tərəfindən göstərilmişdi. Bu üç görüşün – İslamçılıq, Qərbçilik və yenidən özünü göstərməkdə olan Türkçülüyn bir-birini tamamladığını ilk dəfə Əli Suavi ortaya qoymuşdu. Ancaq Əli Suavi bunu bir qədər sistemli olaraq irəli sürmüşdü. O zaman Türkiyədə Osmanlıçılıq – İslamçılıq görüşü hakim durumda olduğuna görə Əli Suavinin fikri geniş tərəfdar qazanmadı və unuduldu. Əli bəy Hüseynzadə isə görüşünü Türkçülüyn oyandığı bir dövrdə təklif etmişdi.

Bir qədər sonra Türkiyədə Ziya Göyöl «**Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək**» başlığı altında məqalələr dərc etdirdi və 1918-ci ildə isə eyni adlı kitabı nəşr olundu. O, uzlaşmaz görünən bu üç görüşün uzlaşa bildiyini daha dərinədən sistemləşdirə bildi və bu uzlaşmanı cəlbədicə bir nəzəriyyə kimi ortaya qoydu. Ziya Göyölün çalışmalarıyla bu üçlü görüş geniş yayıla bildi.

Bugün istər ayrı-ayrı insanların, istərsə də bütönlükdə xalqların etnik-milliyət kimliyini dərk etməsi, özünü hər hansı bir etnos ilə eyniləşdirməsi gətdikcə artan bir hadisə olub çağdaş zamanın bir özəlliyi kimi özünü göstərməkdədir. İnsan etnik-milliyət kimliyini dərk etdikdə, özünü hər hansı bir etnosla, insan birliyiylə eyniləşdirdikdə içində bir rahatlıq, məmnunluq yaranır, onun yalqızlıq qorxusu ortadan qalxmış olur, alınmaz bir qalanın onu qoruduğunu düşünür. Bu etnik-milliyət şüurun oyanışı, «inkışaf» deməkdir. Ancaq bu etnik yüksəlişə çağdaş dövrdə həm də etnoslararası gərginlik də yoldaşlıq edir. İmperialist qüvvələr isə bu durumdan

öz iddialarını həyata keçirmək üçün faydalanmağa çalışırlar. Müasir, çağdaş dünyanın bu gedişlərində, çaxnaşmalarında yol azmaq üçün hər kəsə Ziya Göyaltın bu əsəri və bütün irsi yolgöstəricidir, qurtarıcıdır.

Kitabın Azərbaycan türkcəsində birinci nəşrini hazırlayarkən oxucularımızın o zamankı hazırlığını göz önündə tutduq. Azərbaycan oxucusu üçün illərlə tanış olan və onun işlətdiyi alınma sözlərin (başqa dillərdən) bir çoxunu eyni anlamlı türk mənşəli sözləri aralarına dəfəs işarəsi və ya birini mötərizəyə almaqla verdik. Bugün isə Azərbaycan oxucusunun söz ehtiyatı ortaqların sözləri ilə zənginləşdiyi üçün bu qaydaya ikinci nəşrdə ehtiyac görmədik. Bu ikiliyi çox az yerdə saxladığımız.

Kitabın birinci nəşri nəşir Hacı İsmayıl Allahverdiyevin əməyi sayəsində mümkün oldu. İkinci nəşri isə Z.H. Bayramlı yerinə yetirdi. Buna görə onların hər ikisinə də təşəkkürümü bildirim.

Elman Mustafa

REDAKTORDAN

İnsanların, hər xalqın öz ana dili, öz yurdu, vətəni var. Hər kəsə öz ana dili, öz yurdu, vətəni doğmadır, həyatdır. Hər bir insan bu doğmalar ilə insan ola bilir, həyatda yaşaya bilir. İndi orta və ali məktəb illərini xatırlayıram. Orta məktəbdə bizə alayarımcıq Azərbaycan tarixi – Vətən tarixi tədris olunurdu. Orta məktəb üçün yazılmış o kitabların müəlliflərinə Allah rəhmət eylesin, deyərim. Ancaq o kitablar rejimin diktəsi ilə, tələm-tələsik yazılmışdı. Bizim Vətənimizin tarixindən gerçək məlumatımız olmurdu. Tariximizdə Səfəvilərin gerçək rolu, yeri də obyektiv işıqlandırılmırdı. Türkiyə isə «işğalçı» idi. Bizə öyrədilirdi ki, Türkiyə Vətənimizə işğalçı yürüşlər edib, 1918-ci ildə işğal məqsədilə ordu yeridib. Bizə deyirdilər ki, onlar müdaxiləçilər idi. Ancaq evimizdəki, qohum-əqrəbadakı, eldə, oymaqlardakı yaşlılarımızdan başqa şeylər dinləyirdik. Onlar Türkiyədən, türklərdən başqa şeylərdən – doğmalarımdan «bizi 1918-ci ildəki soyqırım»dan qurtarmalarından danışmışdılar. Bu deyilənlərə baxardım, məktəbdə, kitabda deyilənlər ilə tamamilə əks olan mənzərə görürdük. Məktəbdə rus-sovet tarixi «əməlli-başlı» tədris olunurdu. Biz elə bil, yol ayrıcında qalırdıq.

Ali məktəbdə uyğun bildiyim bir fakültədə oxuyarkən biz tələbələrin bir çoxunu içimizdəki eyni istəklə birləşdirirdi. Fakültəmizdə mənə dərs deyən müəllimlərin hamısını da indi minnətdarlıqla xatırlayıram. Rejimin təhlükəsinə baxmayaraq bizə imkan düşdükcə həqiqəti başa salırdılar.

İstər fərd, istərsə də insan birliyi xalq, millət səviyyəsində olsun, hər kəs öz milli müstəqilliyini, öz milli kimliyini bilmədikcə qaranlıqda yol azmış kimi olur. Onun gələcəyə gedən yolu dumanlıdır. Sovet dövründə bu kimliyi tanımaq üçün böyük əngəllər vardı. Türk-İslam dünyasının böyük müfəkkiri Ziya Göyaltın təqdim olunan bu kitabı kimliyimizi bilmək üçün qapılar açır. Ancaq sovet dövründə bunun nəşri qəti mümkün deyildi: Ziya Göyaltın adını açıq-aşkar söyləmək belə «KQB» təhlükəsinə göz altına almaq deməkdi. Sovetin son günlərində tələbə yoldaşım Elman bu kitabı çoxdan hazırladığını, indisə az-çox fürsət düşdüyünə baxmayaraq çap etdirib bilmədiyini söylədi. Tələbə yoldaşımın imkanlarının məhdud olduğunu bildirdim və mən müəyyən adamlara müraciət etdim. Sağ olsun, nəşri boynuna götürən oldu (Hacı İsmayıl Allahverdiyev). Sovetin son günləri olmasına baxmayaraq o, səhnədən tam çəkilməmişdi və uzun illərin vahiməsi, ağrıları da

yox olmamışdı. Bunlara baxmayaraq kitab işıq üzü gördü. Mən özüm indi müəlliməm. Mənə dərs demiş müəllimlərin zamanla bağlı çətinliklərini indi yaxşı başa düşürəm. Müəllim öz tələbəsinə gerçəyi söyləyəndə rahat olur. Böyük ehtiyacı göz önündə tutaraq Ziya Göyalpın əsərini Azərbaycan türkcəsində yenidən nəşr etməyi lazım bildik.

İndi qloballaşmadan müxtəlif səviyyələrdə çox danışılır. Avropa bu qloballaşmada baş rolu öz üzərinə götürüb. Avropa dövlətləri bir çox sahədə vahid məkan qururlar, bir birliyə girirlər. Buna heç bir etirazımız yoxdur, olsun. Xalqlar bir-birinə yaxınlaşsa yaxşıdır. Ancaq bu qloballaşmada əriməmək də lazımdır. Türk dilli xalqların bir-birinə yaxınlaşması üçün bir çox təbii əsaslar var. Belə bir yaxınlaşma ümumbəşəri xarakter daşıyır, dünyanın sülh yolu ilə inkişafına uyğundur. Ziya Göyalpın bu kitabı belə bir yaxınlaşmada və dünyanın dinindən, milliyyətindən asılı olmayaraq digər xalqları ilə səmimi münasibətlərin yaradılmasında böyük əhəmiyyət daşıyır.

ZİYA GÖYALP VƏ ONUN «TÜRKÇÜLÜYÜN ƏSASLARI» ƏSƏRİ (Birinci nəşr üçün)

Antanta ilə Türkiyə arasında 30 oktyabr 1918-ci ildə imzalanmış Modros barışı birinci dünya savaşında sultan hökumətinin yenildiyini təsdiqlədi. Bundan sonra ingilislərin fətvası ilə İstanbulda qabaqcıl görüşlü adamlar, vətənsəvərlər həbs edilməyə başlandı, hərbi məhkəmələr quruldu... İstanbulun qara günləri bir-birini əvəz etdi. Belə günlərin birində – 1919-cu ilin əvvəllərində bir hərbi məhkəmə də quruldu. Bu məhkəmə müttəhimini edam etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Məhkəmə rəisi ingilislərə qulluq göstərən Nazim Paşa idi. Məğrur müttəhim ilə Nazim Paşa arasında belə bir sual-cavab oldu:

«- Erməni qırğınına siz fətva vermişsiniz, bəs buna nə deyə bilərsiniz?»

Bu sual onu (müttəhimini) vulkan kimi püskürtdü:

- Millətimizə iftira etməyin. Türkiyədə erməni qırğını deyil, türk-erməni müharibəsi vardır. Bizi arxadan vurdular, biz də vurdular...

Müttəhimdən belə bir cavabı gözləmədilər. Heyrətdən Nazim Paşanın ağzı açıla qaldı. Qaşları alına dırmanmış, gözləri isə lal daşma dönmüşdü...» (Haqqı Süha).

Bu qorxmaz «müttəhim» Türkiyənin işıqlı düşüncəsinin öncüsü – lideri, türk millətinin azadlığı, yüksəlişi yolunda özünü hər cür odun-alovun ağzına, ölümə atan, adı dildən düşməyən Ziya Göyalp idi.

Qısa zaman içində yurdsevər, açıqgözlü adamları öz çevrəsində toplayan, coşğun fikir axımlarını bir yönə yönəldən, sistemləşdirən və əlaqə qurduğu bütün adamları, ziyalıları, yüksək dövlət vəzifələrində çalışanları daim ruhlandıran bu şəxsin keçdiyi həyatı, millətinə verdiklərini kiçik həcmli bir yazıda az-çox dolğun şəkildə göstərmək mümkün deyildir.

Böyük sosioloq, şair, publisist, tarixçi, siyasətçi Ziya Göyalp Türkiyənin, türk dünyasının bətnindən doğmuşdu...

1908-ci il Gənc Türklər inqilabı Yaxın və Orta Şərqi ən böyük hadisəsi idi. İnqilab Türkiyənin sürətli inkişafı üçün yeni üfüqlər açdı. Türkiyədə sosial həyat ömrünün yeni, aşılıb-daşan bir mərhələsinə girdi.

19-cu yüzilin axırları və 20-ci yüzilin ilk on ilində Türkiyənin sosial həyatında müxtəlif fikir axımları özünə yer tutmuşdu. Bu

fikir axımlarının bir-birindən bir çox fərqləri olmasına baxmayaraq onlar bir məqsəddə birləşirdilər: Osmanlı imperatorluğunun bütövlüyünü saxlamaq, Avropanın imperialist dövlətlərinin təcavüzündən Türkiyəni qorumaq və onu parçalamağa dair bu dövlətlərin yaşı bir neçə yüz il olan niyyətlərinin gerçəkləşməsinə yol verməmək.

Gənc Türklər inqilabına iki fikir axımı: «Osmanlıçılıq» və «İslamçılıq» («İslam birlikçiliyi», «İttihad-i islam») daha güclü şəkildə gəlib çıxmışdı.

Osmanlılar ilə İslamçılar, yəni islam birlikçiləri arasında başlıca ayrılıq «millət anlayışı»nda ortaya çıxmışdı. Osmanlılar Osmanlı dövlətinin bütün vətəndaşlarını – müsəlmanları, xristianları, yəhudiləri və s.-ni, İslam birlikçiləri isə yalnız müsəlmanları bir millət kimi qəbul edirdilər. Göründüyü kimi, Osmanlılara görə millət dilləri, dinləri, ümumiyyətlə mənəvi mədəniyyətləri, yəni milli şəxsiyyətləri (kültürləri) ayrı olan insan topluluqlarının birləşməsindən, İslamçılara görə isə dil və milli şəxsiyyət, milli məna-viyyət baxımından bir-birindən tamamilə fərqlənən müsəlman topluluqlarından ibarətdir.

Osmanlı imperatorluğu çox böyük bölgədə (Asiya, Avropa və Afrika) macar, yunan, serb, xorvat, rumun, erməni, ərəb, alban, yəhudi və s. kimi bir çox xristian, müsəlman və türk olmayan xalqları birləşdirirdi. Bunların hamısı bir yerdə sayca türklərdən xeyli çox idi. Xristianların və türk olmayan müsəlman xalqların dil, milli mədəniyyət (kültür) özgürlüyü-azadlığı saxlanılmışdı. Osmanlı dövləti bu xalqların görünək və gələcəklərinin (adət və ənənələrinin) toxunulmazlığını daim gözləyirdi. Dövlətin güclü vaxtlarında türk olmayan xalqlara böyük hörmət göstərilir, onlar tam güvənlik-təhlükəsizlik içində yaşayırdılar. Ancaq Osmanlı dövləti zəiflədikcə bu xalqlar baş qaldırmağa, müxtəlif fəlakətlər törətməyə başladılar.

Osmanlı imperatorluğunda ticarət, sənaye, iri kənd təsərrüfatı istehsalı xristianların və yəhudilərin əlində toplanmışdı. Bunun nəticəsində onlar sürətlə varlanırdılar. Bundan başqa, türk - müsəlman olmayan xalqlardan əsgər də toplanmırdı. Bu isə onların sayca çoxalmasına səbəb olurdu. Ölkəni qorumaq, müharibələrdə vuruşmaq, ən ağır işlərdə çalışmaq isə türkün üzərinə düşürdü.

19-cu yüzilin əvvəllərindən Osmanlı imperatorluğunun geriliyi, zəifləməsi daha açıq şəkildə gözü çarpmağa başladı. Avropanın Fransa, Rusiya, İngiltərə kimi dövlətləri Osmanlı dövlətinin

zəifləməsini sürətləndirmək üçün əllərindən gələni edirdilər. Onlar imperatorluğun xristian xalqlarını dövlətə qarşı qızışdırırdılar. Hətta türk olmayan müsəlman xalqlarını da türkə qarşı qaldırmağa çalışır və istədiklərinə çatırdılar. İngiltərə ərəbləri Osmanlı dövlətinə qarşı qaldırmaqla əslində ərəblərin var-yoxunu talamaq məqsədini güdürdü.

Osmanlı imperatorluğunda türklər sözdə «hakim millət» idi. K.Marks və F.Engels bunu etiraf edərək 1853-cü ildə yazırdılar ki, «Türkiyədə türkləri hakim sinif adlandırmaq çətindir» (Əsərlərinin rusca 2-ci nəşrinin 9-cu cildi, səh.6). Nə dövlət onların adını daşıyır, nə də yeritdiyi siyasətdə milliyyətçilik ruhuna söykənirdi. Bu baxımdan sultan II Mahmudun bu sözləri danışdığımız gerçəkliyi gözəl ifadə edirdi: «Mən təbəəmdəki din fərqlərini ancaq cama, kilso və sinaqoqlara girdikləri zaman görmək istəyirəm». Dövlət əslində ölkə içində türkün mənafeyini xristianların, türk olmayan müsəlmanların mənafeyinə qurban verirdi. Buna görə də türk əhalisi gözədən düşmüş durumda idi. Türklərin bu durumu ağır yaşamı tanınmış fransız yazıçısı Rəne Pinon bu istehsalı sözləri de-dirtmişdi: «Osmanlı imperatorluğunda hər bir kəs üçün yer vardır. Türklər üçün də». Avropa dövlətlərinin böhtanından, pis niyyətlərindən qorunmaq, xristianları, türk olmayan əhalini narazı sal-mamaq, imperatorluğun bütövlüyünü saxlamaq məqsədilə Osmanlı dövləti milli olmayan siyasət yeridir, «Osmanlı» adı ilə çıxış edirdi.

1839-cu il «Gülxanə xətti-i hümayunu» - Tənzimat fərmanı xristian xalqların hüququnu daha da genişləndirdi. Bandan sonra Osmanlıçılıq rəsmi siyasətə çevrildi. Tənzimat dövründə (1839-1876) xristian uyruqlar – təbəələr dövlətə qarşı fəaliyyətlərini daha da gücləndirdilər. 1789-cu il Fransa inqilabının doğurduğu milliyyətçilik hərəkatını və düşüncəsini ilk öncə xristian Balkan xalqları mənimsəmişdi. Avropa dövlətləri onların milliyyətçilik və türklərə düşmənçilik hissini daha da körükləyirdilər. Avropada meydana gəlmiş bir çox sömürgeçi (müstəmləkəçi) və irqçi axımlar, təşkilatlar, xüsusilə panslavyanizm, panlatinizm Osmanlı dövlətini içdən sarsıtmağa, didib parçalamağa çalışırdı. F.Engels bu irqçi axımlardan biri olan panslavyanizmdən danışarkən yazırdı: «... Səthi məlumatı olan bir neçə slavyan tarixçisinin kabinetində tarixə zidd olan bu cəfəng hərəkat meydana gəldi və öz qarşısına – nə az, nə də çox – mədəni Qərbi vəhşi Şərqi, şəhəri kəndə, ticarəti, sənayeni, mənəvi mədəniyyəti təhkimli slavyanların primitiv əkinçiliyinə tabe etdirmək məqsədini qoydu. Lakin bu cəfəng nəzə-

riyyənin arxasında Rusiya imperiyasının şəxsində qorxunc bir həqiqət dururdu; elə bir imperiya ki, bütün Avropanı slavyan tayfasının və xüsusilə onun yeganə bacarıqlı hissəsi olan rusların malikanəsi hesab etmək iddiası onun hər addımında özünü büruzə verir; elə bir imperiya ki, Peterburq və Moskva kimi iki paytaxtı ola-ola, hər bir rus kəndlisinin öz dini və öz milləti üçün əsil mərkəz saydığı «çar şəhəri» (Konstantinopol, rusca Çarqrad – çar şəhəri) həqiqətdə rus imperatorunun iqamətgahı olmadıqca yenə öz ağırlıq mərkəzini əldə edə bilmir; elə bir imperiya ki, son 150 ildə bir dəfə də ərazi itirməmiş, əksinə, hər dəfə müharibə etdikcə öz ərazisini daha da genişləndirmişdir. Buna görə də Mərkəzi Avropa, rus siyasətinin məqsədlərinə ən çox uyğun gələn və yeni peyda olan panslavyanizm nəzəriyyəsini həmin siyasətin nə kimi fitnə-fəsad vasitəsi ilə müdafiə etdiyinə yaxşı bələddir» (K.Marks və F.Engels. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, 1978, səh.371).

Bütün bu haqsızlıqlardan, hücumlardan qorunmaq üçün Osmanlı dövləti «Osmanlıçılıq» axımını müdafiə etməyə başladı. Sultan II Əbdülhəmidin dövründə Osmanlıçılıq İslamçılıq ilə çulğalaşmış şəkildə yeridildi.

19-cu yüzilin 2-ci yarısında Avropa dövlətləri müsəlman ölkələrini xammal bazarına çevirmək üçün var qüvvələri ilə hücum keçmişdilər. Onlar Osmanlı imperatorluğuna «xəstə adam»¹ kimi baxır və bu «xəstə adamı» xammal bazarını ələ keçirmək yolunda əngəl sayırdılar. Bax, bu zaman «İslam birlikçiliyi» (İttihad-i islam) ölküsü-məfkurəsi meydana çıxdı. İrəliçi-mütərəqqi İslam ziyalıları «İslam birlikçiliyi» axımına sömürgəçiliyə (müstəmləkəçiliyə) qarşı mübarizə vasitəsi kimi baxırdılar. XIX yüzilin ikinci yarısında islam birliyi hərəkatının öncüsü və ideoloqu olan Şeyx Cəmaləddin Əfqani (1838-1897) həmin yüzilin 70-ci illərindən bir sıra müsəlman ölkələrini dolaşaraq bütün müsəlmanları birliyə çağırırdı.

Osmanlı dövləti gizlicə «İslam birlikçiliyi» axımının tərəfini saxlayırdı. Əslində Osmanlı imperatorluğu üçün İslamçılıq ölküsü-məfkurəsi səciyyəvi idi. Belə ki, Osmanlı dövlətində din ilə millət eyni sayılır, daha doğrusu, «ümmət» və «millət» anlayışları arasında heç bir ayrılıq görülmürdü; «millət»i «ümmət» anlayışı əvəz edirdi. Sultan həm də xəlifə idi. Deməli, həm siyasi, həm də dini hakimiyyət onun əlində toplanmışdı. Sultan I Əbdüləzizin dövründə (1861-1876) «İslam birlikçiliyi» siyasəti qızğın şəkildə yeridilməyə başlandı. Ondan sonra gələn Əbdülhəmidin fəaliyyətinin əsasını panislamist siyasət təşkil edirdi.

1908-ci il inqilabı ərəfəsində - ərəfəsində xristianlar və digər uyruqlar (təbəələr) Əbdülhəmid zülmünə qarşı hüriyyət adına «birləşdilər». Ancaq bu, görünüşdən birləşmə idi, süni mahiyyət daşıyırdı. İnqilabdan sonra xristianlar və türk olmayan müsəlman uyruqların milliyyətçilik fəaliyyətləri üçün geniş meydan yarandı. Onlar Avropa dövlətlərinin yardımına arxalanaraq imperatorluğu yox etmək, türklərə qarşı düşmənçilik niyyətlərini gerçəkləşdirmək üçün əməli işə keçdilər. Bu xalqlar «Osmanlı» adını boş söz sayırdılar. Bu ad yenə yalnız türkün özünə qaldı.

1908-ci ildən sonra yaranmış durum türk olmayan xalqların xeyrinə oldu. Onlar indi tam aşkar şəkildə düşmənçilik edir, milliyyətçi-irqçi xətt yeridir, türkləri arxadan vururdular.

Balkan müharibəsi (oktyabr 1912 - may 1913) nəticəsində Osmanlı dövlətinin İstanbul və Şərqi Frakiyanın bir hissəsindən başqa, bütün Avropa torpaqları əlindən çıxdı. Bu «Osmanlıçılıq» ölküsünə sarsıdıcı zərbə oldu. Artıq bütün çılpaqlığı ilə üzə çıxdı ki, «Osmanlı milləti» anlayışı puç bir şeydir. 1909-cu ildə albanların üsyan etməsi, birinci dünya savaşının illərində ərəblərin türkləri arxadan vurmaları, onların Türkiyədən ayrılmaq yolunu tutan «Əlmühdül ərəb» cəmiyyətinin fəaliyyəti və türklərin başına gələn fəlakətlər «İslamçılıq» axımını axsatdı. Artıq Osmanlı dövlətini fəlakətdən nə Osmanlıçılıq, nə də İslamçılıq qurtara bilərdi.

Dövrün fikir axımlarından ikisi: 1) ədəm-i mərkəziyyət və təşəbbüs-i şəxsi və 2) əsrilik (müasirlik, modernizm və ya çağdaşlıq) bir fikir axımı kimi zəif olmuş və əslində o biri üç fikir axımlarının (Osmanlıçılıq, İslam birlikçiliyi və Türkçülüyn) kölgəsində qalmışlar. Ədəm-i mərkəziyyətçilik fikir axımının qurucusu Avropa sosialistlərindən qidalanmış prins Sabahəddin bəy idi. Ədəm-i mərkəziyyətçilikdə iki fikir – bir mərkəzin olmaması (desentralizasiya) və şəxsi girişim (təşəbbüs) əsas götürülürdü. Osmanlıçılıq prinsipinə söykənən ədəm-i mərkəziyyətçilər mərkəzdən asılılığı azaltmağın, yerlərə geniş muxtariyyətlər verilməsinin və şəxsi təşəbbüslərin, liberal iqtisadiyyatın yanlısı – tərəfdarı idilər. Əslində ədəm-i mərkəziyyətçilik yeni bir Osmanlıçılıqdan başqa bir şey deyildi.

Əsrilik, yəni çağdaşlıq Türkiyə həyatını Qərb modeli əsasında müasirləşdirməyi irəli sürürdü. Bu, bir növ ifrat Qərbcilik idi. Əgər Türkçülük və İslamçılıq Qərbin yalnız elm və texnikasını qəbul etmək istəyirdisə, Əsrilik bunlar ilə birlikdə Qərbin milli cəhətlərinin və yaşayış tərzinin də qəbul edilməsini istəyirdi. Bununla belə, Əsrilik fikri bir sistem biçimini ala bilməmişdir.

1908-ci ildən sonra gəncliyə, aydınlara (ziyalılara) ən böyük təsir edən fikir axımı Türkçülük idi. Türkçülük yarandığı vaxtdan romantik, elmi və ülkücü (idealist) kimi üç mərhələni yaşadı.

Qərb türkoloqlarının, yəhudi türkoloqların, Rusiya və Türkiyədəki açıq gözlü türklərin çalışmaları türkçülüynün qaynaqlarını təşkil edir. Türkiyədə türkçülük axımının başlanması Rusiyadakı türklərin təsiri ilə bağlıdır. Bu türkçü ziyalıların sırasında isə İsmayıl bəy Qasıralı (Kırım), Əhməd bəy Ağaoğlu (Azərbaycan) və Əli bəy Hüseynzadə (Azərbaycan) ən ön yerləri tuturlar. 1908-ci ildə Türkçülük axımının orqanı olan «Türk dənəyi» dərgisi nəşrə başladı. Bununla belə, Türkçülük Avropa torpaqlarının Türkiyənin əlindən çıxmasından sonra diqqəti çəkdi. «Gənc qələmlər», «Yeni məcmuə», «Türk yurdu» kimi dərgilər Türkçülüynün yayılmasına, xalqa aşılmasına çalışdılar.

Osmanlıçılığa qarşı çıxan türkçülük daxili və xarici düşmənlər qarşısında yalnız qalmış türklərin qurtuluş yolunu işıqlandırmaq üçün meydana çıxmışdı. Tripoliya (Trablis) və Balkan müharibələrində (1911-1912 və 1912-1913) Türkiyənin başına gələn fəlakətlər də Türkçülük axımını ön plana keçirdi. 2-ci Məşrutıyyətdən (1908) sonra Türkçülük dil, soy və tarix sahələrində sürətlə inkişaf etdi: türk dilinin, Türkiyənin sınırlarından kənarda yaşayan türk xalqlarının və Osmanlılardan öncəki türk tarixinin öyrənilməsində böyük coşğunluq yarandı.

Türkçülüynün başında duran, ona elmlik verən böyük sosioloq, şair və publisist Ziya Göyöl idi.

Ziya Göyöl bütün həyatını Türkçülüynün gerçəkləşməsinə, türk millətinə aşılmasına bağlamış, bütün xoşbəxtliyini türklərin yüksəlməsində görmüşdü.

O, Türkçülüyə «türk millətini yüksəltmək deməkdir» - deyə tərif verdi.

Türkçülüynün meydana gəlməsini həyat özü diklə etmişdi. Türk milləti özünü onu gözləyən təhlükədən qurtarmalı idi. Bunun üçün ona qurtarıcı bir axım, ölkü-məfkurə gerek idi.

Türklərin keçmiş şöhrətini qaytarmaq istəyən türkçülər arasında ilk öncə Turançılıq fikri çox geniş yayıldı. Turançılıq bütün türk xalqlarını bir dövlətdə toplamaq məqsədini güdürdü. Ziya Göyölün 1911-ci ildə «Gənc qələmlər» jurnalında (Solaniq) çıxan «Turan» şeiri Turançılıq ölküsünü parlaq şəkildə ifadə etdi:

Vətən nə Türkiyədir türklərə, nə Türkistan,
Vətən böyük və müəbbət bir ölkədir: Turan.

Türkiyədə imperatorluq düşüncəsi hələ güclü idi. Osmanlıçılığın «Osmanlı imperatorluğu» düşüncəsinə qarşı Ziya Göyöl «Turan imperatorluğu» düşüncəsini, İslam birlikçilərinin müsəlmanların dövlət birliyi fikrinə qarşı «İslam ümmətçiliyi» fikrini irəli sürdü. Ziya Göyöl öz düşüncələrini şeir və məqalələri ilə yayır, onları bu yolla türk xalqına aşılamağa çalışır, irəliçi-mütərəqqi düşünən bilən ziyalıları başına toplayırdı.

1912-ci ildən Türkçülük (Turançılıq) «İttihad və Tərəqqi» partiyasının siyasətində özünə möhkəm bir yer tutdu.

Ancaq Turançılıq ölküsü o zaman daha çox xəyali bir səciyyə daşıyırdı. Zaman keçdikcə Ziya Göyöl öz düşüncəsində dəyişiklik edir. Türkçülər arasında artıq «Türkləşmək, İslamlaşmaq, Qərb-ləşmək» fikirləri güclənməyə başlamışdı. Ziya Göyöl 1915-1917-ci illərdə bu üç düşüncəni birləşdirib yazılarında bunu əsaslandırır. Bütün bu yazılarını 1918-ci ildə nəşr etdirdiyi «Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək» adlı kitabında topladı. Burada Ziya Göyöl Türkçülük ilə İslamçılıq və Müasirliyi uzlaşdırmağa çalışmışdı. Ümumiyyətlə, 1916-cı ildən Ziya Göyöl Turançılıq məsələsinə toxunmur. 1917-ci ildə nəşr etdirdiyi «Kavim» («Qövm») adlı şeirində «Türkiyə dövlətim, türklük millətim» - deyir. Beləliklə 1915-1917-ci illərdə o, fəaliyyətinin yeni bir mərhələsinə – Türkçülük mərhələsinə girir. Ziya Göyöl yazırdı: «Türkçülüynün qayəsi çağdaş bir İslam Türkçülüydür. Türkçülüynün millət ölküsü-məfkurəsi Türkçülükdürsə, ümmət ölküsü-məfkurəsi də İslamçılıqdır. Türklərin hamısı İslam olduğu üçün Türkçülər heç bir zaman İslam ümmətçiliyinə əks bir duyğu bəsləməyəcəklər. Türkləşmək, İslamlaşmaq ölküləri arasında bir çatışma-ziddiyyət olmadığı kimi, bunlar ilə müasirləşmək ehtiyacı arasında da bir uyumsuzluq ola bilməz. Bugün bizim üçün müasirləşmək – Avropalılar kimi zirçli gəmilər, avtomobillər, təyyarələr hazırlayıb istifadə etmək deməkdir. Müasirləşmək şəkildə və yaşayış tərzii ilə Avropalılara bənzəmək demək deyildir. Müasirlik ehtiyacı Avropadan yalnız elmi və əməli biliklərin alınmasını bizdən tələb edir. Avropada dindən və millətdən doğan, beləliklə, bizdə də bu qaynaqlarda aranması lazım gələn bir sıra mənəvi ehtiyaclarımız vardır ki, bunların Qərbdən alınması lazım deyildir. Belə olduqda, yeni ölkünün-məfkurənin üç məqsədi vardır: Türklük, İslamlıq, Müasirlik. Türkçülüynün məqsədi türk harsı (milli kulturu, milli şəxsiyyəti) yaratmaqdır. Bu ölkü İslamçılıq və Qərb mədəniyyəti ilə tamamlanır. Bu halda, hər bir türkün inancları (etiqadları) bu tərzdə ifadə

olunmalıdır: Türk millətindənəm! İslam ümmətindənəm! Avropa mədəniyyətindənəm!».

Böyük sosioloq bu əsərində «müasirləşmək» (çağdaşlaşmaq), «islamlaşmaq» və «türkləşmək» (yəni milli kultürünü dirçəltmək, milliləşmək) məsələlərini dərindən araşdıraraq belə qənaətə gəlir ki, «müasirləşməyə» və «islamlaşmağa» nisbətən «türkləşmək» arxa planda (geridə) qalmışdır. Çünki türklər bir ölkədən ötrü var olanı (mövcud olanı), yəni Osmanlı imperatorluğunu, Osmanlı xalqlar birliyini təhlükə qarşısında qoymaqdan çəkinmişlər. Buna görə türk fikir adamları «türklük yox, osmanlılıq var» deyirdilər. Çünki Osmanlı dövlətini türklər qurmuşdular. Gerçəkdən də, Osmanlı imperatorluğunda müasirləşmək (Avropa müasirliyi baxımından) və İslamlaşmaq bir sistemli fikir axımları kimi «Türkləşmək»dən daha erkən meydana çıxmışdı.

Ziya Göyalp belə nəticə çıxarır ki, millət ölküsü-məfkurəsi ilk öncə Osmanlı imperatorluğunun müsəlman olmayan xalqlarında, sonra albanlarda və ərəblərdə, ən sonda isə türklərdə özünü göstərmişdir. Göründüyü kimi, Ziya Göyalp bir millət üçün ölüm-dirimdən ibarət olan olduqca önəmli bir məsələnin mahiyyətinə varır. Çünki bir millət, xalqı «millət ölküsü» görünməmiş dərəcədə güclü edir.

Ancaq türklərdə «millət ölküsü»nün çox dərindən tarixi kökləri vardır. Bu ölkünün sonralar «gizlənməsi»ni, ən sonda çağdaş baxımdan meydana çıxmasını incələməyi bu yazıda qarşıya məqsəd qoymamışıq.

Türkçülük Atatürk devrimləri-inqilabları üçün zəmin hazırladı. Türkiyə Respublikası elan edildikdən (29.10.1923) sonra həyata keçirilən bir çox dəyişikliklər Ziya Göyalpın əsərlərində irəli sürülən fikirlərdən qidalanmışdır.

Osmanlı imperatorluğunun yıxılması, Türkiyə Respublikasının meydana gəlməsi Ziya Göyalpın Türkçülük ölküsündə bəzi dəyişikliklər etdi. Bunlar 1923-cü ildə yazıb tamamladığı «Türkçülüyn Əsasları» adlı ünlü kitabında öz əksini tapdı. Bu kitabı ilə onun milliyətçi fəaliyyətinin üçüncü mərhələsi başlanır.

Ziya Göyalp milliyətçilik məsələsini, türk millətinin mənavi quruluşunu araşdırıb açıqlayarkən türk tarixinə, mifologiyasına, folkloruna, sosiologiyasına arxalanmış və bu zaman fransız sosiologiya məktəbinin qurucusu Emil Dürkheymin (1858-1917) sosiologiya metodundan yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir.

Ziya Göyalp E.Dürkheymin təqlidçisi olmamışdır. O zaman Dürkheymin sosiologiyası Avropada geniş yayılmışdı. Həm də bu

sosiologiyanın Ziya Göyalpı özünə çəkən ən əsas səbəblərindən biri fransız sosioloqunun hər bir sosial hadisənin səbəbini cəmiyyətin özündə axtarması idi. Dürkheymin sosiologiyası bugün də geniş yayılan və gəldikcə artan önəmi olan (məsələn, Amerikada) bir sosiologiyadır.

Kitab şəklində ilk dəfə 1923-cü ildə çıxan «Türkçülüyn Əsasları» sonralar Türkiyədə dəfələrlə nəşr edilmiş və edilməkdədir. Hətta xarici dilə çevrilərək Avropada işıq üzü görmüşdür. Bugün Türk gəncliyinin, ziyalıların sevə-sevə oxuduğu bir əsərdir. «Türkçülüyn əsasları» bir çox üstünlüklərini bugün də qorumaqdadır.

Bu kitab iki bölümdən ibarətdir. Birinci bölüm nəzəri olub Türkçülüyn mahiyyətini, ikinci (əməli) bölüm isə Türkçülüyn proqramını açıqlayır.

Ziya Göyalp bu əsərində türk millətini yüksəltməyin proqramını, yollarını və prinsiplərini işləyib hazırlamış və göstərmişdir.

Ziya Göyalpı daim düşündürən, bütün çalışmalarının mahiyyətini təşkil edən bir başlıca məsələ vardır: milli şüur və milli vicdan. Türk millətinin milli şüurunu, milli vicdanını gücləndirmək üçün, bu başlıca məsələnin həlli üçün varından yox olmuşdur.

Hər şeydən öncə, Türkçülüynü «türk millətini yüksəltmək deməkdir» - deyə tərif edən Ziya Göyalp Türkçülük ölküsünü-məfkurəsini böyüklüyü baxımından 3 dərəcəyə ayırır: 1. Türkiyəçilik; 2. Oğuzçuluq və ya Türkmənçilik; 3. Turançılıq.

Ziya Göyalp bugün yalnız Türkiyəçiliyin gerçəklik sahəsində olduğunu göstərir. Milli türk dövlətinin Türkiyə Respublikasının qurulması və türk adını alması bunu təsdiq edir. Böyük sosioloq Türkçülükdə yaxın və uzaq ölkə kimi iki ölkünün olduğunu irəli sürür. Yaxın ölkəmiz Oğuzçuluq - Oğuz birliyi və ya Türkmənçilikdir. Bugün kultür (milli duyğuların bütünü) baxımından asanlıqla birləşə bilənlər oğuzlardır. Türkiyə, Azərbaycan, İran və Orta Asiya türkmənləri Oğuz soyundandır. Ancaq bu yaxın ölkə oğuzların kultür baxımından birləşməsindən ibarətdir. Siyasi birləşmədən danışmaq isə hələ tezdir.

Türkçülüyn uzaq ölküsü Turançılıqdır. Turan yer üzündəki bütün türklərin birləşməsidir – Böyük Türkistandır. Turan adı ilə birləşən bütün türk xalqlarının (Oğuzlar, Tatarlar, Özbəklər, Qırğızlar, Yakutlar, Qazaxlar və s.) dil, ədəbiyyat, kultür baxımından birləşməsi Türkçülüyn uzaq ölküsüdür. Bəs bu gün xəyal olan bu uzaq ölkünün gerçəkləşməsi mümkündürmü? Bunu gələcək

göstərir.

Ziya Göyalt bundan sonra millətə tərif verərək onun dil, din, əxlaq, estetika baxımından ortaqlıq olan, yəni eyni tərbiyəni görmüş fərdlərdən (insanlardan) ibarət topluluq olduğunu deyir. Görkəmli sosioloq bununla həm də irqçiliyə qarşı çıxır.

Ziya Göyalt millətin mənəviyyatını araşdırarkən mədəniyyət və mədəniyyət məsələsinə böyük əhəmiyyət verir. Burada o, fransızca «kültür» sözünə ərəbcədən aldığı «hars» sözünü, «sivilizasiya»ya isə «mədəniyyət» sözünü qarşılıqlı kimi işlədir.

Ziya Göyaltın sosiologiyasının, təliminin əsasını hars (milli mədəniyyət) və mədəniyyət ikilisi və sintezi təşkil edir.

Böyük sosioloqa görə, mədəniyyət (hars) milli, mədəniyyət isə beynəlmilləldir. Türk milləti yüksəlmək və qurtulmaq üçün öz milli harsını – mədəniyyətini (din, əxlaq, hüquq, bədii, iqtisadi həyatlarının uyumlu-ahəngdar bir toplamını) qoruyaraq tam şəkildə Qərbi mədəniyyətinə girməlidir.

Ziya Göyalt göstərir ki, türklər öz milli mədəniyyətini, milli ruhunu saxlamaqla tam şəkildə Qərbi mədəniyyətinə ona görə girə bilərlər ki, Qərbi mədəniyyətinin feminizm (qadın hüququ), demokratiya və s. kimi təməl dayaqları, prinsipləri türklərdə ən əski çağlardan vardır. Ziya Göyalt yazır: «Başqa millətlər bugünkü mədəniyyətə girmək üçün keçmişlərdən uzaqlaşmağa məcburdurlar; halbuki, türklərin bugünkü mədəniyyətə girmələri üçün yalnız əski keçmişlərinə dönüb baxmaları yetər».

Ziya Göyalt araşdırmalar nəticəsində belə bir fikrə gəlir ki, türk millətinin yüksəlməsi, yəni öz harsını – milli şəxsiyyətini qoruyub saxlamaqla Qərbi mədəniyyətinə tam girə bilməsi üçün ziyalılar xalqa və Qərbi doğru getməlidirlər. İlk öncə, yəni Qərbi mədəniyyətinə girmədən öncə milli mədəniyyəti (harsı) arayıb tapmaq lazımdır. Milli mədəniyyət (hars) isə xalqdadır. Ziyalılar, xalqa doğru getməklə xalqdan harsı – mədəniyyəti mənimsəməli, milli mədəniyyət tərbiyəsi görməlidirlər. Eyni zamanda xalqa mədəniyyət aparmalıdırlar. Burada «mədəniyyət» dedikdə çağdaş dünyanın ən irəliləyişli mədəni nailiyyətləri göz önündə tutulur.

Qərbi doğru ona görə getmək gərəkdir ki, Qərbin ən irəliləyişli elmi və texnikasını, metodikasını öyrənib bunların vasitəsilə milləti yüksəltmək lazımdır. Ancaq bu öyrənmə yamsılamaq, təqlid etmək şəkildə deyil, yaradıcı olmalıdır.

«Xalqa doğru» və «Qərbi doğru» fikirləri uyğun şəkildə milli mədəniyyət (hars) və yetkinlik (təhsil) metodlarını irəlilədir.

Ziya Göyalt fransızca «kültür» sözünün iki anlamı olduğunu

deyir: a) «milli mədəniyyət» (hars), b) «yetkinlik» (təhsil). Mədəniyyət ilə yetkinlik arasında iki fərq vardır. Mədəniyyətin «demokratik», «yetkinliyin isə «aristokratik» olması birinci fərqlidir. «Mədəniyyət xalqın gələnlərindən – ənənələrindən, alışqanlıqlarından vərdislərindən, adətlərindən, şifahi və ya yazılı ədəbiyyatından, dilindən, musiqisindən, dinindən, əxlaqından, bədii və iqtisadi məhsullarından ibarətdir». Beləliklə, mədəniyyət xalqda olduğu üçün demokratikdir. «Yetkinlik isə yalnız yüksək təhsil görmüş, yüksək bir tərbiyə ilə yetişmiş həqiqi ziyalılara aiddir». Yetkinliyini aristokratik olması da buradan irəliləyir. «Yetkinlik xüsusi bir tərbiyə ilə təşəkkül etmiş duyma, düşünmə (təfəkkür) və yaşayış biçimidir». Mədəniyyətin milli, yetkinliyin millətlərarası (beynəlmilləl) olması ikinci fərqlidir. Bir insan milli mədəniyyətin təsiri ilə yalnız öz milli mədəniyyətinə dəyər verir. Ancaq həmin şəxs yetkinləşsə, yəni təhsil görübsə, başqa millətlərin mədəniyyətlərini də sevir.

Ziya Göyalt ikinci anlamı «təhsil» sözü ilə bildirir. Ərəbcə «təhsil»in sözlük anlamı «islah etmə», «düzəltmə», «seçmə», «saxlamaq» və «təhsil»dən ibarətdir. Ancaq Ziya Göyalt «təhsil»i «seçici» anlamında işlətməmişdir. Belə ki, «təhsil» milli dəyərlər ilə millətlərarası (beynəlmilləl) dəyərlər arasında, millilik ilə millətlərarasılıq arasında seçici rol oynayır, sintez yaradır. «Seçicilik» etmək, sintez yaratmaq üçün yüksək səviyyəyə, yetkinliyə çatmaq tələb olunur. Buna görə biz Ziya Göyaltın işlətdiyi «təhsil»ə qarşılıqlı olaraq «yetkinlik» sözünü işlətməyi uyğun bildik.

Ziya Göyalt milli mədəniyyət və yetkinlik ilə bağlı olaraq milli zövq və xarici zövq məsələsinə də qarşıya qoyur. Milli zövq milli mədəniyyətə, xarici zövq isə yetkinliyə uyğundur. «...hər bir millətin əsil və daimi zövqü «milli zövq»dür. Xarici zövq, ancaq ikinci dərəcədə qaldığı zaman qəbul edilə bilər». Əgər xarici zövq ön plana, milli zövq isə arxa plana keçirilsə, onda yetkinlik zərərli olur, kosmopolitizm meydana çıxır. Ziya Göyalt yazır: «Bir yetkinlik milli mədəniyyətin hüququna riayət etdiyi müddətdə normaldır, milli mədəniyyətin haqlarını tapdalamağa başladığı andan isə xəstə və şikəst bir yetkinlik mahiyyətini alır».

Ziya Göyalt burada belə bir nəticəyə gəlir: Türkcülük ilə kosmopolitlik uyğunlaşa bilməz, ancaq Türkcülük ilə millətlərarasılıq (beynəlmilləçilik) arasında heç bir ziddiyyət yoxdur, hər bir türkcü cəmiyyətdə beynəlmilləçidir.

Ziya Göyalt: «başqa millətlərin milli mədəniyyətlərini, onlara aid gözəllikləri sevməliyik» - deyir. Ancaq bu «sevgi» heç vaxt aludəçilik mahiyyətini almayacaqdır, çünki «biz könlümüzü əzəldən bəri

milli kultürümüzə vermişik. Bizim üçün dünya gözəli milli kultürümüzün gözəlliyindən ibarətdir».

Tarix boyunca türklər başqa millətlərə qarşı qərəzli və saldırgan-təcavüzkar olmağı bilməmişlər. Başqa millətlərə qarşı o millətin pisiyini görmədikcə, (hətta, çox halda gördükdə də) məhriban və canıyanan olmuşdur. Bu milli xarakter türklərin mənəvi sərvətlərində də öz əksini tapmışdır. Türklərin mənəviyyatını ən əski çağlardan yaşadığı zaman qədər araşdırıb incələyən Ziya Göyaltp Türkcülüyün, türk xarakterinin belə bir doğru tərifini verir: «... Türkcülük bütün eşqi ilə yalnız öz orijinal kultürünə vurğun olmaqla bərabər, şovinist və fanatik deyildir. Avropa mədəniyyəti tam və nizamlı surətdə almağa girişdiyi kimi, heç bir millətin kultürünə qarşı laqeyidliyi və saymamazlığı da yoxdur. Əksinə, bütün milli kultürlərə qiymət veririk və hörmət edirik. Hətta bir çox pisliklərini gördüyümüz (təcavüzlərinə hədəf olduğumuz) millətlərin belə, siyasi təşkilatlarını sevməklə bərabər, mədəni və kultürlə bağlı əsərlərinə heyran qalacağıq, müttəfəkkirlərinə və sənətkarlarına qarşı sayqı ilə davranacağıq».

Ziya Göyaltp «Türkcülüyün əsasları»nın ikinci bölümündə «Türkcülüyün proqramı»nı 8 bölümə ayıraraq bir-bir incələmişdir: 1. Dildə Türkcülük; 2. Estetikada Türkcülük; 3. Əxlaqda Türkcülük; 4. Hüquqda Türkcülük; 5. Dində Türkcülük; 6. İqtisadiyyatda Türkcülük; 7. Siyasətdə Türkcülük; 8. Fəlsəfədə Türkcülük.

Beləliklə, o, türk kultürünü (harsını) təşkil edən milli dəyərləri 8 bölümə toplamışdır.

Ziya Göyaltp dildə Türkcülük bölümündə dilin sadələşdirilməsi məsələsini yığcam şəkildə və bütün ayrıntıları-təfərrüatları ilə incələmişdir. Estetikada türkcülük bölümündə isə ədəbiyyatda, musiqidə, incəsənətin digər sahələrində həm xalq, həm də Qərb sənətindən istifadə etməyi əsaslandırır. Üçüncü bölümə əxlaq anlayışı altı qola ayrılaraq ayrı-ayrı araşdırılır: Vətən əxlaqı, Məslək əxlaqı, Ailə əxlaqı, Cinsi əxlaq, Mədəni əxlaq (şəxsi əxlaq), Millətlərarası (beynəlmiləl) əxlaq. Ziya Göyaltp hüquqda türkcülüyün gerçəkləşdirilməsini millət hökmranlığı prinsipini mənimsəməkdə, millətin qanunçuluqda iştirakını təmin etməkdə, dövləti idarəetmə səlahiyyətini yalnız ona verməkdə görür. Quran, din kitabları, xütbələr, vəzlər, dualar da türkcə olmalıdır. Bunun yerinə yetirilməsi dində Türkcülükdür. İqtisadiyyatda Türkcülük bölümündə ölkədə ağır sənayeni qurmaq və inkişaf etdirmək, xarici rəqabətə qarşı bu sənayenin gömrüklər yolu ilə qorunmasını təmin etmək

məsələsi incələnilir. Siyasətdə Türkcülük ölkənin idarə edilməsində xalqçılıq prinsipinin gerçəkləşdirilməsi – həyata keçirilməsi deməkdir. Fəlsəfədə Türkcülük isə türk xalqının zəngin milli fəlsəfəsini arayıb tapmağı qarşıya qoyur.

Ziya Göyaltp həm də dilin sadələşdirilməsi uğrunda yorulmadan mübarizə aparmışdır.

Məlumdur ki, Osmanlı dili Osmanlıca ərəb, fars və türk sözlərinin süni qarışığından ibarət idi, Osmanlıca ərəb-fars qaydalarına söykənirdi. Xalq bu dili anlamırdı. Ona görə də, hələ tənzi-mat dövründən dilin sadələşdirilməsi uğrunda mübarizə başlamışdı. Ancaq dilin sadələşdirilməsi 1908-ci ildən sonra güclü bir axım şəklini aldı.

Dil məsələsində üç istiqamət özünü göstərmişdir. Bunlardan birincisi, ərəb-fars tərkibli osmanlı dilinin tərəfdarlığı (məs., Sərvə-tifünunçular, Fəcriatiçilər) idi. İkincisi, dildən bütün yabançı sözləri çıxarmağı, ancaq yeni sözləri türk kökündən törətməyi və başqa türk ləhcələrindən almağı irəli sürənlər idi. Tam özləşdirmə (öz həqiqi simasını vermə) tərəfdarı olan bu istiqamətə təşviyəçilik deyilirdi. Üçüncüsü isə orta mövqe tutanlar idi ki, bunların da öncüləri Ömər Seyəddin, Əli Canib Yöntəm və Ziya Göyaltp idi.

Ziya Göyaltpın dil məsələsində düşüncələrini, qısaca belə ifadə etmək olar: Danışiq dilini yazı dili etmək, dildən yabançı sözləri, ərəb və fars qaydalarını çıxarmaq, ancaq xalqın mənimsədiyi və eşanlamlısı – sinonimi olmayan sözləri saxlamaq; Avropada latın və yunan dillərinin oynadığı rolu şərqdə ərəb və fars dilləri oynaya bilər... Təəssüf ki, Ziya Göyaltp arxaikləşmiş, ölü türk sözlərini diriltməyə, başqa türk ləhcələrindən sözlər almağa qarşı çıxırdı.

Ziya Göyaltpın fəlsəfə dili canlı olub fikrini ardıcıl şəkildə misallar əsasında izah edir və əsaslandırır. O, «məfkurə», «hars», «təhzi» və s. kimi bir çox terminlər gətirmişdir. Bunları Avropalı alimlərin işlətdiyi terminləri çevirmək yolu ilə dini kitablardan, İslam fəlsəfəsindən, fiqh elmindən almış, onlara yeni anlamalar vermişdir. Ancaq o, türk köklü sözlərdən termin düzlətməkdən çəkinmişdir. Bu, əlbəttə, müəyyən qədər o zamankı şəraitdən irəli gəlirdi. Bütün bunlara baxmayaraq Ziya Göyaltpın türk dilinin sadələşdirilməsində çox böyük xidməti olmuşdur.

Ziya Göyaltpın bədii yaradıcılığı da zəngin olmuşdur. O, bir çox mənzum və mənsur dastanlar, əfsanələr, lirik şeirlər, türk tarixinə aid mənzum əsərlər yazmışdır. Şeirləri sağlığında çap edilmiş üç kitabda toplanmışdı: «Qızıl Alma» (1915), «Yeni Həyat» (1918)

və «Altun İşıq» (1923). Sonuncu kitab mənzum və nəsrli yazılmış dastanlardan, mənzum əfsanələrdən ibarətdir.

Ziya Göyalp ilk öncə şeirlərini əruz vəznində yazmış, sonralar heca vəznindən istifadə etmişdir. 1913-cü ildən isə yalnız heca vəznində yazmışdır. Şeirlərində də öz ülksünə- idealına sadıq qalmış, türk milli şüurunun oyanışını öymüşdür. Onun lirik şeirləri diqqətçəkdir.

Ziya Göyalp Divan ədəbiyyatını, tənzimatçı və «sərvətifünunçu» ədəbiyyatları özgün-oriqinal və milli ədəbiyyat sayırdı. O, yalnız xalq ədəbiyyatına özgün və milli ədəbiyyat kimi baxırdı.

Ziya Göyalp 23 mart 1876-cı ildə Diyarbəkirdə anadan olmuşdur. Əsil adı Mehmet Ziyadır. Atası Mehmet Tofiq əfəndi bir sıra vəzifələrdə çalışmış, bir müddət rəsmi qəzet olan «Diyarbakir»in redaktoru olmuşdur. Ziya 1883-1894-cü illərdə Diyarbəkirdə ilk və orta təhsil almışdır. Atasını erkən itirdiyinə görə əmisinin köməyinə arxalanır. Bu illərdə o, ərəb, fars və fransız dillərini öyrənir, şərqin filosof və sufilərini (Qəzali, Mühyiddin Ərəbi və s.-nin) əsərlərini oxuyur. İslam fəlsəfəsinə, təsəvvüfə dərinlən bələd olur. Ziya bununla yanaşı Qərbin fəlsəfəsini, elmini də dərinlən öyrənməyə başlamışdı. Ancaq Şərq və Qərb fəlsəfəsini uzlaşdırma bilməməsi onda ruhi böhran yaradır.

Gənc Ziya Diyarbəkirdə orta təhsilini başa vurduqdan sonra ali təhsil almaq üçün İstanbula getmək istəyir. Ancaq əmisi və dayısı ona icazə vermək istəmirlər. Bir yandan bu hadisə, digər yandan isə onda baş verən ruhi böhranlar Ziyanı özünü öldürməyə gətirib çıxarır. 1894-cü ildə, 18 yaşında ikən o, özünü tapança ilə vurur, ancaq güllə alın sümüyündə ilişib qalır. Bir müddət müalicədən sonra Ziya sağalır. Onun özünü öldürmək istəməsinin əsil səbəbi bugünkü kimi tam aydınlığı ilə üzə çıxarılmamışdır, bugün də bu məsələ mübahisəlidir.

Ziya 1895-ci ilin iyun ayında gizlicə İstanbula gedib pulsuz pansionatı olan Ali baytar məktəbinə girir və 1899-cu ilə qədər burada təhsil alır.

İstanbulda təhsil alarkən Əbdülhəmid rejiminə qarşı çıxan gizli təşkilatlar ilə əlaqəyə girir. Nəhayət 1899-cu ilin mart ayında həbs edilir və 9 ay «Taşqışla» həbsxanasında yatdıqdan sonra, 1900-cü ildə Diyarbəkirə sürgün olunur. 1908-ci il inqilabından dərhal sonra «İttihad və Tərəqqi» partiyasının Diyarbəkir şöbəsini qurur, qızgın elmi və ədəbi fəaliyyətə başlayır.

Ziya Göyalp güclü mütaliə və öz üzərində çalışmaq yolu ilə

dərin bilik qazanmışdı. O, nəinki Şərqin alim və filosoflarının, həm də Qərbin Dürkheyim, Demolen, Berqson, Fule, Tard, Fixte və s. kimi filosof və sosioloqlarının əsərlərini dərinlən araşdırmış, türk mənəvi quruluşunu öyrənərkən yeri gəldikcə onların fikir və metodlarından yaradıcı şəkildə faydalanmışdır.

Ziya Göyalp 1910-cu ildə Səlanikdə «İttihad və Tərəqqi» partiyasının qurultayında partiyanın mərkəzi komitəsinin üzvü seçildi. Burada o, «İttihad və Tərəqqi» partiyasının litseyini təşkil edərək ilk dəfə sosiologiya elmini proqrama saldırır. 1911-ci ildən «Gənc qələmlər» dərgisində (Səlanik) şeirlər, məqalələr dərc etdirən Ömər Seyfəddin və Əli Canib ilə birlikdə «yeni dil» uğrunda çalışır. Bu vaxtdan artıq Ziya Göyalp ən alovlu türkçü, sosioloq, fikir adamı kimi tanınır, bütün irəli görüşlü adamlar çevrəsinə toplanır. Ziya Göyalpın «İttihad və Tərəqqi» partiyası öncülləri üzərində güclü nüfuzu vardı; o, «partiyanın düşünən beyni» idi.

Ziya Göyalp oktyabr 1914-cü ildən 28 yanvar 1919-cu ilə qədər (İstanbulu ingilislərin tutmasına qədər) İstanbul universitetində sosiologiya professoru oldu. Bu zaman böyük həvəslə tələbələrə türk mənəviyyatını öyrədirdi.

Ziya Göyalp bu illərdə qızgın elmi və ədəbi çalışmaları ilə türkçülüüyü elmi sistem şəklinə saldı, türk millətinə gələcək işıqlı yolu göstərdi.

1919-cu ilin əvvəllərində Darülfünunda dərs zamanı həbs edildi və Bəkirəgə bölüyündə (həbsxana) 4 ay yatdıqdan sonra, may ayında Yusif Akçura, Əhməd Ağaoğlu və s. kimi bir çox görkəmli türkçülər ilə birlikdə ingilislər onu Malta adasına sürgünə göndərdi. Ankara hökumətinin çalışması nəticəsində 1921-ci ilin may ayında yoldaşları ilə birgə sürgündən qurtuldu.

Ziya Göyalp sürgündən azad olduqdan sonra dərhal Ankaraya gəldi. Ancaq dolanacaq üçün bir iş tapa bilmədiyinə görə Diyarbəkirə qayıtdı və bir müddət burada yaşadı. Diyarbəkirdə «Kiçik məcmuə» adlı dərgi (33 sayı, 5 iyun 1922, 5 mart 1923) nəşr etdi. 1923-cü ildə Ziya Göyalp yenidən Ankaya çağrılaraq Milli Maarif nazirliyinin «Təlif və tərcümə komissiyası»na başçı təyin olundu.

Atatürkün böyük hörmət bəslədiyi və özünün mənəvi atası saydığı Ziya Göyalp Türkiyə Cümhuriyyətinin ilk konstitusiyasının hazırlanmasında fəal iştirak etdi. 2-ci dövrdə Türkiyə Böyük Millət Məclisinə millət vəkili seçildi (11 avqust 1923).

Yorulmaq bilməyən, bütün həyatını millətə həsr edərək milləti və vətəni üçün azman xidmətlər göstərən bu adam çox az

yaşadı, bir qədər xəstə yatdıqdan sonra 25 oktyabr 1924-cü ildə İstanbulda öldü və Sultan Mahmud türbəsi məzarlığında torpağa tapşırıldı.

Ziya Göyalp sözün əsil mənasında nikbin, sabahına sevinclə baxan adam idi. Bütün çətinliklərə mərdliklə dözür, ətrafındakı adamları daim ruhlandırır. «Umud mənim ruhumun zəruri ehtiyacıdır» deyirdi. Onu tanıyanlar onun dönməzliyinə, nikbinliyinə və olduqca maddi sıxıntılar içində yaşamasına baxmayaraq, daim aşıb-daşmasına heyran qalırdılar. «Ziya Göyalp pulu tanımadan yaşadı, tanımadan öldü» (Yusif Ziya Ortac).

Ziya Göyalpın adı Türkiyədə əbədləşdirilmiş, əsərləri sağlığında və ölümündən sonra dəfələrlə çap edilmiş, onun haqqında saysız-hesabsız əsərlər yazılmışdır. Bugün də böyük sosioloqun əsərləri çap edilməkdə və adı daim sayğı ilə anılmaqdadır.

ELMAN MUSTAFA

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKÇÜLÜYÜN MAHİYYƏTİ

I TÜRKÇÜLÜYÜN TARİXİ

Türkçülüyn ölkəmizdə ortaya çıxmasından öncə Avropada türklüklə bağlı iki axım – hərəkət özünü göstərdi. Bunlardan ibarincisi fransızca «Türkeri» deyilən «Türksevərlik»dir. Türkiyədə toxunan və hazırlanan ipək və yun parçalar, xalılar, kilimlər, çinilər, dəmirçi və xarrat işləri (məmulatları), cildçilərin, yazı bəzəkçilərinin hazırladıqları cildlər və bəzəklər, manqallar, şamdanlar və s. kimi türk sənətinin əsərləri çoxdan Avropadakı sənətsevərlərin (zərif şeylər sevən adamların) diqqətini çəkmişdi. Onlar türklərin əsəri olan bu gözəl şeyləri minlərlə lirə verərək toplayır və evlərində bir türk salonu, yaxud türk odası yaradırdılar. Bəziləri isə bunları başqa millətlərin gözəl əsərləri ilə birlikdə özlərinin zərif kiçik bəzək (bəzək-düzək) şeyləri arasında nümayiş etdirərdilər.

Avropalı rəssamların türk yaşayışına dair yaratdıqları tablolar, şairlərin və filosofların türk əxlaqını tanımaq üçün yazdıqları kitablar da «türkeri»yə daxil idi. Lamartinin, Ogüst Kontun, Pyer Lafayetin, Ali Paşanın xüsusi katibi Mismərin, Pyer Lotinin, Fərrin türklər haqqında dostcasına yazıları bunlardandır.^{1a} Avropadakı bu axım-hərəkət tamamilə Türkiyədəki türklərin incəsənət və əxlaqdakı yüksəkliklərinin görünməsidir.

Avropada ortaya çıxan ikinci axıma – hərəkətə isə «Türkologiya» adı verilir. Rusiyada, Almaniyada, Macarıstanda, Danimarkada, Fransada və İngiltərədə bir çox elm adamları əski türklərə, hunlara, monqollara dair tarixi və arxeoloji araşdırmalar aparmağa başladılar. Türklərin çox əski bir millət olduğunu, olduqca geniş bir sahədə yayıldıklarını və müxtəlif zamanlarda çox qüdrətli dövlətlər və yüksək mədəniyyətlər yaratdıqlarını ortaya qoydular. Bununla belə, bu sonuncu incələmələrin – tədqiqlərin mövzusu Türkiyə türkləri deyil, əski Şərq türkləri² idi. Ancaq birinci axım kimi, bu ikinci axım da ölkəmizdəki bəzi mütəfəkkirlərin ruhuna təsirsiz qalmırdı. Xüsusilə, fransız tarixçilərindən Deginin türklərə, hunlara və monqollara aid yazdığı böyük tarix³, ingilis alimlərindən Sir David Lomleyin Sultan üçüncü Səlimə ithaf etdiyi «Kitab-i elmün-Nafi»⁴ (Faydalı elm kitabı) – adlı ümumi türk dilbilgisi – qrammatikası mütəfəkkirlərimizə böyük təsir göstərdi. Bu ikinci kitabı müəllif ingiliscə yazmışdı. Bir müddət sonra müəllifin anası kitabı fransızcaya çevirərək Sultan Mahmud⁵ə ithaf etdi. Bu əsərdə türkcənin çeşidli ləhcə və ağzlarından başqa, türk mədəniyyətindən, türk etnoqrafiyasından və tarixindən bəhs

olunurdu.

Sultan Əbdüləzizin⁶ son dövrləri ilə Sultan Əbdülhəmidin⁷ ilk illərində İstanbulda böyük bir fikir axımı ortaya çıxmışdı. Burada həm bir «Əncümən-i Danış» (Elm akademiyası) təşəkkülə başlamış,⁸ həm də bir Darülfünun (Universitet) qurulmuşdu. Bundan başqa, hərbi məktəblər də yeni bir ruhla inkişaf etməyə başlamışdı.

O zaman bu Darülfünunda tarix fəlsəfəsi müdərrisi (professoru) Əhməd Vəfiq Paşa idi.⁹ Əhməd Vəfiq Paşa «Şəcərəyi türki»ni¹⁰ (Türklərin soykötüyünü) Şərq türkcəsindən İstanbul türkcəsinə çevirdi. Bundan başqa, «Ləhcə-yi Osmani»¹¹ (Osmanlı ləhcəsi) adlı bir türk sözlüyünü hazırlayaraq Türkiyədəki türkcənin ümumi və böyük türk dilinin bir ləhcəsi olduğunu və digər türk ləhcələrinin mövcudluğunu aralarında qarşılaşdırmalar apararaq ortaya qoydu.

Əhməd Vəfiq Paşanın bu elmi türkçülüyündən başqa, bir də sənətdə türkçülüyi vardı. Evinin bütün mebeli, özünün və ailə üzvlərinin geyimləri bütünlüklə türk malından idi. Hətta, çox sevdiyi qızı Avropa biçimində bir ev ayaqqabısı almaq üçün çox dırəndiyi zaman: «Evimə türk malından başqa heç bir şey girə bilməz» – deyərək bu istəyin gerçəkləşməsinə mane olmuşdu. Əhməd Vəfiq Paşanın başqa bir yeniliyi də Molyerin komediyalarını türk gələnlərinə – ənənələrinə uyğunlaşdırmasından, şəxslərin adlarını və şəxsiyyətlərini türkləşdirərək türkcəyə keçirməsindən və milli səhnədə oynatmasından ibarət idi.

Darülfünunun bir professoru türkçülüyn bu ilk əsaslarını qurarkən, hərbi məktəblər naziri (nəzarətçi rəis) Şipka qəhrəmanı Süleyman Paşa¹² da türkçülüyn hərbi məktəblərə yeritməyə çalışırdı. Süleyman Paşanın türkçülüynü Deginin tarixi hazırlamışdır, – deyə bilərik. Çünki ölkəmizdə ilk dəfə Çin qaynaqlarına söykənərək türk tarixini yazan Süleyman Paşa bu əsərində xüsusilə, Degini qaynaq kimi götürmüşdür. Süleyman Paşa «Tarix-i Aləm»in girişində bu kitabı nə üçün yazmağa girişdiyini açıqlayarkən deyir: «Hərbi məktəblərin rəhbərliyinə keçən kimi bu məktəblərə gərəkli olan kitabların tərcüməsini mütəxəssislərin öhdəsinə buraxdım. Ancaq növbə tarixə gəlincə bunun tərcümə yolu ilə yazdırılmayacağını düşündüm. Avropada yazılan bütün tarix kitabları ya dinimiz, ya da millətimiz (türklüyümüz) haqqında iftiralar ilə doludur. Bu kitablardan heç birisi tərcümə edilib məktəblərimizdə oxutdurulmaz. Bundan dolayı, məktəblərimizdə oxunacaq tarix kitabını yazmaq işini mən öz üzərimə götürdüm. Ortaya çıxar-

tdığım bu kitabda gerçəyə zidd olan heç bir sözə təsadüf edilməyəcəyi kimi, dinimizə və millətimizə qarşı heç bir sözə də rast gəlmək mümkün deyildir».

Avropa tarixlərindəki Hunlar ilə Çin tarixindəki hiyungnuların¹³ eyniliyini və bunların türklərin ilk babaları olduğunu və Oğuz xanın¹⁴ hiyung-nu dövlətinin qurucusu Məto¹⁵ olacağını bizə ilk dəfə öyrədən Süleyman Paşadır. O bundan başqa, Cəvdət Paşa¹⁶ kimi dilimizin qrammatikasına dair bir kitab da yazdı. Ancaq bu kitaba Cəvdət Paşa kimi «Qəvaid-i Osmaniyyə» (Osmanlı dilinin qaydaları) adını deyil, «Sərf-i türki» (türkcənin qrammatikası) adını verdi. Çünki dilimizin türkcə olduğunu bildirdi və Osmanlıca adı altında üç dilin birləşməsindən ibarət bir dilin ola bilməyəcəyini anlamışdı. Süleyman Paşa bu məsələdə düşündüyünü «Təlim-i ədəbiyyat-i Osmaniyyə» (Osmanlı ədəbiyyatı təlimi) adlı bir kitab nəşr edən Rəcəizadə Əkrəm bəy¹⁷ yazdığı bir məktubda açıqca ortaya qoydu. Bu məktubda deyir: «Osmanlı ədəbiyyatı demək doğru deyildir. Bunun kimi, dilimizə Osmanlı dili və millətimizə Osmanlı milləti demək də yanlışdır. Çünki, Osmanlı deyimi yalnız dövlətimizin adıdır. Millətimizin adı isə yalnız türkdür. Bundan dolayı dilimiz türk dilidir, ədəbiyyatımız da türk ədəbiyyatıdır».

Süleyman Paşa hərbi orta məktəblərdə oxunmaq üçün «Əsma-i Türkiyyə» (türkcə isimlər) adlı kitabını da, osmanlıcanın təsiri ilə türkcə sözlərin unudulmaması məqsədiylə yazmışdı.

Göründüyü kimi, türkçülüynün ilk ataları Əhməd Vəfiq Paşa ilə Süleyman Paşadır. Türk ocaqlarında və digər türkçü quruluşlarda Türkçülüynün bu iki bələdçisinin, yol göstərəninin böyük ölçüdə rəsmlərini asmaq dəyərli birliyin – qədir-qiyət bilmənin tələbidir.

Türkiyədə Əbdülhəmid bu müqəddəs axımı dayandıрмаğa çalışarkən Rusiyada iki böyük türkçü yetişirdi. Bunlardan birincisi Mərzə Fətəli Axundovdur ki, azəri türkcəsində yazdığı orijinal güldürülər (komediyalar) bütün Avropa dillərinə çevrilmişdir. İkincisi isə Krimdə «Tərcüman» qəzetini çıxaran Qaspiralı İsmaildir.¹⁸ Onun türkçülükdəki şüarı «dildə, fikirdə və işdə birlik» idi. «Tərcüman» qəzetini Şimal türkləri anladığı qədər, Şərqi türklərlə Qərbi türkləri də anlayırdı.¹⁹ Bütün türklərin eyni dildə birləşmələrinin mümkünlüynə bu qəzetin varlığı canlı bir dəlil idi.

Əbdülhəmidin son illərində İstanbulda türkçülük axımı yenidən oyanmağa başladı.

Rusiyadan İstanbulla gələn Hüseynzadə Əli bəy²⁰ Tibbiyədə (Tibb məktəbində) türkçülüynün əsaslarını başa salırdı. «Turan» adlı

şəri «Turançılıq» ölküsünün ilk ortaya qoyuluşu idi. Yunan savaşı başladığı zaman türk şairi Mehmet Emin bəy²¹

Mən bir türkəm, dinim, cinsim uludur -

mısrası ilə başlayan ilk şeirini nəşr etdi. Bu iki şeir türk həyatında yeni bir devrimin – inqilabın başlayacağını xəbər verirdi. Hüseynzadə Əli bəy Rusiyadakı milliyyətçilik axımlarının təsiri ilə türkçü olmuşdu. Xüsusilə, hələ kollecdə ikən gürcü gənclərindən son dərəcə millətsevər olan bir dostu ona millət sevgisini aşlamışdı.

Türk şairi Mehmet Emin bəyə türkçülüynü aşılardan, - özünün söylədiyinə görə, - Şeyx Cəmaləddin Əfqanıdır.²² Misirdə Şeyx Məhəmməd Əbduhu, quzey türkləri arasında Fəxrəddin oğlu Ziyaəddini yetişdirən bu böyük İslam yeniləşdiricisi (islahatçısı) Türkiyədə Mehmet Emin bəyi tapıb xalq dilində və xalq vəznində millət sevgisiylə dolu şeirlər yazmasını tövsiyə etmişdi.

Türkçülüynün ilk dövründə Degin tarixinin təsirli olduğunu gördük. İkinci dövründə isə Leon Kainin²³ «Asiya tarixinə giriş» adlı kitabının böyük təsiri oldu. Nəcib Asim bəy²⁴ bir çox əlavələr ilə bu kitabın türklərə aid olan bölümünü türk dilinə çevirmişdi. Nəcib Asim bəyin bu kitabı hər yerdə türkçülüynə meyllər yaratdı. Əhməd Cəvdət bəy «İqdam» qəzetini türkçülüynün orqanına çevirdi.²⁵ Əmrulla əfəndi²⁶, Vələd Çələbi və Nəcib Asim bəy bu türkçülüynün mücahidləridilər.

Ancaq «İqdam» qəzeti ətrafında toplanan bu türkçülərdən özəlliklə, Fuad Rauf bəyin²⁷ türk dilini sadələşdirmək (arlaşdırmaq) məqsədində yanlış bir nəzəriyyəni izləməsi (yanlış bir yol tutması) türkçülük axımının dəyərdən düşməsinə səbəb oldu. Bu yanlış nəzəriyyə təsfiyyəçilik²⁸ - saflaşdırmaçılıq (saftürkçəçilik) fikrindən ibarət idi.

Təsfiiyyəçilik (saftürkçəçilik) dilimizdən ərəb, fars köklərindən gəlmiş bütün sözləri çıxararaq, bunların yerinə türk kökündən doğmuş aski sözlər, ya da türkcə köklərdən yeni şəkilçilər ilə yarıdılacaq yeni türk sözlərini qoymaq demək idi. Bu nəzəriyyənin tətbiqini göstərmək üçün nəşr edilən bəzi məqalə və məktublar zövq sahibi olan oxucuları diksindirməyə başladı. Xalq dilinə keçmiş ərəb və fars sözlərini türkcədən çıxarmaq bu dilin ən canlı sözlərindən, din, əxlaq və fəlsəfə terminlərindən məhrum edəcəkdi. Türkcə köklərdən yeni yaradılan sözlər qrammatika qaydalarını alt-üst edəcək və bundan başqa, xalq üçün yabançı sözlərdən daha yabançı, daha bilinməyən (məchul) bir şey olacaqdı. Buna görə bu axım dilimizi sadəliyə, aydınlığa doğru aparmaq əvəzinə qarışıq-

liğa və qaranlığa doğru aparırdı. Bundan başqa, təbii sözləri ataraq onların yerinə süni sözlər qoymağa çalışdığı üçün gerçək bir dil yerinə süni bir türk esperantosunu²⁹ ortaya çıxarırdı. Ölkənin isə belə bir süni esperantoya deyil, bildiyi və anladığı, alışılmış və süni olmayan sözlərdən meydana gələn bir anlatma vasitəsinə ehtiyacı vardı. Bax, bu səbəbə görə «İqdam»dakı təsfiyyəçilik (saftürkçəçilik) axımının xeyir yerinə zərəri dəydi.

Bu zaman Tibbiyədə qurulan gizli bir devrim-inqilab cəmiyyətində Türkçülük (Pantürkizm), Osmanlıçılıq (Panottomanizm), İslamçılıq (Panislamizm) ölkələrindən (idcallarından) hansının gerçəyə daha uyğun olduğuna dair mübahisələr edilirdi. Bu mübahisə Avropa və Misirdəki gənc türklərə də keçmiş və bəziləri Türkçülük ölküsünü, bəziləri də Osmanlıçılıq ölküsünü mənim səmişdilər. O zaman Misirdə çıxan «Türk» qəzetində Ali Kamal³⁰ Osmanlı birliyi fikrini irəli sürərkən, Akçuraoglu Yusif bəy ilə Fərid bəy Türk birliyi siyasətini tövsiyə edirdilər.³¹

Bu vaxt Hüseynzadə Əli bəy İstanbuldan və Ağaoğlu Əhməd bəy Parisdən Bakıya gəlmiş və orada fikir savaşı üçün əl-ələ vermişdilər.³² Topçubaşov da bunlara qoşuldu.³³ Bu üç şəxs orada o zamana qədər hakim olan sünnilik və şüəlik anlaşmazlıqlarını ortadan qaldıraraq Türkçülük və İslamlıq fikirləri çevrəsində bütün azərbaycanlıları toplamağa çalışdılar.

24 iyul inqilabından³⁴ sonra Türkiyədə Osmanlıçılıq düşüncəsi - fikri hakim olmuşdu. Bu zaman nəşr edilməyə başlayan «Türk Dərnəyi» dərgisi həm bu səbəbdən, həm də yenə səllaşdırmaçılıq axımına qapılmasından dolayı heç bir rəğbət görmədi.

31 martdan sonra³⁵ Osmanlıçılıq fikri əski nüfuzunu itirməyə başladı. Bir zamanlar Əbdülhəmidə İslam birliyi fikrini vermiş olan Alman Kayzeri bu fürsətdən istifadə edərək Sultan Əhməd meydanında İslam birliyi adına bir mitinq təşkil etdirdi.³⁶ O gündən sonra ölkəmizdə gizli «İslam birliyi təşkilatı» yaradılmağa başladı. Gənc türklər Osmanlıçı və İslam birlikçisi olmaqla, birbirinə qarşı duran iki hissəyə ayrılmağa başladılar. Osmanlıçılar kosmopolit, İslam birliyi yanlısı - tərəfdarı olanlar isə ultramontan³⁷ idilər.

Hər iki axım da ölkə üçün zərərli idi. Mən 1910-cu il qurultayında³⁸ Solanikdə baş mərkəz üzvlüyünə seçildiyim vaxtlarda siyasi durum belə idi.

O zaman Solanikdə «Gənc Qələmlər»³⁹ adlı bir dərgi çıxırdı. Dərginin baş redaktoru Ali Canib bəylə⁴⁰ bir gecə Bəyazkula bağçasında söhbət edirdik. Bu gənc mənə dərginin dildə sadəliyə

doğru bir inqilab etməyə çalışdığını, Əhməd Seyfəddinin bu mübarizədə öncül - lider olduğunu söylədi. Əhməd Seyfəddinin⁴¹ dil haqqında fikirləri bütünlüklə mənim fikirlərimə uyğun gəlirdi. Gəncliyimdə Taşqışlada həbsdə olarkən əsgərlərin «mülazim-i əvvəl»ə «əvvəl mülazim» (baş leytenant), Trablusqərbə Qərb Trablisi, Trablusşama Şam Trablisi demələri mənə bu qəti fikri yaratmışdı:

Türk dilini düzəltmək üçün bu dildən bütün ərəb və fars sözlərini deyil, ərəbcə və farsca qaydaları atmaq, ərəb və fars sözlərindən isə türkcəsi olanları çıxararaq türkcə qarşılığı olmayanları dildə saxlamaq lazımdır.

Bu fikrə dair bəzi yazılar yazmış olsam da nəşr etdirməyə fürsət tapmamışdım. Bunun kimi, Türkçülük haqqında yazı yazmağa da hələlik bir imkan yaranmamışdı. Hələ on beş yaşında ikən Əhməd Vəfiq Paşanın «Ləhce-yi Osmanî»si (Osmanlı ləhcəsi) ilə Süleyman Paşanın «Tarix-i Aləm»i (Dünya tarixi) mənə Türkçülük meylləri yaratmışdı. 1896-cı ildə İstanbula gəldiyim zaman ilk aldığım kitab Leon Kainin tarixi olmuşdu. Bu kitab sanki Türkçülük ölküsünü yaymaq üçün yazılmışdı. O zaman Hüseynzadə Əli bəy ilə görüşüb söhbətləşərək Türkçülüklə bağlı fikir və düşüncələrini öyrəndim.

Bir sözlə, on yeddi - on səkkiz yaşından bu yana türk millətinin sosiologiyasını və psixologiyasını incələmək - tədqiq etmək üçün sərf etdiyim əməyin məhsulları beynimin içində üst-üstə yığılıb qalmışdı. Bunları ortaya atmaq üçün yalnız bir vasitə görəkdi. Bax, «Gənc Qələmlər»də Əhməd Seyfəddinin başlamış olduğu fikir savaşı bu vasitəni hazırladı. Ancaq mən dil məsələsini yetərli (kafi) görməyərək Türkçülüüyü bütün ölkələrlə, bütün proqramı ilə ortaya atmaq gərəkliliyini düşündüm. Bütün bu fikirləri əhatə edən «Turan» şeirini yazaraq «Gənc Qələmlər»də nəşr etdirdim. Bu şeir tam vaxtında nəşr edilmişdi.

Ona görə ki, Osmanlıçılıqdan da, İslam birlikçiliyindən də ölkə üçün təhlükələr doğacağını görən gənc ruhlar xilasedici bir ölkə arayırdılar. «Turan» şeiri bu ölkünün ilk qığılcımı idi. Ondan sonra müntəzəm şəkildə bu şeirdəki əsasları işıqlandırmaq və izah etməklə məşğul oldum.

«Turan» şeirindən sonra Əhməd Hikmət bəy «Altınordu» («Qızılordu») məqaləsini nəşr etdirdi. İstanbulda «Türk Yurdu» dərgisi nəşrə başladı və «Türk Ocağı» cəmiyyəti yarandı. Xəlidi xanım «Yeni Turan» romanı ilə Türkçülüyə böyük bir qiymət verdi.⁴² Həmdullah Sübhü bəy Türkçülüynün fəal bir başçısı oldu. Adla-

Yəni sosial duyğu və düşüncələrdən - vicdanlardan heç birini yan-larınca gətirməzlər. Məsələ, dil, din, əxlaq, estetika, siyasət, hüquq və iqtisadiyyat sahələrindəki heç bir duyğu və düşüncəni, vicdanı özləri ilə birgə gətirmirlər. Bunların hamısını da sonralar tərbiyə yolu ilə toplumdan alırlar. Deməli, sosial davranışlar doğum və irsiyyət yolu ilə keçməz, yalnız tərbiyə yolu ilə keçər. Bu isə o deməkdir ki, qövmiyyətin milli xarakter baxımından da heç bir rolu yoxdur.

Qövm saflığının heç bir cəmiyyətdə olmamasına baxmaya-raq, əski toplumlar qövmiyyət ölküsünü izləyirdilər. Bunun dini bir səbəbi var idi. Çünkü o toplumlarda Tanrı - məbud toplumun ilk atasından - cəddindən ibarətdi. Bu Tanrı yalnız öz dölündən - zürriyyətindən olanlara Tanrılıq etmək istərdi. Bu Tanrı yabançı-ların onun tapınağına - məbədinə girməsini, ona ediləcək ibadət-lərdə iştirak etməsini, onun yasalarına - qanunlarına görə müha-kimə olunmasını istəməzdi. Buna görə, toplumun içində çeşidli öv-ladlığa götürülmə yolları ilə girmiş bir çox fərdlər olduğu halda, bütün cəmiyyət yalnız Tanrının - məbudun törəməsi - nəsil hesab olunurdu. Əski yunan şəhərlərində, islamdan öncəki ərəblərdə, əs-ki türklərdə, bir sözlə, hələ ilk dövrünü yaşayan bütün toplumlarda bu yalançı qövmiyyəti görürük.

Burası da var ki, sosial inkişafın o mərhələsində yaşayan mil-lətlər üçün qövmiyyət ölküsünü izləmək normal bir hərəkət olduğu halda, bugün içində olduğumuz mərhələyə görə yanlışdır. Çünkü, o mərhələdə olan cəmiyyətlərdə sosial dayanışma - həmrəylik yalnız dindəşlıq bağından ibarətdi. Dindəşlıq qandaşlığa söykəndikcə, təbiidir ki, sosial həmrəyliyin dayanağı istinadgahı da qandaşlıq olur.

Bugünkü ictimai mərhələmizdə isə, sosial həmrəylik kəltürdəki (harsdakı) birliyə syökənir (istinad edir). Kəltürün nəsil-lərə keçmə vasitəsi tərbiyə olduğu üçün qandaşlıqla heç bir əlaqəsi yoxdur.

3) Coğrafi quruluşu əsas götürən türkçülərə görə, millət eyni ölkədə yaşayan əhalinin toplamı (məcmusu) deməkdir. Məsələ, onlara görə, bir İran milləti, bir İsveçrə milləti, bir Belçika milləti, bir Britaniya milləti vardır. Halbuki İranda fars, kürd və türkdən ibarət üç millət, İçveçrədə alman, fransız və italyandan ibarət yenə üç millət, Belçikada əslən fransız olan vallonlar və əslən german olan flamandlar vardır. Böyük Britaniya adalarında isə anqlo-saks, şotland, qall, irland adları ilə anılan dörd millət yaşayır. Bu çeşidli toplumların dilləri və kəltürləri bir-birindən ayrı olduğu

üçün hamısına bir yerdə millət adını vermək doğru deyildir.

Bəzən bir ölkədə çox sayda millətlər olduğu kimi, bəzən də bir millət çox sayda ölkələrə dağılmış olur. Məsələ, Oğuz türklərinə bugün Türkiyədə, Azərbaycanda, İranda, Xarəzm⁴⁸ ölkəsində rast gəlirik.

Bu topluluqların (zümərəlin) dilləri və kəltürləri bir olduğu halda, bunları ayrı millətlər hesab etmək doğru ola bilərmi?

4) Osmanlıçılara görə millət Osmanlı imperatorluğunda ya-şayan bütün vətəndaşlardır. Halbuki, bir imperatorluğun bütün əhalisini bir millət saymaq böyük səhvdir. Çünkü, bu qarışımın - xəlitənin içində müstəqil kəltürlərə malik çoxlu millətlər vardır.

5) İslam birlikçilərinə görə, millət bütün müsəlmanların top-lamı deməkdir.

Eyni dindən olan insanların toplamına ümmət adı verilir. O halda müsəlmanların toplamı da bir ümmətdir. Yalnız dildə və kəltürdə bir olan millət zümərəsi isə ümmətdən ayrı bir şeydir.

6) Fərdçilərə görə, millət bir adamın özünü içində saydığı - mənsub bildiyi hər hansı bir toplumdur. Həqiqətən, bir fərd özünü görünüşdə - zahirən bu və ya digər bir topluma bağlı saymaqdan azad hesab edir. Halbuki, fərdlərdə belə bir azadlıq və müstəqillik yoxdur. Çünkü insanlardakı ruh (psixologiya) duyğular və fikirlər-dən ibarətdir. Yeni psixologiya alimlərinə görə, duyğu həyatımız əsasdır, düşüncə həyatımız ona aşılarmışdır. Deməli, ruhumuzun normal halda ola bilməsi üçün fikirlərimizin duyğularımıza tama-milə uyğun olması lazımdır.

Fikirləri duyğularına uyğun gəlməyən və söykənməyən bir adam ruhən xəstədir. Belə bir adam həyatda xoşbəxt ola bilməz. Məsələ, duyğu yönündən - cəhətindən dindar olan bir gənc özünü fikrən dinsiz hesab edərsə, ruhi bir tarazlığa malik ola bilərmi? Şübhəsiz, xeyr! Bunun kimi, hər fərd duyğuları vasitəsilə müəyyən bir millətə mənsubdur. Bir millət o fərdin içində yaşadığı və tərbiyə-sini aldığı toplumdan ibarətdir. Çünkü bu fərd içində yaşadığı to-plumun bütün duyğularını tərbiyə vasitəsilə almış, tamamilə ona bənzəmişdir. O halda, bu fərd ancaq bu toplumun içində yaşayarsa, xoşbəxt ola bilər. Başqa bir toplumun içində girərsə vətən həsrəti onu bürüyər, xəstələnər, duyğu yönündən bağlı olduğu topluma qayıtmaq üçün həsrət çəkər. Beləliklə, bir şəxsin istədiyi zaman millətini dəyişdirə bilməsi öz əlində deyildir. Çünkü, millət də ta-mamilə aydın olan bir gerçəklikdir. İnsan milliyyətini biliksizliyi ucbatından tanıya bilməyibsə, sonradan araşdırma və soruşdurma (təhqiqat) yoluyla kəşf edə bilər. Ancaq, bir partiya girmək ki-

mi, sırf iradəsiylə bu və ya digər millətə daxil ola bilməz.

Bəs, o halda millət nədir? İrqa, qövme, coğrafiyaya, siyasətə və iradəyə aid qüvvələrə üstün gələn və onlara hakim ola bilən başqa nə kimi bir bağımız (rabitemiz) vardır?

Sosiologiya elmi sübut edir ki, bu bağ (rabita) tərbiyə və kulturdə, yəni duyğularda ortaqlı olmaqdan ibarətdir. İnsan ən səmimi, ən dərin duyğularını ilk tərbiyə zamanında alır. Hələ beşikdə ikən, eşitdiyi ninnilər (laylalar) ilə ana dilinin təsiri altında qalır. Buna görədir ki, ən çox sevdiyimiz dil – ana dilimizdir. Ruhumuzu təşkil edən bütün din, əxlaq, estetik-bədii duyğularımızı bu dil vasitəsilə almışıq. Əslində ruhumuzun sosial duyğuları dinə, əxlaqa və estetikaya – bədiiyyata aid duyğulardan ibarət deyilmi? Uşaq ikən bunları hansı toplumdan (cəmiyyətdən) almışıqsa, daim o toplumda yaşamaq istərik. Başqa bir toplumda daha böyük bir firavanlıq içində yaşamaq imkanımız olsa da, öz toplumumuzdakı yoxsulluğu o firavanlıqdan üstün tutarıq. Çünki dostlar içində bu yoxsulluq yadlar arasındakı o firavanlıqdan bizi daha xoşbəxt edir. Zövqümüz, vicdanımız, həsrətlərimiz tamamilə içində yaşadığımız toplumundur. Bunların sədasını ancaq o toplumun içində eşidə bilərik.

Ondan ayrılıb başqa bir topluma girə bilməyimizə böyük bir əngəl vardır. Bu əngəl uşaqlıq çağımızda o toplumdan aldığımız tərbiyəni ruhumuzdan çıxarıb atmağın mümkün olmamasından ibarətdir. Bu mümkün olmadığı üçün əski toplum içində qalmağa məcburuq.

Bu aydınlaşdırmalardan anlaşılır ki, millət nə irqə, nə qövme, nə coğrafiyaya, nə siyasətə, nə də iradəyə bağlı bir topluluq deyildir. Millət dil, din, əxlaq və bütün gözəl sənətlər – estetika baxımından ortaq olan, yəni eyni tərbiyəni görmüş fərdlərdən ibarət bir topluluqdur. Türk kəndlisi ona «dili dilimə uyğun, dini-dinimə uyğun» - deyərək tərif verir. Doğrudan da, hər bir adam qanları eyni olan insanlardan daha çox dildə və dində ortaq olduğu insanlar ilə birgə yaşamaq istəyir. Çünki insanlığımız bədənımızdə deyil, ruhumuzdadır. Maddi üstünlüklərimiz irqimizdən, mənəvi üstünlüklərimiz isə tərbiyəsini aldığımız toplumdan gəlir. Böyük İskəndər: «mənim gerçək- həqiqi atam Filipp deyil, Aristoteldir. Çünki, birincisi maddi varlığımın, ikincisi mənəvi varlığımın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur» - deyirdi.⁴⁹

İnsan üçün mənəviyyat maddiyyatından öncə gəlir. Buna görə, milliyyətdə şəcərə (soykötüyü) axtarılmaz. Yalnız tərbiyənin və ölkünün milli olması aranar. Normal bir insan hansı millətin tər-

biyəsini alıbsa, ancaq onun ölküsü uğrunda çalışa bilər. Çünki, ölkü yüksək həyəcan qaynağı olduğuna görə uğrunda mübarizə aparılır. Halbuki, tərbiyəsi ilə böyümədiyimiz bir toplumun ölküsü (məfkurəsi) ruhumuza əsla böyük bir həyəcan – vəcd verə bilməz. Əksinə, tərbiyəsini gördüyümüz toplumun ölküsü ruhumuzu böyük coşqunluqlara qərq edərək xoşbəxt yaşamağımıza səbəb olar. Buna görədir ki, insan tərbiyəsi ilə böyüdüüyü toplumun ölküsü uğrunda həyatını fəda edə bilər. Halbuki, ağıl ilə özünü bağlı hesab etdiyi yabancı – yad bir toplum uğrunda cüzi bir çıxarını – mənfəətini belə fəda edə bilməz. Bir sözlə, insan tərbiyəcə ortaq olmadığı bir toplum içində yaşarsa, bədbəxt olar. Bu düşüncələrdən çıxaracağımız əməli nəticə budur: Ölkəmizdə vaxtilə babaları Albaniyadan və ya Ərəbistandan gəlmiş millətdaşlarımız vardır. Bunları türk tərbiyəsi ilə böyümüş və türk ölküsü uğrunda çalışmağı özlərinə adət etmiş görsək, o biri millətdaşlarımızdan heç ayırmamalıyıq. Yalnız xoşbəxt günlərimizdə deyil, fəlakətli günlərimizdə də bizdən ayrılmayanları milliyyətimizdən necə xaric hesab edə bilərik. Özəlliklə, bunların arasında millətimiz üçün böyük fədakarlıqlar edənlər, türklüyə (türk millətinə) böyük xidmətlər göstərənlər varsa, necə olar ki, bu fədakar insanlara «Siz türk deyilsiniz» deyə bilərik. Doğrudan da atlarda şəcərə – soykötüyü aramaq lazımdır, çünki bütün üstünlükləri içgüdüyə instinklə söykəndiyi və soydan gəldiyi – irsi olduğu üçün heyvanlarda irqin böyük önəmi vardır. İnsanlarda isə irqin ictimai xarakterlərə heç bir təsiri olmadığı üçün şəcərə – soykötüyü axtarmaq doğru deyildir. Bunun tərsinə (əksinə) davransaq, ölkəmizdə ziyalıların və mücahidlərin bir çoxunu fəda etmək lazım gələcəkdir. Bu durum yolverilməz olduğundan «türkəm» deyən hər bir şəxsi türk kimi tanımaqdan, yalnız türklüyə (türk millətinə) xəyanəti olanlar varsa, onları cəzalandırmaqdan başqa bir çıxış yolu yoxdur.

3. TÜRKÇÜLÜK VƏ TURANÇILIQ

Türkçülükə Turançılığın fərqlərini anlamaq üçün Türk və Turan topluluqlarının hüdudlarını təyin etmək lazımdır. **Türk bir millətin adıdır. Millət özünə məxsus kulturu olan bir insan topluluğu deməkdir. Deməli, türkün yalnız bir dili və tək bir kulturu ola bilər.**

Halbuki, türkün bəzi qolları Anadolu türklərindən ayrı bir dil, ayrı bir kultür yaratmağa çalışırlar. Məsələn, quzey türklərindən bəzi gənclər bir tatar dili, tatar kulturu meydana gətirməklə məşğuldurlar. Bu davranış – hərəkət türklərin başqa bir millət, tatarların da başqa bir millət olduğu nəticəsini doğuracaqdır. Uzaqda olduğumuz üçün qırğızların və özbəklərin necə bir yol tutacaqlarını bilmirik. Bunların da hər biri ayrı dil və ədəbiyyat, ayrı kultür meydana gətirməyə çalışsalar, türk millətinin hüdudu daha da daralmış olar. Yakutlar ilə Altay türkləri daha uzaqda olduqları üçün, onları Türkiyə türklərinin kulturu içində almaq daha da çətin görünür.

Bugün kultür yönündən (cəhətindən) birləşməsi asan olan türklər, özəlliklə Oğuz türkləri, yəni türkmənlərdir. Türkiyə türkləri kimi, Azərbaycan, İran və Xarəzm ölkələrinin türkmənləri də Oğuz nəslinə mənsubdurlar. Deməli, türkçülükdəki yaxın ölkəmiz «Oğuz birliyi», yaxud «Türkmən birliyi» olmalıdır. Bu birlikdən məqsəd nədir? Siyasi, bir birlikmi? Hələlik xeyr! Gələcək haqqında bugündən bir hökm verə bilmərik. Ancaq bugünkü ölkəmiz oğuzların yalnız kultürcə birləşməsidir.

Oğuz türkləri bugün dörd ölkəyə⁵⁰ yayılmaqla bərabər, hamısı bir-birinə yaxın qohumlardır. Dörd ölkədəki türkmən ellərinin adlarını qarşılaşdırsaq, görürük ki, birində olan bir «el»in, yaxud «boy»un digərlərində də qolları var.

Məsələn, Xarəzmdə təkələri, sarıları və qaraqalpaqları görürük.⁵¹ Ölkəmizdə təkələr bir sancaq (ilçə) təşkil edəcək qədər çoxdur. Hətta bir bölümü vaxtilə Rumeliyə göndərilmişdi. Türkiyədəki sarılar, özəlliklə, Rumqalada yaşayırlar. Qaraqalpaqlar isə qarapapaq və tərəkəmə adlarını alaraq Sivas, Kars və Azərbaycan ətraflarında yerləşmişlər.⁵² Xarəzmdə Oğuzun salur və imralı boyları, Çavda və Göklən (Qarluqlardan Kəlin) elləri vardır.⁵³ Bu adlara Anadolunun çeşidli yerlərində rast gəlinir. Göklən öz adını Vanda bir kəndə Gökoğlan biçimində vermişdir.

Oğuzun Bayat və Afşar boyları həm Türkiyədə, həm də İranda və Azərbaycanda vardır. Ağqoyunlular və Qaraqoyunlular

da bu üç ölkədə yayılmışdır. Beləliklə, Xarəzm, İran, Azərbaycan və Türkiyə ölkələri türk etnoqrafiyası baxımından eyni ailənin yurdlarıdır. Bu dörd ölkənin toplamına (məcəmusuna) «Oğuzistan» (Oğuz eli) adını verə bilərik. Türkçülüyn yaxın hədəfi bu böyük bölgədə yalnız bir kultürün hakim olmasıdır.

Oğuz türkləri ümumiyyətlə Oğuz xanın törəmələridir. Oğuz türkləri bir neçə yüzil bundan öncəyə qədər bir-biri ilə yaxından bağlı bir ailə halında yaşayırdılar. Məsələn, Füzuli bütün Oğuz boyları içində oxunan bir Oğuz şairidir. Qorqud Ata Kitabı oğuzların rəsmi «Oğuznaməsi» olduğu kimi, «Şah İsmayıl», «Aşıq Kərəm», «Koroğlu» kitabları kimi xalq əsərləri də bütün Oğuzustana yayılmışdır.

Türkçülüyn uzaq ölküsü isə Turandır. Turan bəzilərinin zənn etdiyi kimi, türklər ilə yanaşı monqolları, tunquzları, fin-uqorları və macarları da içində alan qövmlər qarışığı – xəlitəsi deyildir. Bu topluluğa elm dilində Ural-Altay topluluğu deyilir. Bununla bərabər, bu axırncı topluluğa mənsub millətlərin dilləri arasında bir qohumluq olduğu da hələlik isbat edilməmişdir. Hətta bəzi müəlliflər Ural qövmləriylə Altay qövmlərinin bir-birindən ayrı iki topluluq təşkil etdiyini və türklərin monqollar və tunquzlar ilə birgə Altay topluluğuna, fin-uqorların və macarların isə Ural topluluğuna daxil olduqlarını irəli sürürlər. Türklərin monqollar və tunquzlar ilə dil qohumluğu olduğu da hələlik sübut olunmamışdır. Bugün elm baxımından sübut olunmuş bir gerçək – həqiqət varsa, o da türkcə danışan Yakut, Qırğız, Özbək, Qırçaq, Tatar və Oğuz kimi türk boylarının dil və gələcək (ənənə) baxımından bir qövmlə birləşməsinə malik olmasıdır. «Turan» sözü «turlar», yəni «türklər» demək olduğu üçün, yalnız türkləri içində alan bir topluluğun adıdır.⁵⁴ Deməli, «Turan» sözünü bütün türk boylarını içində alan böyük Türküstan üçün işlətməyimiz lazımdır. Çünki «türk» sözü bugün yalnız Türkiyə türklərinə verilən bir ad olmuşdur. Türkiyədəki türk kultürünə daxil olanlar təbii ki, yenə bu adı alacaqdılar. Mənim inamıma görə, bütün oğuzlar yaxın bir zamanda bu ad altında birləşəcəklər. Ancaq tatarlar, özbəklər, qırğızlar ayrı kultürlər ortaya çıxartdıqları zaman, ayrı-ayrı millətlər halını alacaqlar və buna görə də yalnız öz adları ilə anılacaqlar. O zaman bütün bu əski qohumları qövmlə bir topluluq halında birləşdirən ortaqlar bir ada ehtiyac duyulacaqdır. Bax, bu ortaqlar ad «Turan» sözüdür.

Türkçülərin uzaq ölküsü Turan adı altında birləşən oğuzları, tatarları, qırğızları, özbəkləri, yakutları dildə, ədəbiyyatda,

kültürdə birləşdirməkdir. Bu ölkünün gerçəkləşməsi mümkün mü, yoxsa mümkün deyilmi? Yaxın ölkələr üçün bu suala cavab axtarılsa da, uzaq ölkələr üçün axtarılmaz. Çünki uzaq ölkə – ruhlardakı coşğunluğu sonsuz bir dərəcəyə yüksəltmək üçün cəhd edilən çox cazibəli bir xəyaldır. Məsələn, Lenin bolşeviklik üçün yaxın ölkə olaraq kollektivizmi, uzaq ölkə şəklində isə kommunizmi iərlə sürmüşdür. Kommunizmin nə vaxt gerçəkləşəcəyini soruşanlara bu cavabı verir: «Kommunizmin nə vaxt tətbiq olunacağını indidən kəsənmək mümkün deyil. Bu, Həzrət Mühəmmədin cənnəti kimi nə zaman və harada görünəcəyi bəlli olmayan bir şeydir».

Bax, Turan ölkəsi də bunun kimidir. Yüz milyon türkün bir millət halında birləşməsi Türkçülər üçün ən qüvvətli bir coşğunluq qaynağıdır. Turan ölkəsi olmasaydı, Türkçülük bu qədər sürətlə yayılmayacaqdı. Bununla bərabər, kim bilir, bəlkə, gələcəkdə Turan ölkəsinin gerçəkləşməsi də mümkün olacaqdır. Ölkə gələcəyin yaradıcısıdır. Dünən türklər üçün xəyali bir ölkə durumunda olan milli dövlət bugün Türkiyədə bir həqiqət olmuşdur.⁵⁵

Beləliklə, Türkçülüğü ölkəsinin böyüklüyü baxımından üç dərəcəyə ayıra bilərik:

1. Türkiyəçilik;
2. Oğuzçuluq yaxud Türkmənçilik
3. Turançılıq.

Bugün gerçəkləşən yalnız Türkiyəçilikdir. Ancaq ruhların böyük həvəslə aradığı Qızıl Alma⁵⁶ gerçək həqiqət sahəsində deyil, xəyal sahəsindədir. Türk köndlisi Qızıl Almanı xəyalında canlandırarkən onun gözünün qabağına əski türk elxanlıqları gəlir. Həqiqətdən, Turan ölkəsi keçmişdə bir xəyal deyil, bir gerçək idi. Miladdan 210 il öncə Hun hökmdarı Metə Kunlar («Hunlar») adı altında bütün türkləri birləşdirdiyi zaman Turan ölkəsi bir gerçək halına gəlmişdi.⁵⁷ Hunlardan sonra avarlar, avarlardan sonra Göy Türklər, Göy Türklərdən sonra oğuzlar, bunlardan sonra qırğız-qazaxlar, daha sonra Kür xan, Çingiz xan və sonuncu olaraq Teymurləng Turan ölkəsini gerçəkləşdirmədilərmi?⁵⁸

«Turan» sözünün anlamı beləcə smirləndirildikdən (hüddüdləndirildikdən) sonra, artıq macarların, fin-uqorların, monqolların, tunquzların Turanla bir əlaqələrinin qalmaması lazım gəlir. Turan bütün türklərin keçmişdə və bəlkə də gələcəkdə bir gerçək olan böyük vətənidir.

Turanlılar yalnız türkə danışan millətlərdir. Əgər Ural və Altay ailəsi gerçəkdən varsa, bunun özünə aid bir adı olduğuna görə, «Turan» adına chtiyyəci yoxdur.

Bir də, bəzi Avropalı müəlliflər qərb Asiyasında əslən samilərə,⁵⁹ yaxud arilərə⁶⁰ mənsub olmayan bütün qövmələrə Turan adını verirlər. Bunların məqsədi bu qövmələrin türklər ilə qohum olduğunu təsdiq etmək deyildir. Yalnız samilər və arilərdən başqa qövmələr olduğunu anlatmaq üçündür.

Bundan başqa, bəzi müəlliflər də «Şahnamə»yə görə Tur ilə İrəcin⁶¹ qardaş olduğunu göz önündə tutaraq Turanı əski İranın bir bölümü saymaqdadırlar. Halbuki, «Şahnamə»yə görə Tur ilə İrəcin üçüncü bir qardaşları da vardır ki, adı Sələmdir. Sələm isə İranda bir «boy»un dədəsi deyil, bütün samilərin ortaq cədidir – atasıdır. Deməli, Fərudunun oğulları olan bu üç qardaş Nuhun oğulları kimi, əski etnoqrafik ayırımların adlarından doğmuşdur.⁶² Bundan aydın lür ki, Turan İranın bir parçası deyil, bütün türk ellərini içinə alan türk toplumundan ibarətdir.

4. MİLLİ KÜLTÜR VƏ MƏDƏNİYYƏT

Milli kultür ilə mədəniyyət arasında həm bir birləşmə yeri, həm də ayrılıq yerləri var. Kultür ilə mədəniyyət arasında birləşmə yeri ikisinin də bütün toplumsal (ictimai) yaşayışları içlərinə alməsindən ibarətdir. Toplumsal (ictimai) yaşayışlar bunlardır: Din, əxlaq, hüquq, ağıl, estetika, iqtisadiyyat, dil və təbiyyat elmləri ilə bağlı yaşayışlar. Bu səkkiz növ toplumsal (ictimai) yaşayışın toplanmasına «kultür» adı verildiyi kimi, mədəniyyət də deyilir. Bax, kultür ilə mədəniyyətin birləşdiyi yer və bənzərliyi bundan ibarətdir. İndi isə kultür ilə mədəniyyət arasındakı ayrılıqları (fərqləri) araşdıraraq:

Birincisi, kultür milli olduğu halda, mədəniyyət uluslararasıdır – beynəlmiləldir. Kultür yalnız bir millətin din, əxlaq, hüquq, ağıl, estetika, dil, iqtisadiyyat və təbiyyat elmləri ilə bağlı yaşayışlarının uyumlu – ahəngdar bir bütünüdür. Mədəniyyət isə cəmiyyətin inkişaf səviyyəsində olan bir çox millətlərin toplumsal (ictimai) yaşayışlarının ortaq bir bütünüdür. Məsələn, Avropa və Amerika mədəniyyət dairəsində bütün Avropalı millətlərin ortaq bir Qərb mədəniyyəti vardır. Bu mədəniyyətin içində bir-birindən ayrı və müstəqil bir ingilis kultürü, bir fransız kultürü, bir alman kultürü və s. mövcuddur.

İkincisi, mədəniyyət metodlar və fərdi iradələr ilə meydana gələn toplumsal (ictimai) hadisələrin bütünüdür. Məsələn, dinə dair

bilgilər (məlumatlar) və elmlər metod və iradə ilə meydana gəlirdi kimi, əxlaqa, hüquqa, gözəl sənətlərə – incəsənətə, iqtisadiyyata, ağıla, dil və təbiyyat elmlərinə dair bilgiler – məlumatlar və nəzəriyyələr də bütövlükdə fərdlər tərəfindən metod və iradə ilə meydana gətirilmişdir. Buna görə də, eyni inkişaf çevrəsində olan bütün qavramların (məfhumların), bilgilerin və elmlərin toplamı mədəniyyət dediyimiz şeyi meydana gətirir.

Milli kultüərə daxil olan şeylər isə yontamlı (metodla), fərdlərin iradəsiylə meydana gəlməmişdir, yəni süni deyillər. Bitkilərin, heyvanların üzvi həyatı necə öz-özünə və təbii bir surətdə inkişaf edirsə, milli kultüərə daxil olan şeylərin təşəkkül və inkişafı da tamamilə o cürdür. Məsələ, dil fərdlərin yontamı (metodu) ilə yaradılmış bir şey deyildir. Dilin bir sözünü dəyişdirə bilmərik. Onun yerinə başqa bir söz icad edib qoyamırıq. Dilin öz təbiətindən doğan bir qaydasını da dəyişdirəmmərik. Dilin söz və qaydaları öz-özünə dəyişir. Biz bu dəyişmənin ancaq tamaşaçısı oluruq. İnsanlar dilə yalnız bir neçə terminlər və yeni ifadələr əlavə edə bilərlər. Ancaq bu ifadələr ondan istifadə edəcək peşə topluluğu tərəfindən nə qədər ki, qəbul edilməmişdir, ifadə mahiyyətində qalaraq söz mahiyyətini ala bilməz. Yeni bir ifadə bir peşə topluluğu tərəfindən qəbul edildikdən sonra isə topluluğa aid bir söz olur. Ancaq bütün xalq tərəfindən qəbul edildikdən sonra, xalqın ortaq sözləri sırasına daxil ola bilər.^{62a}

Ancaq yeni ifadələrin bir topluluq, yaxud bütün xalq tərəfindən qəbul edilib edilməməsi onları ortaya atanların əlində deyildir. Əski Osmanlı dilində Şinasidən⁶³ bu yana milyonlarla yeni ifadələr icad olunduğu halda, bunlardan çox az bir bölümü topluluq sözlərinin sırasına keçə bilmişdir. Xalqın ortaq sözləri sırasına keçənlərsə beş-on söz ancaq olar.

Demək ki, milli kultürün ilk örnəyini dilin sözlərində, mədəniyyətin ilk örnəyini isə dilin yeni ifadələr biçimində törədilən terminlərində görürük. Sözlər ictimai qurumlardır, yeni ifadələr isə fərdlərin məhsuludur. Bir fərdin tapdığı bir ifadə bəzən çox qısa zamanda xalq arasında yayıla bilər. Ancaq bu yayılma gücünü o ifadəyə verən onu tapan fərd deyildir, toplumun fərdlər tərəfindən bilinməyən (məchul olan) gizli bir axımıdır.

Bundan on beş il öncə ölkəmizdə yan-yana iki dil yaşayırdı: Bunların birincisi rəsmi bir dəyərə malikdi və yazını təklilə – inhisara almış kimiydi. Buna «Osmanlıca» adı verilirdi.

İkincisi, yalnız xalq içində danışıla bilərdi. Buna isə saymazlıqla «türkcə» adı verilir və xalqa aid bir arqo⁶⁴ hesab edilirdi.

Halbuki əsil təbii və gerçək dilimiz bu idi. Osmanlıca isə türk, ərəb və fars qrammatikasının, sintaksisinin, sözlüyünün birləşməsiylə ortaya çıxmış süni bir qarışım (xəlitə) idi. Bu iki dildən birincisi təbii bir təşəkkül və qayda ilə öz-özünüydən meydana gəlmişdi. Buna görə də, milli kultürümüzün dili idi. İkincisi isə insanlara aid metod⁶⁵ və iradə ilə yaradılmışdı. Bu dil qarışığının içinə yalnız bəzi türkcə sözlər və şəkilçilər qarışa bilərdi. Demək ki, Osmanlı dilinin milli kultürümüzdə çox az payı vardır. Bu səbəbdən ona «mədəniyyətimizin dili idi» deyə bilərik.

Ölkəmizdə bu iki dil kimi, iki vəzn də yanaşı yaşayırdı. Türk xalqının işlətdiyi türk vəzni metodla meydana gətirilmirdi. Xalq şairləri ölçülü olduğunu bilmədən çox gözəl lirik şeirlər yazırdılar. Təbii ki, bu bir ilhamla, yaradıcılıqla baş verirdi. Metod və təqlid ilə edilmirdi. Elə isə, bu vəzn də türk kultürünə daxil idi. Osmanlı vəzninə gəlincə, bu vəzn fars şairlərindən alınmışdı. Bu vəznə şeir yazanlar təqlid və metodla yazırdılar. Bundan dolayıdır ki, «əruz vəzni» adlanan bu vəzn xalq içində giro bilməmişdi. Bu vəznə şeir yazanlar fars ədəbiyyatını təhsil yoluyla öyrənir, metod vasitəsiylə əruzı təbiiq edirdilər. Buna görə də əruz vəzni milli kultürümüzə əsla daxil ola bilmədi. Farslarda isə kəndlilər də əruz vəzni ilə şeirlər söyləyirlər. Bu səbəbdəndir ki, əruz vəzni İranın milli kultüründə sayılır.

Ölkəmizdə bunlardan başqa, yan-yana yaşayan iki musiqi vardır. Bunlardan biri xalq arasında öz-özünə doğmuş olan türk musiqisi, o biri sə Fərabinin⁶⁶ Bizansdan çevirmə (tərcümə) və iqtibas yolu ilə aldığı Osmanlı musiqisidir. Türk musiqisi ilham ilə yaranmış, təqlidlə xaricdən alınmamışdır. Osmanlı musiqisi isə təqlid yolu ilə xaricdən alınmış və ancaq metod ilə davam etdirilmişdir. Bunlardan birincisi milli kultürümüzün, ikincisi isə mədəniyyətimizin musiqisidir. Mədəniyyət metodla meydana gətirilən və təqlid yoluyla bir millətdən digər millətə keçən qavramların (məfhumların) və texnikaların⁶⁷ toplamıdır. Milli kultür isə həm metodla yaradılanmayan, həm də təqlidlə başqa millətlərdən alınmayan duyğulardır. Bu səbəblə, Osmanlı musiqisi qaydalardan meydana gələn bir fənn⁶⁸ – bilik şəklində olduğu halda, türk musiqisi qaydasız, metodsuz, fənsiz melodiyalardan, türkün bağrından qopan səmimi nəğmələrdən ibarətdir. Halbuki, Bizans musiqisinin qaynağına gedib çıxsaq, onu da əski yunanların kultüründə görə bilərik.

Ədəbiyyatımızda da eyni ikilik vardır. Türk ədəbiyyatı xalqın atalar sözləriylə bilməclərindən (tapmacalarından), xalq

nağılları ilə xalq qoşmalarından, dastanlarından, xalq cəngnamələriylə mənqəbələrindən⁶⁹ (igidlik eposundan), təkkələrin ilahiləriylə⁷⁰ nəfəslərindən,⁷¹ xalqın güldürücü lətifələri və xalq teatrından ibarətdir. Atalar sözləri bilavasitə xalqın hikmətli düşüncələridir. Tapmacaları da yaradan xalqdır. Xalq nağılları da fərdlər tərəfindən yaradılmamışdır. Bunlar türkün mifoloji çağlarından (əsətir dövrlərindən) başlayaraq ənənəvi yolla zamanımıza qədər gələn pəri⁷² nağılları ilə dev nağıllarıdır.

Dədə Qorqud kitabındakı hekayələr də ozandan-ozana şifahi surətdə keçərək ancaq bir neçə yüzil öncə yazılmışdır. «Şah İsmayıl», «Aşıq Kərəm», «Aşıq Qərib», «Koroğlu» kitabları da vaxtilə xalqın yazdığı xalq hekayələridir. Türk tarixində və etnoqrafiyasındakı miflər, rəvayətlər, əfsanələr də türk ədəbiyyatının ünsürləridir.

Cəngnamələr və dini mənqəbələrə (igidlik eposlarına) gəlincə bunlar xalq ədəbiyyatının İslam dövrünə aid məhsullarıdır. Xalq şairlərinin qoşmaları, dastanları, maniləri və türküləri də yuxarıda sadaladığımız əsərlər kimi türk xalqının içdən gələn (səmimi) əsərləridir. Bunlar da metodla, təqlidlə yaradılmamışdır. Aşıq Ömər,⁷³ Dördli,⁷⁴ Qaracaoglan⁷⁵ kimi şairlər xalqın sevgili şairləridir. Təkkələrin hər biri xalq məbədi olduğu üçün buralarda doğan ilahilər, nəfəslər xalq ədəbiyyatına və dolayısı ilə türk ədəbiyyatına daxildir. Yunus Əmrə,⁷⁶ Qayğısuz⁷⁷ və Bəktəşi⁷⁸ şairləri bu topluluqdadır. Osmanlı ədəbiyyatı isə nağıl yerinə fərdlərə aid hekayə və romanlardan, qoşma və dastan yerinə təqlidlə yazılmış qəzəllərdən və Avropa tərzində mənzum parçalardan ibarətdir. Osmanlı şairlərindən hər biri hökumət fars dövründə bir fars şairinə, fransız dövründə isə bir fransız şairinə bənzər, Füzuli ilə Nədim⁷⁹ belə bu məsələdə müstəsna deyillər. Bu yöndən Osmanlı ədəbiyyatçıları və şairlərindən heç biri orijinal deyildir, təqlidçilikdən qurtula bilməmişdir, hamısının da əsərləri sənət ilhamından deyil, ağıl bacarığından doğmuşdur. Məsələ, hazır cavablılıq yönündən bu iki topluluğu qarşılaşdırmaq: Nəsrəddin Xoca,⁸⁰ İncili Çavuş,⁸¹ Bəkrî Mustafa⁸² və Bəktəşi babaları xalqın hazır cavablarıdır. Kaani⁸³ və Sururi⁸⁴ isə Osmanlı divanının daşlamaçılarıdır (satirikdirlər). Çox təbii hazır cavablılıq ilə süni daşlama – həcv sənəti arasındakı fərq bu qarşılaşdırma ilə meydana çıxır.

Qaragöz⁸⁵ və Ortaoyununa⁸⁶ gəlincə bunlar da xalq teatri, yəni ənənəvi türk teatri. Qaragözlə Hacıvadın⁸⁷ çəkişmələri türklə Osmanlının, yəni o zamankı kultürümüzlə içində olduğumuz mədəniyyətimizin qarşı-qarşıya gəlməsidir (çəkişməsidir).

Əxlaqda da eyni ikiliyi görürük. Türk əxlaqı ilə Osmanlı əxlaqı bir-birinə ziddir. Kaşqarlı Mahmud⁸⁸ «Divan-i Lügət-it Türk»ün «türk» məqaləsində türkləri qısaca tərif edir. Deyir ki, türkdə özünü bəyənmə və öyünmə yoxdur. Türk böyük qəhrəmanlıqlar və fədakarlıqlar etdiyi zaman bir üstün iş gördüyündən xəbərsiz kimi görünür. Cahiz də türkləri tamamilə belə təsvir edir. Osmanlı tipinə baxsaq, əski şairlərində fəxriyyələri (özünü öymənin), yeni ədiblərində isə özünübəyənmə və öyünmənin hakim olduğunu görürük. «Sərvət-i fənn» məktəbi⁹⁰ Osmanlı ədəbiyyatının ən parlaq bir dövrüdür. Bu məktəbə mənsub olan ədiblərin və şairlərin çoxu vasvası, bədbin, ümitsiz, xəstə ruhlu kimi görünmüşlər. Həqiqi türk isə inamlı, nikbin, ümidli və sağlamdır.

Hətta alimlərimiz arasında da bu ikiliyi görürük. Osmanlı alimlərinin ənənəvi adı «rəsmi alimlər» (üləmayi-rüsum) idi. Anadoluadakı alimlər isə xalq alimləri idilər. Birincilər rütbəli olsalar da biliksizdilər. İkincilər isə elmi, ancaq rütbəsizdirlər. Siyasət və hərbi iş sahəsində böyük bir dahi olan Afşarlı Nadir Şah bütün müsəlmanları sünnilik çevrəsində birləşdirmək və bütün sultanları (hökmdarları) Osmanlı padşahının əmrinə tabe etmək üçün müzakirələr aparmaq məqsədiylə İstanbula din və siyasətə bağlı bir heyət göndərmişdi. İstanbula bu heyət ilə müzakirə aparmağı rəsmi alimlərə vəzifə kimi tapşırıdılar. İranlı alimlər heyəti bunlara söz başa salmaqda çətinlik çəkəndə sədr-əzəm (baş vəzirə) müraciət edərək dedilər: «Bizim siyasi heç bir rütbəmiz, elmdən başqa bir məqsədimiz yoxdur. Halbuki, müzakirələr apardığımız adamlar böyük rütbəli şəxslər olduqlarından qarşılarında sərbəstə söz söyləyə bilmirik. Bizi əyalətdəki rütbəsiz alimlər ilə görüşdürərsinizsə çox sevinərik».

Rəqib Pəşanın «Təhqiqi Tovfiq» (Təhqiq və Tovfiq) adlı⁹¹ kitabında danışdığı bu hadisə göstərir ki, Nadir Şahın elm heyəti Osmanlı alimlərinə deyil, türk alimlərinə dəyər verirdilər.

Əski dövrlərin siyasi və hərbi başarıları (müvəffəqiyyətləri) də xalq arasından çıxmış biliksiz və oxuyub yazmaq bilməyən paşalara aiddi. Sonralar Rəqib Paşa və Səfəh İbrahim Paşa kimi Osmanlı maarifində yüksək yer tutanlar hökumətin başına keçən kimi işlər pozulmağa başladı.

Bununla bərabər, bu ictimai ikiliklər yalnız fikir sahələrində idi. O zamanlar əl işi sadə xalqa məxsus sayıldığından yüksək təbəqə bütün sənət (texnika) növlərindən uzaqda dururdu.⁹² Bu səbəblə, memarlıq, xəttatlıq, daş oymaçılığı, cildçilik, yazı bəzəkçiliyi, xarratlıq, dəmirçilik, boyaqçılıq, xalçaçılıq, toxuculuq, rəs-

samlıq və naxışçılıq kimi əməli (tətbiqi) sənətlərin yalnız bir biçimi (şəkli) vardı. O da xalq sənəti idi. Demək ki, ümumiyyətlə yüksək bir hədiliyi (gözəlliyi) olan bu sənətlərə qatışıqsız türk sənəti adını verə bilərik. Bunlar Osmanlı mədəniyyətinin ünsürləri deyil, türk kultürünün ünsürləri idi. Bugün Avropa bu əski sənətlərimizin məhsullarını milyardlar xərcləyərək hissə-hissə toplayır. Avropanın, Amerikanın muzeyləri, salonları, tamamilə türk əsərləriylə dolmaqdadır. Avropada bu türksevərliyə «türkeri» adı verilir. Avropanın həqiqi mütəfəkkir və sənətkarları, məsələn, Lamartinləri, Ogüst Komtları, Pyer Lafayetləri, Mismərləri, Pyer Lotiləri, Farərləri türkün səmimi sənətinə, alçaq könüllü (təvəzökar) və təbii əxlaqına, dinə dərin və təəssübsüz bağlılığına, bir sözlə, durumu ilə yetinməsi (qənaətkar olması) və taleyinə boyun əyməsiylə (təsli-miyyətiylə) birlikdə daimi bir nikbinlik və ölküçülükdən ibarət olan yoxsul, lakin xoşbəxt yaşayışına heyran idilər. Ancaq bunların heyran olduğu şeylər Osmanlı mədəniyyətinə daxil olan və metodla, təqlidlə yaradılmış əsərlər deyil, türk kultürünə mənsub olan ilham ilə meydana gələn özgün (orijinal) əsərlərdir.

Yalnız ölkəmizə məxsus olan bu qəribə durumun səbəbi nədir? Nə üçün bu ölkədə yaşayan iki tip – Türk ilə osmanlı tipi bir-birinə bu qədər qarşıdır (ziddir)? Nə üçün Türk tipinin hər şeyi gözəl, Osmanlı tipinin hər şeyi çirkindir? Ona görə ki, Osmanlı tipi Türkün kultürünə və həyatına zərərli olan imperiəlizmin sahəsinə atıldı, kosmopolit oldu, sinif çıxarını (mənfəətini) milli çıxarın üstündə gördü. Gerçəkdən də, osmanlı imperiətorluğu genişləndikcə, yüzlərlə milləti çevrəsinə aldıqca idarə edənlər ilə idarə olunanlar ayrı-ayrı iki sinif durumuna girirdilər. İdarə edən bütün kosmopolitlər Osmanlı sinfini, idarə olunan türklər isə türk sinfini təşkil edirdilər. Bu iki sinif bir-birini sevməzdi. Osmanlı sinifi özünü millət-i hakimə (hakim millət) biçimində görür, idarə etdiyi türklərə isə millət-iməhkumə (məhkum millət) gözüylə baxardı. Osmanlı daim türkə «çəşək türk» deyərdi. Türk kəndlərinə rəsmi bir şəxs gəldiyi zaman «Osmanlı gəlir» - deyə hər kəs qaçardı. Türklər arasında qızılbaşlığın otağa çıxması da bu ayrılıqla izah oluna bilər.

Şah İsmayılın babası Şeyx Cüneyd Oğuz boyları arasında «Övlədmə öncə gəlir, yoxsa əshabımı?»⁹³ deyərək təbliğət aparırdı. Oğuz boyları Oğuz xanın oğulları və Qayıların⁹⁴ əmiuşaqları deyildilərmə? Necə olurdu ki, padşahın «Əndərun»dan çıxan devşirmələrdən⁹⁵ meydana gələn əshabı bunlardan üstün tutulurdu? O tarixdəki xalq şeyxləri türklərin o zamankı məzlumluqlarını (əzil-

mişliklərini) vaxtilə Əhli Beytin (Peyğəmbər soyunun) uğramış olduğu məzlumluğa (əziyyət və qiyama) bənzədirdilər.⁹⁶ O zaman türkmənlərin böyük bir bölümü bu bənzərliyə aldanaraq ata ocağından ayrıldılar, özlərinə ayrı bir ədəbiyyat, ayrı bir fəlsəfə, ayrı bir tapınacaq - məbəd yaratdılar.

Bununla birlikdə, din baxımından Osmanlılardan ayrılma-mış olan sünni türklər də milli kultür baxımından Osmanlı imperiəlizminə bağlanmadılar - tabe olmadılar. Bunlar da özlərinə milli bir kultür yaradaraq Osmanlı mədəniyyətinə qarşı tamamilə ləqəyd qaldılar. Osmanlı mədəniyyətinin seçkinlərinə (seçilən adamlarına, elitasına) «Xəvas»⁹⁷ deyildiyi kimi, türk kultürünün də «ozanlar», «aşığılar», «babalar» və «ustalar»ı vardı. Demək ki, ölkəmizdə iki cür seçkin - imtiyazlı adamlar vardı. Bunlardan birincisi sarayı təmsil edirdi və bu topluluğun dolanışığını təmin edən də saray idi. Məsələn, Osmanlı şairləri saraydan «caizə»⁹⁸ alaraq keçindikləri kimi, Osmanlı musiqişünasları da sarayın verdiyi bəxşişlər və aylıqlar ilə keçinirdilər. Xalqın saz və söz şairləri isə xalqın hədiyyələriylə yaşayırdılar. Rəsmi alimlər («Üləmayirüsum») adını alan Osmanlı alimləri kazaskər,⁹⁹ kadı¹⁰⁰ vəzifələrində yüksək aylıqlar və arpalıqlar¹⁰¹ alırdılar Xalq xocalarından və şeyxlərindən ibarət olan türk din adamlarını isə yalnız xalq bəsləyirdi. Bu səbəblə, incəsənətdə və digər sənətlərdə rəhbərlik edən ustalar, igidbaşılar və əxi babalar¹⁰² yalnız xalq sinifindən yetişir və hər zaman xalq və türk olaraq qalırdılar.

Göründüyü kimi, milli kultür ilə mədəniyyəti bir-birindən ayıran, kultürün, xüsusilə, duyğulardan, mədəniyyətin isə, xüsusilə, bilgilərdən meydana gəlmiş olmasıdır. İnsanda duyğular metoda və iradəyə tabe deyildir. Bir millət digər bir millətin dini, əxlaqi və estetik (bədi) duyğularını təqlid edə bilməz. Məsələn, türklərin İslamdan öncəki dinində Gök Tanrı mükafat Tanrısıdır. Cəzalandırma işinə qarışmır. Cəza tanrısı Ərlik xan adında başqa bir mifoloji varlıqdır. Tanrı (Allah) yalnız «cəmal» (gözəl üz, gözəllik) sifətiylə göründüyü üçün əski türklər onu sadəcə olaraq sevərdilər. Al-laha qarşı qorxu duymazdılar. İslamdan sonra türklərdə Allah sevgisinin (müəbbəttüllahın) üstün olması bu əski gələniyin – ənənənin davamından ibarətdir. Türklərdə Allah qorxusu (mühafəttüllah) çox seyrəkdir. İstanbulda və Anadoludakı vaizlərin təcrübələri göstərir ki, gözəlliyə, yaxşılığa dair vəz¹⁰³ verən vaizlərin dinləyiciləri artır, cəhənnəmdən, zəbanilərdən¹⁰⁴ danışan vaizlərin dinləyiciləri isə daim azalır. Türklərin əski dinlərində kor-korənə ibadətlər yoxdu, estetik (bədi) və əxlaqa bağlı törənlər - ayinlər isə çoxdu.

Bunun sonucu olaraq İslamdan sonra da türklər çox güclü bir imana, ən səmimi bir din duyğusuna (dindarlığa) malik olduqları halda, qaba və təəssübçü duyğulardan uzaq qaldılar. Bu məsələdə Yunus Əmrəni oxumaq yetərlidir (kifayətdir). Türklərin camelərdə ilahilərə və mövlid-i şəri¹⁰⁵ oxunmasına, təkkələrdə isə şərə, musiqiyə böyük yer vermələri estetik (bədi) din duyğusu (dinçilik) örnəyinə mənsub olmalarındandır.

Əski türk dinində türk tanrısı barış (sülh) və salamathıq tanrısı idi. Türk dininin mahiyyətini göstərən «el»¹⁰⁶ sözü «barış» («sülh») anlamında idi (Kaşqarlı Mahmud). «Elçi» «barışçı» («sülhçü») demək olduğu kimi, «Elxan»¹⁰⁷ «barış xaqanı» («sülh xaqanı») deməkdi. Türk elxanları Mancuriyadan Macarıstana qədər daimi bir barış (sülh) yaradan barışçı yenilikçilərdən başqa bir kəs deyildilər.

Ən əski türk dövlətinin qurucusu olan Mətinin yüksək əxlaqını, barışsevərliyini, imperializmdən qaçınmasını «Yeni məcmuə»də^{107a} yazmışdım. Türk barışsevərliyinin (sülhsevərliyinin) qurucusu Mətdir.

Türklərin bu əski barışçılıq gələcəyinin (ənənəsinin) sayəsindədir ki, türk hökmdarları İslam dövründə də yenilgiyə – məğlubiyyətə uğrayanlara qarşı daim səfəqlə davranmış, daim özlərinə millətlərarası (beynəlmiləl) bir barışın icraçısı kimi baxmışlar. Türk tarixi başdan-başa bu duruma şahiddir. Avropalıların o qədər suçladıqları – ittiham etdikləri Atilla da yenə onların söylədiklərinə görə yenilən millətlər nə zaman sülh istəmişdilsə, o, dərhal qəbul etmişdir. Çünki Atilla da bir elxan, yəni dünya barışını təmin etməyə çalışan bir yenilikçi idi. Avropalılar Atillanın «Tanrı qutu» adını¹⁰⁸ «Allahın bəlası» kimi tərcümə etməklə tarixi bir günah işləmişlər.

Türklərin bütün sənət qollarında görünən estetik-bədi xüsusiyyətləri də təbiilik, sadəlik, zəriflik və orijinallıqdır. Türkün xalılarında, çini məmulatlarında, memarlıq və hüsnüxəttində (gözəl yazı sənətində) qabarıq görünən də məhz bu estetik (bədi) üstünlüklərdir. Türkün gözəl sənətlərində (incəsənətində) olduğu kimi dindarlıq və əxlaqında da tamamilə bu üstünlüklərin hakim olduğu görünür. Bu misaldan da anlaşılar ki, bir kulturu təşkil edən cürbəcür ictimai yaşayışlar arasında səmimi bir dayanışma (həmrəylik) və dərin bir uyum (ahəng) vardır. Türkün dili necə sadədirsə, din, əxlaq, gözəllik (bədi), siyasət, iqtisadiyyat və ailə yaşayışları da tamamilə sadə və səmimidir. Türkün yaşayışındakı sevimlilik və orijinallıq bu aşkar səciyyəsinin görünməsindən ibarətdir.

Ancaq milli kulturun ünsürləri arasındakı bu uyuma baxıb, mədəniyyətin də uyumlu (ahəngdar) ünsürlərdən ibarət olduğunu sanmaq (zənn etmək) doğru deyildir. Osmanlı mədəniyyəti türk, fars, ərəb kulturları ilə İslam dini, Şərq mədəniyyəti və son zamanlarda isə Qərb mədəniyyəti qurumlarından (institutlarından) ibarət bir qarışımdır (xəlitədir). Bu qarışım heç bir zaman qaynayıb-qarışaraq, uyğunlaşaraq uyumlu bir sistem halını ala bilmədi. Bir mədəniyyət ancaq milli bir kulturu aşılarsa, uyumlu (ahəngdar) bir birlik (vəhdət) halını alar. Məsələn, ingilis mədəniyyəti ingilis kulturuна aşılarmışdır. Bu səbəbdən, ingilis kulturu kimi ingilis mədəniyyətinin ünsürləri arasında da bir uyum vardır.

Milli kulturu ilə mədəniyyəti arasında bir ilişki də budur: Hər qövmin öncə yalnız kulturu vardır. Bu qövmin kulturu baxımından yüksəldikcə siyasət baxımından da yüksələrək güclü bir dövlət meydana gətirir. Digər yandan da kulturu yüksəlməsindən mədəniyyət doğmağa başlayır. Mədəniyyət başlanğıcdan milli kulturdən doğduğu halda, sonralar qonşu millətlərin mədəniyyətindən də bir çox müəssisələr (qurumlar) alır. Ancaq bir toplumun mədəniyyətində həddindən artıq bir inkişafın sürətlə meydana gəlməsi zərərliyədir. Ribot deyir: «Ağıl həddindən artıq bir inkişafa çatınca, xarakteri pozar». İnsanda ağıl nədirsə, toplumda da mədəniyyət odur. Fərdə xarakter nədirsə, toplumda da kulturu odur. Buna görə, ağıl həddindən artıq inkişafı da milli kulturu pozar. Milli kulturu pozulmuş olan millətlərə degenerasiya¹⁰⁹ halına düşmüş millətlər deyilir.

Milli kulturu ilə mədəniyyətin sonuncu bir ilişkisi (əlaqəsi) də budur: Milli kulturu güclü, ancaq mədəniyyəti zəif bir millətlə milli kulturu pozulmuş, ancaq mədəniyyəti yüksək olan başqa bir millət siyasi savaşa girəndə kulturu güclü olan daim qalib gəlmişdir. Məsələn, əski Misirlilər mədəniyyətdə yüksələn kimi milli kulturları pozulmağa başladı. O zaman yeni doğan fars dövləti isə mədəniyyətdə daha geri olmaqla bərabər, güclü bir milli kulturu malik idi. Bu səbəbdən, farslar Misirliləri məğlub etdilər. Bir neçə yüz ildən sonra İranda da mədəniyyət yüksəldi. Təbiidir ki, bunun əvəzində milli kulturu zəifləməyə başladı. Bu dəfə isə milli kulturları hələlik pozulmamış olan yunanlılara yenildilər. Bir müddət sonra yunan kulturu da pozulmağa başladığından həm yunanlar, həm də İranlılar güclü bir kulturla meydana çıxan mədəniyyətsiz (mədəni olmayan) Makedoniyalıları məğlub oldular. Şərqdə Əşkani¹¹⁰ və Sasani¹¹¹ soylarının, Qərbdə isə Romalıların milli kulturu pozulmağa başlayan Makedoniyalıları qələbəsi eyni şəkildə izah oluna

bilər. Nəhayət, mədəniyyətdən heç bir payı olmayan, ancaq milli kulturları son dərəcə güclü olan ərəblər meydana çıxaraq həm Sasaniyə, həm də Romalıya qalib gəldilər. Ancaq çox keçmədən ərəb milləti də mədəniləşməyə başladığından milli kultürünü itirərək siyasi hakimiyyəti Türkiyədən yeni gəlmiş olan törəli¹¹² Səlcuqların verdi. Törə – türklərin milli kultüründən başqa bir şey deyildi. Türklərin İndiyə qədər bağımsız – müstəqil qalması, Çanaqqaladan¹¹³ ingilislərlə fransızları qovması və müvəqqəti barışıqdan (mütərikədən)¹¹⁴ sonra, ingilis silahları və pulu ilə təchiz edilmiş yunanlarla erməniləri yenərək,¹¹⁵ mənəvi cəhətdən də ingilisləri yenməsi, bütöyün bu milli kultürün gücü sayəsindədir.

Milli kultür ilə mədəniyyət arasındakı bu əlaqələr (əlaqələr) anlaşıldıqdan sonra artıq Türkcülüyün nə demək olduğunu və bu ölkədə nə kimi vəzifələri yerinə yetirməli olduğunu təyin edə bilərik. Osmanlı mədəniyyəti iki səbəbə görə yığılmağa məhkumdu: Birincisi, Osmanlı imperatorluğunun bütün imperatorluq kimi keçici – müvəqqəti topluluqlardan (cəmiyət)¹¹⁶ ibarət olması idi. Əbədi həyata malik olanlar isə müvəqqəti topluluqlar (zümərələr, cəmiyələr) deyil, toplumdur (cəmiyyətlərdir). Toplumlara gəldikdə, bunlar yalnız millətlərdir. Məhkum millətlər milli mənliklərini imperatorluq kosmopolit idarəsi altında ancaq bir müddət üçün unuda bilərdilər. Bir gün, hökmən millətlərdən ibarət olan gerçək toplumdur uyruqluq-təbəlik yuxusundan oyanacaq, kultür baxımından – istiqlalını və siyasi hakimiyyətlərini istəyəcəkdilər. Avropada beş yüzildən bəri bu iş-hərəkət davam edirdi. Bundan dolayı, bu hərəkətdən uzaq qalmış olan Avstriya, Rusiya və Osmanlı imperatorluqları da öncəki bənzərləri – sələfləri kimi yığılmaqdan qurtula bilməyəcəkdilər. İkinci səbəb Qərb mədəniyyətinin yüksəldikcə Şərq mədəniyyətini bütöyün ortadan qaldırmaq özəlliyini daşımasıdır. Rusiyada və Balkan millətlərində Qərb mədəniyyəti Şərq mədəniyyətinin yerinə keçdiyi kimi, Osmanlı imperatorluğunda da eyni durum baş verəcəkdirdi. Şərq mədəniyyəti bəzilərinin zənn etdiyi kimi gerçəkdən yalnız İslam mədəniyyəti deyildi. Qaynağı baxımından Şərqi Roma mədəniyyətinə bağlıdır. Necə ki, qərb mədəniyyəti də xristian mədəniyyəti deyil, qərbi Roma mədəniyyətinin bir davamından ibarətdir. Osmanlılar Şərqi Roma mədəniyyətini doğrudan doğruya – (bilavasitə) Bizansdan almadılar: özlərindən öncə müsəlman ərəblər ilə farslar bu mədəniyyəti almış olduqlarından, osmanlılar onu bu dindəş millətlərdən aldılar. Buna görə ki, bəzi mütəfəkkirlər bu mədəniyyəti İslam mədəniyyəti zənn etdilər. Yuxarıdakı mədəniyyətimiz adlı bölümə

Şərq mədəniyyətinin Şərqi Roma mədəniyyəti olduğunu tarixi dəlillər ilə sübut etməyə çalışdım. Bu barədə dəlillər o qədər çoxdur ki, onlar bir-iki məqalədə deyil, bir neçə cildlik kitabda ancaq toplanabilir.^{116a}

Qərb mədəniyyətinin hər yerdə Şərq mədəniyyətinin yerinə keçməsi təbii bir qanun olunca, Türkiyədə də yerinə keçmə hadisəsinin meydana çıxması zəruri deməkdir: O halda Şərq mədəniyyəti çevrəsində olan Osmanlı mədəniyyəti istər-istəməz ortadan qalxacaq, onun yerinə bir yandan İslam dini ilə birlikdə türk kultürü, digər yandan da Qərb mədəniyyəti keçəcəkdir. Bax, Türkcülüynün vəzifəsi bir yandan yalnız xalq içində qalmış türk kultürünü arayıb tapmaq, digər yandan Qərb mədəniyyətini tam və canlı bir surətdə alaraq milli kultürə aşılamaqdır.

Tənzimatçılar Osmanlı mədəniyyətini Qərb mədəniyyətiylə uzlaşdırmağa çalışmışdılar. Halbuki, iki zidd mədəniyyət yan-yanı yaşaya bilməzlər, sistemləri bir-birinə əks olduğu üçün, ikisi də bir-birini pozmağa səbəb olar. Məsələn, Qərb musiqi texnikası ilə Şərqi musiqi texnikası bir-biriylə uzlaşa bilməz. Qərbin təcrübə məntiqi ilə Şərqi xolastik məntiqi bir-biriylə barışmamaz. Bir millət ya şərqli olur, ya da qərbli. İki dinli bir insan olmadığı kimi, iki mədəniyyətli bir millət də olamaz. Tənzimatçılar bunu bilmədikləri üçün ortaya atdıqları yeniliklərdə başarı (müvəffəqiyyət) qazana bilmədilər.

Türkcülərə gəldikdə, onlar kökü Bizanslı olan Şərq mədəniyyətini bütöyün tərək edərək Qərb mədəniyyətini bütöyün ilə qəbul etmək istədiklərindən təşəbbüslərindən başarı – (müvəffəqiyyətli) olacaqlar. Türkcülər tamamilə türk və müsəlman qalmaq şərti ilə Qərb mədəniyyətinə tam və qəti bir surətdə girmək istəyənlərdir. Ancaq Qərb mədəniyyətinə girməkdən öncə, milli kultürümüzü arayıb taparaq meydana çıxarmağımız lazım gəlir.

5. XALQA DOĞRU

Türkcülüynün ilk əsaslarından biri də «Xalqa doğru» prinsipi. Vaxtilə bu prinsipi tətbiq etmək üçün İstanbulda «Xalqa doğru» adıyla bir dərgi çıxarırdıq. Sonralar İzmirdə də eyni adla bir dərgi nəşr edildi.

«Xalqa doğru getmək» nə deməkdir? Xalqa doğru getməli olanlar kimlərdir? Bir millətin aydınlarına – (ziyalılarına), düşünlərinə (mütəfəkkirlərinə) o millətin seçkin (seçilmiş, ta-

nınmış) adamları adı verilir. Seçkinlər yüksək bir təhsil və tərbiyə görmüş olmaqla xalqdan ayrılmış şəxslərdir. Bax, xalqa doğru getməsi lazım gələnlər bunlardır.

Seçkinlər (seçilmiş adamlar) nə üçün xalqa doğru gedəcəklər? Bu suala bəziləri belə cavab verir: «Seçkinlər xalqa kultür aparmaq üçün getməlidirlər». Halbuki, keçən bölmədə göstərdiyimiz kimi, ölkəmizdə milli kultür deyilən şey yalnız xalqda vardır. Seçkinlər isə hələlik milli kultürdən yoxsundurlar – (məhrumdurlar). Elə isə, milli kultürdən məhrum olan seçkinlər milli kultürün canlı bir muzeyi olan xalqa nə şəkildə kultür apara biləcəklər? Məsələni həll edə bilmək üçün öncə bu suallara cavab verək: Seçkinlər nəyə malikdir? Xalqda nə vardır? Seçkinlər mədəniyyətə malikdir. Xalqda isə kultür vardır. Belə olduqda, seçkinlərin xalqa doğru getməsi bu iki məqsəd üçün ola bilər: 1) Xalqdan milli kultür tərbiyəsi almaq üçün xalqa doğru getmək; 2) Xalqa mədəniyyət aparmaq üçün xalqa doğru getmək.

Gerçəkdən də, seçkinlərin xalqa doğru getməsi üçün bu iki məqsəd üçündür. Seçkinlər milli kultürü yalnız xalqda tapa bilərlər, başqa bir yerdə tapa bilməzlər. Demək ki, xalqa doğru getmək milli kultürə doğru getmək mahiyyətindədir. Çünki xalq milli kultürün canlı bir muzeyidir.

Seçkinlərin uşaqları aldıkları tərbiyədə milli kultür yoxdu. Ona görə ki, oxuduqları məktəblər xalq məktəbi deyildi, milli məktəb də deyildi. Bu səbəblə, millətimizin seçilən adamları (seçkinləri) millilikdən uzaqlaşmış milli kultürdən yoxsun (məhrum) olaraq yetişdilər. İndi bu əksikliyi tamamlamaq istəyirlər. Nə etməlidirlər? Bir yandan xalqın içinə girmək, xalqla bərabər yaşamaq, xalqın işlətdiyi sözlərə, cümlələrə diqqət etmək. Söylədiyi atalar sözlərini, ənənəvi deyişlərini¹¹⁷ eşitmək. Düşünüşündəki və duyuluşundakı yöntemini – (üslubunu) qavramaq. Şerini, musiqisini dinləyərək oyunlarına tamaşa etmək. Din həyatının, əxlaq duyğularının içinə varmaq, Geyimindəki, evinin arxitekturasındakı, mebellərinin sadələyindəki gözəllikləri dədə bilmək. Bundan başqa, xalqın nağıllarını, lətifələrini, mənqəbələrini, «təndirnamə»¹¹⁸ adı verilən əski tərədən qalma inanışlarını öyrənmək. Xalq kitablarını oxumaq. «Qorqud Ata»dan başlayaraq aşiq kitablarını, Yunus Əmrədən başlayaraq təkkə ilahilərini, Nəsrəddin Xocadan başlayaraq xalq həzircavablığını, uşaq çağlarımızda tamaşa etdiyimiz Qaragözlə Orta oyununu axtarmaq, tapmaq gerek. Cəngnamələr oxunan əski qəhvəxanaları, ramazan gecələrini, cümə arifanələrini,¹¹⁹ uşaqların hər il dörd gözlə gözlədikləri coşqun bayramlarını yenidən diril-

tmək, canlandırmaq gerek. Xalqın sənət əsərlərini toplayaraq milli muzeylər yaratmaq gerekdir. Bax, türk millətinin seçkinləri ancaq uzun müddət xalqın bu milli kultür muzeyləri və məktəbləri içində yaşadıqdan və ruqları tamamilə türk kultürü ilə dolduqdan sonra milliləşmək imkanına nail ola bilərlər. Rusların ən böyük şairi olan Puşkin bu şəkildə milliləşdiyi üçün gerçəkdən bir milli şair oldu. Dante, Petrarka, Jan-Jak Russo, Höte, Şiller, D'Annunzio kimi şairlər xalqdan aldıkları güc sayəsində sənət dahiləri oldular.¹²⁰

Sosiologiya elmi də bizə göstərir ki, dahilik əslində xalqdadır. Bir sənətkar ancaq xalqdakı bədii (estetik) zövqün göründüyü yer olduğuna görə dahi ola bilər. Bizdə dahi sənətkarların yetişməməsi sənətkarlarımızın estetik zövqlərini xalqın canlı muzeyindən almadıqlarına görədir. Bizdə indiyə qədər xalqın incəsənətinə (bədiyyatına, estetikasına) kim qiymət verdi? Əski Osmanlı seçkinləri kəndliləri «eşşək türk» deyər təhqir edərdilər. Anadolu şöhrətləri də «əyalət adamı» («taşrah») deyimi – ilə ələ salınırdılar. Xalqa «avam»¹²¹ sözü ümumi ad kimi verilmişdi.

İmtiyazlı adamlar yalnız sarayın qullarından ibarət Osmanlı seçkinləri idilər. Xalqa qiymət vermədikləri üçün, bugün bu əski seçkinlər sənətinin nə dili, nə vəzifələri, nə ədəbiyyatı, nə musiqisi, nə fəlsəfəsi, nə əxlaq quruluşu, nə siyasəti, nə iqtisadiyyatı, sözün qıssası, heç bir şeyi qalmayıb. Türk milləti bütün bu şeylərə yenidən hər birinin əlifbasından başlamağa məcbur oldu. Bu millətin yaxın zamana qədər özünə məxsus bir adı belə yoxdu. Tənzimatçılar ona: «Sən yalnız Osmanlısan. Saqın, başqa millətlərə baxaraq sən də milli bir ad istəmə!. Milli bir ad istədiyin anda Osmanlı imperatorluğunun yıxılmasına səbəb olarsan» demişdilər. Zavalı türk vətənimizi itirərim qorxusu ilə «Vallah, türk deyiləm. Osmanlılıqdan başqa heç bir ictimai topluluğa mənsub deyiləm» - deməyə məcbur edilmişdi. Boşoya¹²² bu sözü hər gün söyləyən millət vəkillərimiz vardı.

Ancaq osmanlıçılar heç düşünmürdülər ki, hər nə etsələr də, bu yabançı millətlər Osmanlı topluluğundan – camiadan ayrılmağa çalışacaqdılar. Çünki artıq yüzlərlə millətlərdən təşkil olunan süni topluluqların – camiaların davam etməsi mümkün deyildi. Bundan sonra hər millət ayrı-ayrı dövlət olacaq, həmcins, səmimi və təbii bir toplum həyatı yaşayacaqdı. Şübhəsiz, Avropanın qərbində beş yüz ildən bəri başlayan bu sosial gəlişmə hərəkəti (ictimai – təkamül hərəkəti) hökmən, qitənin şərqində də başlayacaqdı.

Birinci dünya savaşında Rusiya, Avstriya və Osmanlı impe-

riyalarının yıxılması da göstərdi ki, bu ictimai qiyamət çox yaxın imiş. Görəsən, türklər bu ictimai məşər¹²³ meydanına özlərinin də türk adlı bir millət olduqlarını, Osmanlı imperatorluğu içində özlərinin də xüsusi bir vətənləri və milli hüquqları olduğunu bilməyərək, anlamayaraq atılmış olsaydılar, şəşqınlıqdan nə edəçəkdilər? Yoxsa «madam ki, Osmanlılıq yıxıldı, bizim artıq heç bir milli umudumuz, heç bir siyasi əməlimiz qalmadı» - deyəcəkdilər? İlk öncə Türkçülüyə laqeyd qalan bəzi insafılı Osmanlıçılar Vilson prinsipləri¹²⁴ ortaya atıldıqdan sonra «Türkçülük bizə Osmanlı imperatorluğundan bağımsız (müstəqil), xüsusi və milli bir həyatımız, sınırları – hüdudları etnoqrafiya elmi tərəfindən çəkilməmiş milli bir vətənimiz, bu vətəndə öz-özümüzü tam bir bağımsızlıqla (müstəqilliklə) idarə etməkdən ibarət olan milli bir haqqımız olduğunu vaxtilə bir çoxumuzun ağılına və ruhuna yerləşdirmiş olmasaydı, bugün halımız nə olacaqdı?» deməyə başladılar. Demək ki, yalnız bir tək söz, müqəddəs və uğurlu (mübarək) «türk» sözüdür və bu söz bu qarışıqlığın içində doğru yolu görməyimizə səbəb oldu.

Türkçülər seçkinlərə yalnız millətlərinin adını öyrətməklə qalmadılar, onlara millətin gözəl dilini də öyrətdilər. Ancaq verdikləri ad kimi, bu öyrətdikləri gözəl dil də xalqdan alınmışdı. Çünkü, bunlar yalnız xalqda qalmışdı. Seçkinlər topluluğu isə indiyə qədər bir uyurgəzər (lunatik) həyatı yaşayırdı. Uyurgəzərlər (lunatiklər) kimi iki şəxsiyyəti vardı. Gerçək şəxsiyyəti türk olduğu halda, uyurgəzərlik (lunatiklik) qorxusu içində özünü Osmanlı sanırdı. Doğma dili türkcə olduğu halda, uyurgəzərlər kimi xəstəliyin nəticəsi olaraq süni bir dildən istifadə edirdi. Öz gözəl vəznlərini ataraq farsdan aldığı və təqlid olunan vəznlərlə şeir söyləyirdi. Ruhu müalicə edən bir mütəxəssis həkim kimi, türkçülük bu uyurgəzərlərin Osmanlı deyil, türk olduqlarını, dillərinin türkcə və vəznlərinin də xalq vəznləri olduğunu beyinlərinə yeritdi. Xeyr, sadəcə beyinlərinə yeritmədi, gerçək deyimlə desək, onu elmi dəlillər ilə inandırtdı. Beləliklə, seçkinlər uyurgəzər durumundan qurtularaq, normal bir biçimdə düşünməyə və duymağa başladılar.

Ancaq bugün etiraf etməliyik ki, bu seçkinlər (seçmə adamlar) xalqa doğru yalnız bir addım ata bilmişlər. Tamamilə xalqa doğru getmək üçün xalqın içində yaşayaraq, ondan milli kultür bütünlüklə almaları lazım idi. Bunun üçün yalnız bir çarə vardır ki, o da türkçü gənclərin öyrətmən (müəllim) kimi kəndələ getməsidir. Yaşlı olanlar isə heç olmasa, Anadolunun iç şəhərlərinə getməlidirlər. Osmanlı seçkinləri ancaq tamamilə xalq kultürünü mənim-

sədikdən sonra milli seçkinlər olacaqlar.

Xalqa doğru getməyin ikinci vəzifəsi də xalqa mədəniyyət aparmaqdır. Çünkü xalqda mədəniyyət yoxdur.¹²⁵ Seçkinlər isə mədəniyyətin açarlarına malikdirlər. Ancaq xalqa dəyərli bir hədiyyə kimi aşağıda göstərdiyimiz şəkildə Şərq mədəniyyətini, yaxud onun bir şöbəsi olan Osmanlı mədəniyyətini deyil, Qərb mədəniyyətini aparmalıdırlar.

6.

QƏRBƏ DOĞRU

Bir əski atalar sözü bizə belə deyir: «İşini bil, aşını bil, eşini¹²⁶ bil». Bu düstura bənzədrək sosiologiya da bizə belə müraciət edə bilər; «Millətini tanı, ümmətini¹²⁷ tanı, mədəniyyətini tanı».

Türkçülük mətbuatı və milli fəlakətlər bizə az-çox millətimizin, ümmətimizin nələrdən ibarət olduğunu başa saldı. Bu məsələlərdə artıq hər bir kəsin eyni şəkildə düşündüyü aydın olur. Ancaq hansı mədəniyyət topluluğuna aid olduğumuza gəlincə, bu məsələdə hələlik aramızda bəxış ayrılıqları, bəlkə də gerçək anlaşılmazlıqlar (ixtilaflar) vardır. Bu səbəblə, milli məsələləri incələməyə (tədqiq etməyə) başlarkən bu problemin də həllinə çalışmağımız lazımdır.

Mədəniyyət məsələsinin müxtəlif cür başa düşülməsinin (tam aydın olmamasının) səbəblərindən birincisi mədəniyyət qavramı (məfhumu) ilə mədənilik qavramının bir-birinə qarışdırılmasından ibarətdir. Əski zamanlarda toplumlar bu üç haldan birinə mənsub sayılırdı: Vəhşilik, köçərlik, mədənilik. Bugün vəhşilik sözü elm aləmindən büsbütün kənara atılıb. Çünkü keçmişdə vəhşi deyilən ilkəl (ibtidai) toplumların da özlərinə məxsus ayrı-ayrı mədəniyyətləri olduğu ortaya çıxdı. Hətta, bu toplumların bəzi təkamül mərhələlərindən keçdikləri anlaşıldığına görə, onlar haqqında ilkəl toplumlar (ibtidai cəmiyyətlər) termininin işlədilməsindən də çəkinənlər var.

Mədəniyyətin bütün insan toplumlarında var olduğu aydın olunca, bunun heyvan topluluqlarını da əhatə etmədiyi məsələsi ortaya çıxır. Mədəniyyət bir qrup qurumların (müəssisələrin, institutların), yəni düşüncə və icra tərzlərinin toplamıdır. Heyvan topluluqları isə bioloji varisliklə (üzvi vərasətlə) keçən içgüdülər (instiktlər) ilə idarə olunurlar. Bunlarda, hətta iş bölməsi (əmək bölgüsü) və məsələlərə ayrılma (peşə ixtisası) da irsidir. Hökmdar, işçi (fəhlə), hərbiçi kimi siniflər, vəzifələri üçün gərəqli olan bədən üzvləri ilə birlikdə dünyaya gəlirlər. Heyvan topluluqlarında gələcək

və tərbiyə yolları ilə nəsil-dən-nəsilə keçən qurumlara (müəssisələrə) bənzər heç bir şey yoxdur. Buna görə, onlarda mədəniyyətin varlığını qəbul etməmək lazım gəlir. O halda, mədəniyyət haqqında aşağıdakı iki əsas gerçək kimi irəli sürə bilərik: 1) Mədəniyyət bütün insan toplumlarında vardır; 2) mədəniyyət – yalnız insan toplumlarına məxsusdur.

Mədəniyyət bir qrup qurumların (institutların) toplamıdır, dedik. Halbuki, yalnız bir millətə məxsus olan qurumların bütünü-nə milli kultür deyilir. Yalnız bir ümmətə məxsus olan qurumların bütünü-nə də din adı verildiyi kimi. Bu iki qavramın qarşısında mədəniyyət qavranımının yeri nə ola bilər? Sosiologiyaya görə, kultürləri və dinləri ayrı olan çeşidli toplumlar arasında ortaq qurumların toplamına «mədəniyyət» adını verməyimiz uyğundur. Demək ki, kultürdə və dində yabançı (yad) olan toplumlar mədəniyyətdə ortaq ola bilərlər. Milli kultürdəki ayrılıqlar (ixtilaflar) din birliyinə mane olmadığı kimi, milli kultürün və dinin ayrı olması da mədəniyyətdəki ortaqlığa əngəl ola bilməz. Məsələn, yəhudilər və yaponlar istər milli kultür, istərsə də din baxımından Avropalılara yabançı olduqları halda, mədəniyyətdə Avropa millətləri ilə ortaqdirlər.

Mədəniyyət məsələsinin tam aydınlaşdırılmamış qalmasının bir səbəbi də, mədəniyyətin yalnız bir növdə olduğunu sanmaqdır. Halbuki, mədəniyyət də çeşidlidir. Məsələn, bugün Avstraliya tayfaları başqa mədəniyyət dairəsi, Şimali Amerika Hindliləri başqa bir mədəniyyət dairəsi, Afrika tayfaları və Sakit okean tayfaları isə başqa mədəniyyət dairələri təşkil edirlər. İlk çağda (ibtidai icma dövründə) Aralıq dənizi sahillərində yaşay an millətlər arasında ortaq olan bir Aralıq dənizi mədəniyyəti vardı. Bundan əski yunan mədəniyyəti, yunan mədəniyyətindən də əski Roma mədəniyyəti doğdu. Bu son mədəniyyətdən də Şərq və Qərb mədəniyyətləri doğdu. Asiyanın şərqində də bir Uzaq Şərq mədəniyyəti vardı. Çinlilər, monqollar, tunquzlar, tibetlilər, Hindi-Çin xalqları indii də o mədəniyyətin çevrəsindədirlər.

Arxeologiya alimləri yer altındakı insan əsərlərindən tarixdən öncəki çağların mədəniyyət dairələrini də tapıb meydana çıxara bilirlər. Xalq bilgisi – folklor araşdırmaçıları da nağılların, miflərin və mənqəbələrin (igidlik eposlarının), atalar sözlərinin bir qrup mədəniyyət dairələrini yaratdıqlarını aşkar etməkdədirlər.

Bu sözlərdən anlaşılr ki, mədəniyyət dairələrinin də özlərinə məxsus coğrafiya sahələri və bu sahələrin müəyyən hüdudları var. Məsələn, bir nağıl, ya da bir adət müəyyən bir nöqtəyə qədər yayılır,

ondan o yana gedə bilmir. Ona görə ki, hər mədəniyyət başqa bir sistemə mənsubdur. Bir qayda olaraq, hər mədəniyyətin başqa bir məntiqi, başqa bir gözəllik anlayışı, başqa bir həyat görüşü var. Buna görə də, mədəniyyətlər bir-birinə qarışmırlar. Yəni buna görədir ki, bir mədəniyyəti bütün sistemi ilə qəbul etməyənlər, onun bəzi bölümlərini mənimsəyə bilmirlər. Mədəniyyəti də, din kimi üzündən deyil, içindən mənimsəmək lazım gəlir. Mədəniyyət də eyni ilə din kimidir. Ona da inanmaq və ürəkdən bağlanmaq lazımdır. Bunu yaxşı anlamadıqlarına görə, Tənzimatçıların xarici görünüş təqlid etmək yolu ilə bizi Avropa mədəniyyət dairəsinə daxil etməyə çalışmaları səmərəsiz oldu.

Mədəniyyətlərin coğrafiya sərhədləri ayrı olduğu kimi tarixi inkişafı da bir-birindən asılı deyildir. Bu inkişafın bir başlanğıcı və bir sonu vardır. Ancaq mədəniyyət topluluqları milli kultür topluluqlarından daha geniş olduqları üçün ömürləri də o birilərinin (milli kultür topluluqlarının) ömürlərindən daha uzundur.

Bundan başqa, bir millət inkişafının yüksək mərhələlərinə çatdıqca, mədəniyyəti də dəyişdirmək məcburiyyətində qalır. Məsələn, yaponlar son yüzildə Uzaq Şərq mədəniyyətini tərk edərək qərb mədəniyyətinə girdilər.

Bu məsələdə ən parlaq örnəyi türklərdə görürük. Ona görə ki, türklər sosial inkişafının üç ayrı-ayrı mərhələsində bir-birinə bənzəməyən üç müxtəlif mədəniyyət dairəsinə girmək məcburiyyətində qaldılar. Türklər qövmlər dövləti həyatını yaşayarkən Uzaq Şərq mədəniyyətinə mənsub idilər. Sultan dövləti dövrünə keçən kimi Şərq mədəniyyətinə girməyə məcbur oldular. Bugün milli dövlət dövrünə keçdikləri bir vaxtda isə içlərində Qərb mədəniyyətinə girmək üçün güclü bir axımın yarandığını görürük.

Uzaq Şərq mədəniyyətinin izlərinə, xüsusilə şifahi gələnlərdə ayrılı bilməyən oxumamış (savadsız) xalq təbəqəsində təsadüf edə bilərik. Bu xalq təbəqəsinin inandığı «təndirnamə»¹²⁸ qaydaları (ehkamları) Uzaq Şərq mədəniyyətində əsas olan inanclar ilə əməllərin davamından ibarətdir. Nağıllar əski mənqəbələrin və miflərin qalıntılarıdır. Bir yandan əski türk dini ilə Uzaq Şərq millətlərinə məxsus dinlərin qarşılaşdırılması, digər yandan bunların toplamı ilə bugün də yazıb oxuya bilməyən xalq içində yaşamaqda olan «təndirnamə» qaydaları və nağıllar arasında aparılan qarşılaşdırmalar bu həqiqəti meydana çıxarmağa kifayət edir.

Bu qarşılaşdırma bizə türklərin Altay irqi və ya Monqol irqi¹²⁹ adları verilən topluluqlar ilə münasibətlərinin həqiqi mahiyyə-

тини göstərə bilər. Arilərdən¹³⁰ daha ağ və gözəl olan türklərin sarı irqdən olduğunun irəli sürülməsi elmi bir əsasa söykənmədiyi kimi, Altay irqi adlanan xalqlar topluluğunda da bir dil birliyinin varlığı hələlik sübut edilə bilməmişdir. O halda, anlaşılmaz şəkildə (qeyri-müəyyən surətdə) irq adı verilən bu topluluqların da Uzaq Şərq mədəniyyəti topluluqlarından olması mümkündür. Bu ehtimala görə, bizim istər fin – uqorlar ilə, istər tunquz və monqollar ilə yeganə əlaqəmiz vaxtilə Uzaq Şərq mədəniyyətində onlar ilə ortaq olmağımızdan və uzun müddət onları siyasi hakimiyyətimiz altında saxlamağımızdan ibarətdir. Bu ortaq yaşayış dolayısı ilə dillərimiz arasında bəzi ortaq sözlər ortaya çıxmış ola bilər.

Türklərin İslam dininə girməsiylə Şərq mədəniyyətinə girməsi eyni zamanda oldu. Bu səbəbdən bir çoxlarına görə, Şərq mədəniyyətinə İslam mədəniyyəti demək daha doğrudur. Halbuki, yuxarıda bildirdiyimiz kimi dinləri ayrı olan toplumlar eyni mədəniyyətə mənsub ola bilərlər. Deməli, mədəniyyət dindən ayrı bir şeydir. Belə olmasaydı, dinləri ayrı olan topluluqlar arasında ortaq olan heç bir qurumun (müəssisənin) olmaması lazım gələrdi. Din yalnız qutsal (müqəddəs) qurumlardan, yalnız inamlar ilə ibadətlərdən ibarət olduğu üçün, bunların xaricində qalan və qutsal (müqəddəs) olmayan qurumlar, məsələn, elmi qavramlar (məfhumlar) ilə texniki alətlər, estetik qaydalar Dinin xaricində ayrı bir sistem təşkil edirlər. Riyaziyyat, botanika, zoologiya, biologiya, psixologiya, sosiologiya kimi pozitiv elmlər, sənaye və incəsənətə aid texnikalar dinlərə bağlı deyildir. Buna görə, heç bir mədəniyyət heç bir dinə bağlı ola bilməz. Bir Xristian mədəniyyəti olmadığı kimi, bir İslam mədəniyyəti də yoxdur. Qərb mədəniyyətini Xristian mədəniyyəti saymaq doğru olmadığı kimi, Şərq mədəniyyətinə də İslam mədəniyyəti adını vermək yanlışdır. Şərq mədəniyyəti ilə Qərb mədəniyyətinin qaynaqlarını İslam və Xristian dinlərində deyil, başqa yerlərdə axtarmaq lazımdır.

Aralıq dənizi mədəniyyəti ilk çağda (ibtidai icma dövründə) əski Misirlilərin, Şumerlərin, Xettilərin, Assuriyalıların, Finikiyalıların və s.-nin yardımı ilə təşəkkül etmişdi. Bu mədəniyyət əski yunanlarda yetkinləşdikdən sonra Romalıların keçdi. Romalılar bu mədəniyyəti özlərinə tabe etdikləri yüzlərlə millətə aşıladıqdan sonra Şərqi Roma və Qərbi Roma adları ilə iki müstəqil dövlətə ayrıldılar. Lakin bu siyasi ayrılıq yalnız siyasi sahədə qalmadı. Aralıq dənizi mədəniyyətinin də Şərq və Qərb adları ilə ikiye ayrılmasına səbəb oldu. Avropalılar Qərbi Romanın mirasçısı olduqları üçün Qərbi Roma mədəniyyətini mənimsəyərək onu irəlilətdilər. Bun-

dan indiki qərb mədəniyyəti meydana gəldi. Müsəlman ərəblər isə Şərqi Romanın siyasi varisləri olduqları kimi, mədəniyyətdə də onların izləyiciləri (xələfləri) oldular. Şərqi Roma mədəniyyəti müsəlmanların əlinə keçən kimi Şərq mədəniyyəti adını aldı. Bu müəddəamızı sübut etmək üçün Şərq mədəniyyətinin ünsürlərinə bir az göz gəzdirək.

Ərəb memarlığının ilk modellərini Bizans memarlığı təşkil edir. Türk memarlığı da bu iki memarlığın qaynayıb-qarışmasından doğmuşdur. Həqiqətdə ərəblər ilə türklər xaricdən aldıkları modelləri olduğu kimi təqlid etməklə qalmadılar. Bu modellərə din inanclarının, əxlaq ülkülərinin verdiyi ilham ilə kamilliklər əlavə edərək olduqca özlərinə məxsus olan bir memarlığa malik oldular. Bu özününküləşdirmə prosesi ərəblər ilə türklərin dini səciyyələrinin və milli kulturlərinin təsiri ilə baş verdi. Bununla birlikdə, bu memarlıq əsərlərinin modellərini (nünunələrini) Şərqi Roma mədəniyyətində axtarmaq məsələsində sənət tarixçiləri birləşirlər.

Şərqdə seçkinlərə (seçilmiş adamlara, elitaya) məxsus olan bir «dümtək»¹³¹ musiqisi var. Fərabî¹³² bu musiqi texnikasını Bizansdan alaraq ərəbcəyə keçirdi. Bu musiqi ərəbin, farsın və türkün yuxarı təbəqəsinə daxil olsa da, xalqın aşağı təbəqələrinə enə bilmədi. Yalnız yüksək təbəqəyə id olaraq qaldı. Bundan dolayıdır ki, müsəlman millətləri memarlıqda olduğu qədər bu Şərq musiqisində də orijinal bir şəxsiyyət (orijinallıq) göstərə bilmədilər. Türkün xalq təbəqəsi əski Uzaq Şərq mədəniyyətində yaratdığı melodiyları davam etdirərək milli bir xalq musiqisi meydana gətirdi. Ərəblərin, farsların xalq təbəqəsi də əski melodiylarını davam etdirdilər. Bu səbəbdən, Şərq musiqisi Şərfin heç bir millətində milli musiqi mahiyyətini qazana bilmədi. Bu musiqiyə İslam musiqisi deyilməməsinin başqa bir səbəbi də vardır. Bu musiqi müsəlman millətlərindən başqa pravoslav millətlərin, ermənilərin, yəhudilərin də tapmaqlarında (məbədlərində) səslənməkdədir.

Ərəblər məntiqi, fəlsəfi, təbiət elmlərini və riyaziyyatı Bizansdan tərcümə yolu ilə aldıkları kimi bələgət, ərəz, qrammatika kimi estetikaya və dilə aid elmlərdə də oradakı üsulları örnək kimi götürdülər. Təbabət də Hippokrat və Qalenin şagirdlərindən alındı¹³³. Bir sözlə, ərəblər elm, texnika, fəlsəfə adına ağıl və təcrübəyə söykənən hər nə varsa, Bizansdan aldılar. Sonralar farslar kimi türklər də bu bilikləri ərəblərdən öyrəndilər. Müstəqil (sərbəst düşüncəli) ərəb filosofları «Məşai» və «İşrakî» adları ilə iki yerə ayrılmışdılar¹³⁴. Məşailər Aristotelin,¹³⁵ işrakilər isə Əflatunun¹³⁶

ardıcılıqları idilər. Dinə bağlı islam mütəfəkkirləri isə «Mütəkəllim» və «Mütəsəvvif» adları ilə iki yerə ayrılırdılar.¹³⁷ Mütəkəllimlər «bölünməz hissə»ni¹³⁸ qəbul edərək Demokrit¹³⁹ və Epikür¹⁴⁰ fəlsəfələrinin, mütəsəvviflər isə İsgəndəriyyə filosofu Plotinin «neoplatonilik» sisteminin¹⁴¹ davamçısı oldular. Pifaqorun,¹⁴² Zenonun¹⁴³ əsərlərini çevirənlər və şagirdləri də vardı. Bu sonuncu filosofun şagirdlərinə «Rəvakiyun» adı¹⁴⁴ verilmişdi. Mühiddin-i Ərəbinin¹⁴⁵ «ayan-i sabitə»si («dəyişməz örnəkləri») Əflatunun təfəkkür örnəklərindən («ideya»larından) başqa bir şey deyildi. Metafizika, əxlaq, siyasət və ev idarəsi elmləri də Aristoteldən alındı. Əxlaq-i Nasiri, Əxlaq-i Cəlalî, Əxlaq-i Əlai kimi kitablar, ümumiyyətlə, əxlaq, siyasət, ev idarəsi bölümlərinə ayrılır və bütünlüklə Aristoteli təqlid yolu ilə yazılmışdır.

Şərqi Roma mədəniyyəti ilə Qərbi Roma mədəniyyəti bütün ortaçağ (orta əsrlər) müddətində bir-birindən o qədər də ayrılırdılar. Müsəlmanlar Şərq mədəniyyətini böyük dəyişikliklərə uğratmadıqları kimi, xristianlar da ortaçağda Qərb mədəniyyətini yüksək inkişaf səviyyələrinə çatdırı bilmədilər.

Ortaçağda Avropada yalnız iki yeniliyin meydana çıxdığını görürük: Dərəbəyi-feodal qəsrlərində «opera» ortaya çıxdı. Qərbi Avropanın güney tərəflərində «sayqılı eşq» (ritsar eşqi), «salon» və «qadın estetikası» meydana gəldi. Birinci yenilik musiqinin inkişafına və Qərb musiqisinin təşəkkülünə səbəb oldu. Belə ki, əski yunanların qurduqları (təsis etdikləri) musiqi fənnindəki dördü bir səslər operaya uyğunlaşmadığı üçün tərk olundu. Eyni zamanda, operanın təsiri ilə yeknesəq (monoton) melodiylar buraxılaraq musiqiyə «harmoniya» ünsürü əlavə edildi. İkinci yenilik isə qadınların namus və qutsallıqlarını (müqəddəsliklərini) itirmədən toplum həyatına qarışmalarını təmin etdi. Müsəlmanlar hərəm,¹⁴⁶ səlamlıq,¹⁴⁷ çarşaf,¹⁴⁸ peçə¹⁴⁹ kimi adət-dərləri xristian Bizans ilə zərdüş İrandan almaqdaykən Qərbi Avropada qadınlar ictimai həyata daxil olurdular. Bax, ortaçağ dövründə Şərq mədəniyyəti ilə Qərb mədəniyyəti arasında, bu kimi kiçik fərqlər istisna olmaqla, böyük bir simmetriya görünür. Məsələn, ortaçağın islam memarlığının qarşılığında (müqabilində) Avropada «qotik» adı ilə dini bir memarlıq görürük. İslam dünyasının «hikəmiyyət»inə (din fəlsəfəsinə) qarşılıq olaraq Avropa universitetlərində təşəkkül etmiş «sxolastika» fəlsəfəsi var idi.

Azad fəlsəfəyə görə, gerçək (həqiqət) bilinməzdir (məchul-dur). Filosofun vəzifəsi bu məchul gerçəyi gələnlərə tabe olmandan arayıb tapmaqdır. Tapacağı gerçək ictimai ənənələrə zidd olsa

da vecinə deyildir. Çünki, ona görə gerçək hər şeydən daha faydalı və daha dəyərlidir.

Halbuki, alimlərə^{149a} görə, bütün gerçəklər bilinir (məlum-dur). Çünki, gələnlər toplumdan topluma keçərək dəyişməz olmuş gerçəklərdir. Alimin vəzifəsi isə əslində bilinən bu gerçəkləri ağıla söykənən dəlillər ilə sübut etmək və təsdiqləməkdir. Üsullarındakı bu fərqə görə ki, alimlər filosof adı ilə adlandırılmalarını istəmədilər. Çünki filosofları inanmayan (dinsiz) sayırdılar.

Avropanın ortaçağdakı kilsə filosofları da tamamilə bu fikirdə idilər. Fəlsəfə tarixində bu sistemə «sxolastika» adı verildi. İslam alimləri kimi Avropa sxolastikləri də Aristoteli ilk müəllim hesab edirdilər. Bu topluluqların hər ikisinə görə, hikmətin (fəlsəfənin) məqsədi din ilə Aristotel fəlsəfəsinin uzlaşdırılmasından ibarət idi.

Avropada Renesans (intibah), reforma (islahat), fəlsəfədə yenilik, romantizm kimi əxlaq, din, elm və estetika sahələrindəki dəyişikliklər orta çağ həyatına son verdi. İslam dünyasında bu dəyişikliklər baş vermədiyi üçün biz hələ orta çağdan qurtula bilməmişik. Bu baxımdan, Avropa sxolastikaya son verdiyi halda, biz hələ onun təsiri altındayıq. Bir çox yüzillər bərabər (yanışı) getdikləri halda, Şərq ilə Qərbin bu ayrılığına səbəb nədir? Bu məsələdə tarixçilər bir çox səbəblər saysalar da, biz sosiologiyanın göstərdiyi səbəbi daha doğru gördüyümüzəndən, onu irəli sürəcəyik: Avropanın böyük şəhərlərində ictimai çıxılığın artması ictimai işlərin bölünməsinə zəruri etdi. İxtisas peşələri və mütəxəssislər meydana gəldi. İxtisasla birlikdə fərdlərdə şəxsiyyət təşəkkül etdi. Ruhların (psixikanın) əsas quruluşu dəyişdi. Bu əsaslı inqilabdan (dəyişikliklərdən) yeni ruha malik olan, məntiq və ölkü baxımından əski insanlara bənzəməyən yeni insanlar doğdu. Bunların ruhundan fışqırıb çıxan yeni həyat əski çərçivələrə sığa bilməzdi. Bu səbəbdən əski çərçivələr qırıldı, parçalandı. Sərbəst olan yeni həyat yaradıcı gücünü hər yana yönəldərək hər sahədə irəliləyiş və inkişafı təmin etdi; xüsusilə iri sənayeni yaradaraq müasir mədəniyyətin simasını ortaya çıxartdı.

Şərqdə isə ictimai sıxlıq baxımından irəli getmiş böyük şəhərlər meydana gəlməmişdi. Mövcud böyük şəhərlər isə əhalisi bircinsli (homogen) olmadığı kimi, qaynayıb-qarışmaq vasitələrindən və nəticədə mənəvi sıxlıqdan məhrum idilər. Bu əskikliklərdən (məhrumiyyətlərdən) dolayı Şərqdə nə iş bölümü (əmək bölgüsü), nə ixtisaslaşma, nə fərdi şəxsiyyət, nə də iri sənaye meydana gələ bildi. Yeni bir ruha, yeni bir yaşayışa qovuşa bilmədikləri üçün,

Şərq millətləri mədəniyyətlərini ortacağdakı səviyyəsindən daha irəli apara bilmədilər. Çünki ədalət qanununa görə, bir səbəb onu dəyişdirmədikcə, hər şey olduğu kimi qalır.

Bununla birlikdə, Qərbi və Mərkəzi Avropa ortaçağ mədəniyyətindən qurtulduğu halda, Şərqi Avropada yaşayan pravoslav millətlər hələ bu mədəniyyətdən qurtula bilməmişdilər. Ruslar Dəli Petronun¹⁵⁰ dövrünə qədər Şərq mədəniyyətində qaldılar. Dəli Petro rusları Şərq mədəniyyətindən çıxarıb Qərbə yönəltmək üçün çox zəhmətlər çəkdi. Bir millətin Şərq mədəniyyətindən Qərb mədəniyyətinə keçməsi üçün hansı üsullardan istifadə etmək lazım gəldiyini anlamaq üçün Dəli Petronun «Yeniləşdirmə tarixi»¹⁵¹ni incələmək – tədqiq etmək yetərlidir (kifayətdir). Ruslar istedadsız kimi tanındıqları vaxtda bu məcburi yenilikdən sonra sürətlə tərəqqiyə başladılar. Şərq mədəniyyətinin irəliləməyə mane, Qərb mədəniyyətinin isə irəliləyişə sövq edən amil olduğuna bu tarixi hadisə bir dəlil deyilmi?

Avropa mədəniyyətinin təməli iş bölümüdür (əmək bölgüsüdür) dedik. İş bölümü Avropada yalnız əl sənətlərini, yalnız iqtisadi məsləkləri bir-birindən ayırmaqla qalmadı. Elmlər sahəsində də iş bölümü meydana gələrək hər elmin öz mütəxəssisləri yetişməyə başladı.

İncəsənət sahəsində də iş bölümü özünü göstərərək öncə eyni şəxsdə birləşə bilən sənətləri bir-birindən müstəqil ixtisaslara ayırdı. İctimai həyatın digər qolları da iş bölümü vasitəsilə bir-birindən ayrıldılar.

Siyasi qüvvələr «qanunvericilik», «mühakimə» və «icra etmə» adları ilə üç yerə ayrıldığı kimi, siyasi və dini təşkilatlar da bir-birindən ayrıldılar. İş bölümünün bu təzahürlərindən ədalət (əqliyyət) təşkilatı qüvvə aldığı kimi, iqtisadi, elmi, bədii (estetik) fəaliyyətlər də son dərəcə təkmilləşdi. Bu səbəbdən müsəlman millətlər əvvəlcə Avropalılara hərbi və siyasi qüvvə baxımından bərabər, hətta bəzən onlardan üstün olduqları halda, Avropada iş bölümünün meydana gətirdiyi tərəqqilər nəticəsində onlara nisbətən getdikcə zəif bir mövqedə qalmağa başladılar.

İstər hərbdə, istərsə də siyasətdə iki toplumun bir-biri ilə savaşa bilmələri üçün hər iki tərəfin eyni silahlar ilə təchiz olması lazımdır. Avropalılar sənayedəki çox böyük irəliləmələri (tərəqqiləri) nəticəsində tank, zirehli avtomobil, təyyarə, drednout, sualtı qayıq kimi qorxunc hərbi silahları istehsal edə bildikləri halda, biz bunlara qarşı yalnız adi top və tüfəngdən istifadə etməyə məcburuq. Belə olduqda, islam dünyası Avropaya qarşı son həddə qədər necə

müqavimət göstərə biləcək? İstər dinimizin, istərsə də vətənimizin müstəqilliyini necə müdafiə edə biləcəyik?

Bu din və vətən təhlükələri qarşısında yalnız bir qurtuluş yolu vardır ki, o da elmlərdə, sənayedə, hərbi və hüquq təşkilatlarında Avropalılar qədər irəliləməkdir. Yəni mədəniyyətdə onlar ilə bərabər olmaqdır. Bunun üçün də tək bir yol vardır: Avropa mədəniyyətinə tam bir surətdə girmək.

Vaxtilə tənziatçılar da bu ehtiyacı görərək Avropa mədəniyyətini mənimsəməyə girişmişdilər. Ancaq onlar aldıkları şeyləri yarımcıq alır, tam almırdılar. Buna görə ki, nə bir gerçək universitet açdılar, nə də uyumlu (ahəngdar) bir ədliyyə təşkilatı yarada bildilər. Tənziatçılar milli istehsalı çağdaşlaşdırmadan (modernləşdirmədən) öncə istehlak biçimlərini, yəni geyim, qidalanma, bina və mebel sistemlərini dəyişdirdiklərinə görə milli sənətlərimiz tamamilə məhv oldu, bunun əvəzində yeni biçimdə Avropalı bir sənayenin bir zərrəsi də ortaya çıxmadı. Bunun səbəbi kifayət dərəcədə elmi araşdırma aparmadan, əsaslı bir ülkü və qəti bir proqram ortaya qoymadan işə başlamaq və hər işdə də yarımcıq tədbirli olmaq idi.

Tənziatçıların böyük bir səhvi də bizə Şərq mədəniyyəti ilə Qərb mədəniyyətinin birləşməsindən bir bilik qarışımı (xəlitəsi) yaratmaq istəmələrindən ibarət idi. Sistemləri büsbütün ayrı prinsiplərə söykənən (istinad edən) iki zidd mədəniyyətin uzlaşmayacağına düşünə bilməmişdilər. Hələ siyasi varlığımızda var olan ikiliklər, tamamilə bu yanlış hərəkətin nəticələridir: iki cür məhkəmə, iki cür məktəb, iki cür vergi, iki cür büdcə, iki cür qanun.

Sözün qısa, bu ikilikləri saymaqla tükənməz. Mədrəsə ilə məktəb bir ikilik təşkil etdiyi halda, hər məktəbin daxilində də yenə bu cür ikiliklər vardı. Yalnız Hərbiyyət ilə Tibbiyyətdə,¹⁵² xüsusilə Avropa tədris metodu tətbiq edilirdi. Buna görə ki, bugün milli həyatımızı qurtaran böyük sərkərdələrimiz və şəxsi həyatımızı qurtara bilən alim həkimlərimiz var. Bu iki məslək sahibləri içindən Avropadakı məsləkdaşları ilə tən gələn mütəxəssislər yetişməsi, özəlliklə Hərbiyyət və Tibbiyyət məktəblərinin ikilikdən uzaq olmasının nəticəsidir. Yeniçərinin¹⁵³ savaş texnikası ilə həkimbaşının¹⁵⁴ tibb texnikası bu məktəblərə girmiş olsaydı, bugünkü şanlı sərkərdələrimizə və şöhrətli doktorlarımıza malik ola biləcəydikmi?

Bax, bu iki məktəbin durumu bizim qarşımızda duran milli təhsil (maarif) inqilabında bir nüsxə olmalıdır.

Şərq mədəniyyətini Qərb mədəniyyəti ilə uzlaşdırmağa ça-

lışmaq ortaçağı yeni çağda (yeni dövrdə) yaşatmaq deməkdir. Yeniçərilik ilə Nizamiyyə¹⁵⁵ hərbi işi necə uzlaşdırsa, həkimbaşılıq ilə elmə söykənən təbabət necə uyğunlaşdırsa, əski hüquq ilə yeni hüquq, əski elm ilə yeni elm, əski əxlaq ilə yeni əxlaq da o cür uzlaşa bilməz. Təəssüf ki, yalnız hərbi iş və təbabətdəki yeniçərilik ortadan qaldırıla bilindi. O biri məsələlərdəki yeniçərilik ortaçağ xortdanları surətində hələ yaşamaqdadırlar.

Bir neçə ay öncə Türkiyəni Millətlər Cəmiyyətinə¹⁵⁶ daxil etmək üçün İstanbulda bir dərnek (cəmiyyət) qurulmuşdu. Halbuki, Avropa mədəniyyətinə qəti bir surətdə girmədikcə, Millətlər Cəmiyyətinə girməyimizin nə faydası olacaqdır? Kapitulyasiyalar¹⁵⁷ ilə siyasi müdaxilələrə məruz qoyulmaq istənilən bir millət, Avropa mədəniyyətinin xaricində sayılan bir millət deməkdir. Yaponlar Avropa biçimində bir millət sayıldıqları halda, biz yenə də Asiyalı bir millət sayılmaqdayıq. Bunun səbəbi də Avropa mədəniyyətinə tam bir surətdə girmədiyimizdən başqa nə ola bilər? Yaponlar dinlərini və millətlərini qorumaq şərtiylə Qərb mədəniyyətinə girdilər. Bunun nəticəsində də, hər cəhətdən Avropalılara çatdılar.

Yaponlar belə etməklə dinlərindən, milli kulturlərindən bir şey itirdilərmidi? Qətiyyə! Elə isə biz nə üçün tərəddüd edirik? Biz də türklüyümüzü və müsəlmanlığımızı qoruyub saxlamaq şərtiylə Qərb mədəniyyəti dairəsinə qəti olaraq girə bilməyirmidi? Qərb mədəniyyətinə girməyə başladığımız gündən bəri dəyişdirdiyimiz şeyləri incələyək (tədqiq edək). Görək bunların içində dinimizə, millətimizə aid olan şeylər varmı? Məsələ, Rum təqvimini¹⁵⁸ atıb, bunun əvəzində Qərb təqvimini qəbul etdik. Rum təqvimi bizim üçün müqəddəs bir şey idi mi? Rum təqvimi rumlar, yəni Bizanslılara aiddi. Bunu müqəddəsləşdirmək lazım-dırsa, onlar müqəddəsləşdirməlidirlər. Rum saatını atıb, şərq saatını qəbul etməyimiz də cyni şeydir.

Aristotelin sübutlar məntiqindən əl çəkib, Dekart¹⁵⁹ və Bekonun¹⁶⁰ induksiya məntiqini və bu məntiqdən doğan «usuliyyət» (metodologiyayı) qəbul etməyin dinimizə və milli kultürümüzə nə ziyanı ola bilər?

Əski astronomiyanın yerinə yeni astronomiyanı, əski fizika qarşı yeni fizikanı, əski kimyanın əvəzinə yeni kimyanı qəbul etməklə nə itiririk? Zoologiya, biologiya və geologiyaya aid əski kitablarımızda nə qədər bilgi tapa bilmək imkanı var? Şərqdə olmayan biologiya, psixologiya və sosiologiyayı qərbdən almağa məcbur deyilikmi? Əvvəlcə əski elmlərimizin hamısını Bizansdan almışdıq. İndi rumların elmlərini Avropa elmləri ilə dəyişdirsək,

din və milli kultür yönündən nə itiririk? Bu misallar daha da uzadılsa, görünəcəkdir ki, Şərq mədəniyyəti adı ilə buraxacağımız – tərk edəcəyimiz şeylər bütünlüklə Bizansdan aldığımız şeylərdir. Bu məsələlər açıqca ortaya qoyularsa, Şərq mədəniyyətindən əl çəkib Qərb mədəniyyətinə girməyimizə artıq heç kim ürəkdən etiraz edə bilməz.

Mədəniyyət məsələsinin həlli başqa bir yöndən də təxirə salınmaz olmuşdur. Çoxdandır ölkəmizdə bir «maarif məsələsi», bir «tərbiyə məsələsi» var. Bu məsələ bir çox say və çalışmalara baxmayaraq, heç cür həll edilə bilmir. Bu məsələnin mahiyyəti dərin-dən araşdırıldıqda aydın olur ki, tərbiyə məsələsi də mədəniyyət məsələsinin bir qol – budağıdır. Əsas məsələ həll edilən kimi, maarif məsələsi də öz-özünə həll olunacaqdır.

Gərəkədən də, yurdumuzda istər mədəniyyət, istərsə də pedaqogika baxımından bir-birinə bənzəməyən üç təbəqə vardır: Xalq, mədrəsəliklər, məktəblilər. Bu üç qrupdan birincisi hələ Uzaq Şərq mədəniyyətindən tamamilə ayrılmadığı kimi, ikincisi də hələlik Şərq mədəniyyətində yaşayır. Yalnız üçüncü qrup Qərb mədəniyyətinin bəzi nemətlərinə çata bilmişdir. Deməli, millətimizin bir bölümü ilk çağda (qədim dövrdə), bir qismi ortaçağda və bir qismi isə yeniçağda yaşayır. Bir millətin bu cür üç üzlü bir həyat sürməsi «normal» ola bilərmi?

Bu üç ictimai təbəqənin mədəniyyətləri ayrı olduğu kimi, pedaqogikaları da ayrıdır. Bu üç tərbiyə üsulunu birləşdirmədikcə gerçək anlamda bir millət olmağımız mümkündürmü? Maarifimizi xalq bilgisi (folklor), mədrəsə bilgisi, məktəb bilgisi adı ilə üç bölümə – qismə ayıra bilərik. Aşiq kitabları, xalq nağılları, qoşmalar, atalar sözləri, təndirnamə qaydaları birinci bölümü, ərəb və fars dilindən çevrilən kitablar ikinci bölümü, qərb dillərindən çevrilənlər isə üçüncü bölümü əmələ gətirir. Mədəniyyətimizi birləşdirsək, maarif və pedaqogikamızı da birləşdirəcəyik, ruh və düşüncə yönündən uyumlu bir millət olacağıq. Elə isə, bu işdə daha bir müddət başısoyuqluq etmək əsla doğru deyildir.

Xülasə, yuxarıdakı açıqlamalara görə, ictimai inancımızın (əqidəmizin) birinci düsturu bu cümlə olmalıdır: «Türk millətində-nəm, İslam ümmətində-nəm, Qərb mədəniyyətində-nəm».

7. TARİXİ MATERIALİZM VƏ İCTİMAİ ÜLKÜÇÜLÜK

İctimai hadisələrin təfsir və açıqlamasında (izahında) bir-birinə həm yaxın, həm də uzaq olan iki sosioloji sistem vardır. Bunlar tarixi materializm və ictimai ülküçülük sistemləridir. Bu sistemlərdən birincisi Karl Marks tərəfindən, ikincisi Emil Dürkheym¹⁶¹ tərəfindən ortaya atılmışdır.

İlk baxışda bu iki sistemin bir-birinə yaxın olduğunu görürük. Çünki ikisi də ictimai hadisələrin təbii səbəblərdən doğan nəticələr olduğunu; maddə, həyat və ruh hadisələri kimi təbii qanunlara uyğunlaşdığını əsas olaraq qəbul edir. Bu baxışa elm dilində determinizm (məüyyəniyyət)¹⁶² adı verilir.

Ancaq bundan sonra bu iki sosiologiya sistemi bir-birindən uzaqlaşmağa başlayır: Karl Marks determinizmdə bir növ inhisar irəli sürür: İctimai hadisələr arasında səbəb ola bilmək imtiyazı yalnız iqtisadi hadisələrə məxsusdur. Digər ictimai hadisələr, məsələ, din, əxlaq, estetika, siyasət, dil, ağıl hadisələri əsla səbəb ola bilməzlər, yalnız nəticə ola bilərlər. Beləliklə, Karl Marksa görə iqtisadi hadisələrdən başqa, bütün ictimai hadisələr kölgə hadisələr (epifenomenlər) mahiyyətindədir. Bir şeyin kölgə hadisə olması başqa şeylərin üzərində heç bir təsiri olmaması deməkdir. İnsanın kölgəsi onun gördüyü işlərə təsir edə bilərmi? Şübhəsiz edə bilməz. Bax, kölgə hadisələr də bizim arxamızca gələn təsirsiz kölgələr kimidir. Deməli, Marksa görə yalnız iqtisadi hadisələr gerçəkdir, digər ictimai qurumlar gerçək olmadıqları kimi, hadisə də deyildir. Bunlar ancaq iqtisadi hadisələrin nəticələri və kölgələridirlər.

Məsələ, Karl Marks dinlərin meydana çıxmasını, müxtəlif sektalara^{162a} ayrılmasını asketlərin «zaviyə»lərinin¹⁶³ və təsəvvüfçü «təkkə»lərin¹⁶⁴ təşəkkül etməsini, reformaların aparılmasını, dinlə dövlətin ayrılmasını yalnız istehsal biçimlərinin (üsullarının) dəyişməsi ilə izah etdiyi kimi, əxlaq, hüquq, siyasət, estetika, dil, düşüncə sahəsinə aid bütün ülkülərin və gələnlərin doğmasını, inkişafını və ölməsini də eyni iqtisadi hadisələrin səbəb olması ilə izah etməyə çalışmışdır.

Dürkheym qurduğu sosiologiyaya görə belə bir inhisar doğru deyildir. İqtisadi hadisələrin digər ictimai hadisələrdən heç bir üstünlüyü yoxdur. İqtisadi qurumlar necə hadisə və gerçək isə, din, əxlaq, estetika və s. kimi digər ictimai qurumların da hər biri bir təbii hadisə və bir gerçəkdir. Bu sonuncuları əşyanın kölgələri-

nə bənzədirək «kölgə hadisələr» deyə adlandırmaq obyektiv gerçəklikdən ayrılmaq deməkdir.

Fizikada, kimyada, biologiyada kölgə hadisələr olmadığı halda, sosiologiyada nəyə görə olsun? Doğrudur, vaxtilə Modslil¹⁶⁵ kimi bəzi psixoloqlar «şüur»a kölgə hadisə adını verir və şüurun psixoloji hadisələr üzərində heç bir təsiri olmadığını irəli sürürdülər. Ancaq Alfred Fulye, Ribo, Ceyms, Höffding, Berqson, Pyer Jane, Bine, Paulhan kimi yeni psixoloqlar¹⁶⁶ bu nəzəriyyəni elmi dəlillər ilə qəti bir surətdə alt-üst etdilər. Artıq psixologiya sahəsində kölgə hadisə deyimi qalmadı.

Bundan başqa, ictimai hadisələr arasında yalnız iqtisadi qurumları gerçək hesab etmək, məsələ, fizioloji hadisələr arasında yalnız mədəyə və həzm borusuna aid hadisələri gerçək sayaraq digər fizioloji hadisələri bunların gerçək olmayan və təsirsiz kölgələri saymaq kimidir. Belə bir nəzəriyyəni bir fizioloq qəbul edə bilərmi?

Karl Marks bu inhisarçılığı nəzəriyyə sahəsində saxlamaqla kifayətlənməmiş, onu praktika sahəsinə də keçirmiş və bununla da ikinci bir yanlışlığa yol vermişdir. Marksa görə, xalq yalnız işçi (fəhlə) sinfindən ibarətdir. Buna görə də, işçi sinifi digər sinifləri ortadan qaldırmağa məcburdur. Halbuki, xalq «ümum» anlamında olduğundan hüquqca bir-birinə bərabər olmağı qəbul edən bütün siniflərin toplanması deməkdir. Gerçəkdən də, «ümum»un digər qismi ilə bərabər olmağı qəbul etməyən imperialist, aristokrat (soylu) və feodal (dərəbəyi) siniflərini xalqın xaricində görmək doğrudur. Burjuaziya və ziyalıların içində də hüquqca hər kəsə bərabər olmağı qəbul etməyən siniflər varsa, xalq dairəsinin xaricində qalmalıdırlar. Ancaq hüquqca hər bir adamın bərabər olduğunu qəbul edənlər – hansı məslək toplusundan olursa olsunlar – xalqdandirlər.

Dürkheym sosiologiyasında digər ictimai hadisələr iqtisadi hadisələrə səbəb ola bildiyi kimi, iqtisadi hadisələr də digər ictimai hadisələrə səbəb ola bilərlər. Göründüyü kimi, Dürkheym sosiologiyası iqtisadi hadisələrin önəmini (əhəmiyyətini) və dəyərini inkar etmir. İqtisadi hadisələrin toplum içində dəyərinin getdikcə artdığını, hətta modern (çağdaş) toplumlarda ictimai quruluşun əsasının iqtisadi həyatdan ibarət olduğunu ortaya atan Dürkheymdir. Dürkheymə görə ilkəl (ibtidai) cəmiyyətlərdəki dayanışma (həmrəylik) yalnız kollektiv vicdandan (şüurdan) təşəkkül edən mexaniki həmrəylikdir. Bunlar bir-birinə bənzəyən «oba, oymaq, boy, el» kimi bölmələrdən meydana gəldiyi üçün

Dürkheym onları «seqmenter toplumlar¹⁶⁷» adlandırmışdır.

İnkişaf etmiş toplumlarda isə birinci növ həmrəylikdən başqa, bir də ictimai iş bölümündən doğan üzvi həmrəylik vardır. Dürkheym bunlara isə «orqanik¹⁶⁸ toplumlar» adını vermişdir.

Məlumdur ki, iş bölümü iqtisadi həyatın təməlidir. Çağdaş cəmiyyətlərdə din, siyasət, elm, estetika və iqtisadiyyat ilə bağlı topluluqlar iş bölümündən (əmək bölgüsündən) doğmuş ixtisas və məslək qruplarıdır. Elə isə, Dürkheym iqtisadi həyata da layiq olduğu yeri və önəmi tamamilə vermiş olduğunu qəbul etmək lazımdır.

Bununla birlikdə, Dürkheym də bütün ictimai hadisələri tək bir əsasə aparıb çıxarır: bu yeganə əsas «kollektiv təsəvvürlər»¹⁶⁹dir. Bu terminin tərifdən daha çox misallar ilə aydınlaşdırılması mümkündür. Bunun üçün, bir çox örnəklər gətirərək, «kollektiv təsəvvürlər»in nə demək olduğunu başa salmağa çalışacağam. Məsələn, Məşrutiyətdən¹⁷⁰ öncə də yurdumuzda işçilər (fəhlələr) vardı. Ancaq bu işçilərin ortaq vicdanında (şüurunda) «Biz işçilər sinfini təşkil edirik» fikri yaranmamışdı. Bu düşüncə (fikir) yaranmadığı üçün, o zaman yurdumuzda bir işçi sinfi də yox idi. Yəni Məşrutiyətdən öncə ölkəmizdə bir çox türklər vardı. Ancaq bunların ortaq vicdanında (şüurunda) «Biz türk millətiyik» qavramı olmadığı üçün o zaman türk milləti də yox idi. Çünki, bir topluluq fərdlərin ortaq vicdanında şüurlu bir surətdə idrak olunmadıqca ictimai bir topluluq mahiyyətini qazan bilməz. Bunun kimi, türk mənşəli bir söz türk xalqının dil şüurunda (vicdanında) artıq yaşamırsa, türkcə bir söz olma üstünlüyünü və ictimai bir hadisə olma dəyərini də itirmişdir deməkdir.

Bunlardan anlaşılır ki, ictimai hadisələr hökmən mənsub olduqları topluluğun ortaq vicdanında şüurlu idraklar halında olmalıdırlar. Bax, ortaq vicdandakı bu şüurlu idraklara «kollektiv təsəvvürlər» adı verilir.

Kollektiv təsəvvürlər Marksın zənn etdiyi kimi ictimai həyatda təsirsiz kölgə hadisələrdən ibarət deyildir. Əksinə, bütün sosial yaşayışlarımız bu təsəvvürlərin təsirlərinə görə şəkil (forma) alırlar. Məsələn, biz Türkiyəlilərin ortaq (müştərək, kollektiv) vicdanında (şüurunda) «Türk millətindənək, İslam ümmətindənək, Qərb mədəniyyətindənək» təsəvvürləri açıq-aydın görünüşlər halında görünməyə başlayınca bütün sosial həyatlarımız dəyişməyə başlayacaqdır.

«Türk millətindənək» dediyimiz üçün dildə, estetikada, əxlaqda, hüquqda, hətta din həyatında və fəlsəfədə türk kultürünə, türk

zövqünə və türk vicdanına görə bir orijinallıq və bir şəxsilik göstərməyə çalışacağıq. «İslam ümmətindənək» dedikdə bizim üçün ən qutsal (müqəddəs) kitab «Quran-i Kərim», ən müqəddəs insan Həzrət Mühəmməd, ən müqəddəs məbəəd Kəbə, ən müqəddəs din İslamiyyət olacaqdır. «Qərb mədəniyyətindənək» dediyimiz üçün də, elmdə, fəlsəfədə, texnikada və digər mədəni sistemlərdə tam bir Avropalı kimi hərəkət edəcəyik.

Kollektiv təsəvvürlər yalnız topluluq qavramalarına məxsus deyildir. Miflər, mənqəbələr, nağıllar, əfsanələr, lətifələr və dini inancların, əxlaq, hüquq, texnika və iqtisadiyyatla bağlı qaydaların, elm və fəlsəfə ilə bağlı görüşlərin hər biri kollektiv təsəvvürdür. Dini inancın (etiqadın) və nəzəriyyənin ziddi sayılan ayinlər və praktiki fəaliyyətlər də öncə ağılda təsəvvür olunub sonra həyata keçirildikləri üçün, əslində hər biri kollektiv (ortaq) təsəvvürlərdir.

Şəxsi fikirlər hər fərdin özünəməxsus olan düşüncələri deməkdir. Ortaq təsəvvürlər isə hər toplumun bütün fərdləri arasında ortaq olan, daha doğrusu, kollektiv vicdanda şüurla qavranılan düşüncə biçimlərindən (formalarından) ibarətdir. Şəxsi fikirlərin əsasən toplum üzərində heç bir təsiri yoxdur. Ancaq bu fərdi fikirlər ictimai bir qüvvəyə söykənib, kollektiv bir təsəvvür mahiyyətini aldığı zaman ictimai həyatda böyük bir amil olur. Məsələn, böyük bir mənəvi nüfuza malik olan bir qurarıcı (xilaskar) nə düşünərsə, fikirləri bir az sonra hamının ortaq düşüncələri sırasına keçər. Əlbəttə, fərdi düşüncələr bu mahiyyətdə olarsa, ictimai həyatda hər an təsirli olar. Bir millət böyük müvəffəqiyyətlə dahiliyini, fədakarlıq və qəhrəmanlığını gerçəkdən sübut etmiş böyük bir şəxsiyyətə malik olduğu zaman, onun ictimai (kollektiv) təsəvvürlər yaratmaq gücü sayəsində hər cür yeniliyi asanlıqla gerçəkləşdirə bilər. Bax, bizim bugün belə bir düha xəzinəmiz vardır. Adı fərdlərin hətta, elmdə böyük bilgiləri və əməldə (tətbiqdə) yüksək qüdrət və fəaliyyətləri olsa da – heç bir zaman bacara bilməyəcəkləri yenilik və irəliləmələri ümuminin vicdanında (ictimai fikirdə) qurtarıcı və dahi kimi tanınan bir şəxsiyyət bir sözlə, bir nitqlə, bir bəyannamə ilə yarada bilər.

İctimai (kollektiv) təsəvvürlər coşqun böhranlar əsnasında çox şiddətli həyəcanlara bürünərək son dərəcə böyük qüdrət və gücə malik olurlar. İctimai təsəvvürlərin bu durumuna ölkü adı verilir. İctimai təsəvvürlər gerçək (əsil) ölkü halını aldıqdan sonra həqiqi inqilabların səbəbi olurlar. Məsələn, türkçülərin ortaya atdıqları Türkçülük fikri gənc bir topluluğa məxsus təsəvvürdən ibarətdir. Bu gənc topluluğa məxsus təsəvvürü türk millətinə yayaraq

onu bir ölkü halına gətirən Trablusqərb, Balkan savaşları ilə birinci dünya savaşındakı fəlakətlər idi və bununla bərabər, bu ölküyə rəsmilik verən və onu gerçəkdən tətbiq edən də ancaq Qazi Mustafa Kamal Paşa həzrətləridir.¹⁷¹

Bu misallardan da anlaşılır ki, Dürkheym ölküçülüüyü toplumun coşqunluq durumları ilə, yeni sosiologiya ilə açıqlayır. Ona görə, bütün ictimai hadisələr ölkülərdən, yaxud onların yaxın dərcələri olan ictimai təsəvvürlərdən ibarətdir.

Doğrudan da, hər kollektiv təsəvvür az-çox bir dəyər duyğusu ilə qarışıqdır. İctimai qurumların bəsisini qutsal (müqəddəs), bəsisini yaxşı, bəsisini gözəl, bəsisini də doğru sayırıq. Qurumlara bu sifətlərin verilməsi onların duyğulardan, həyəcanlardan və ehtiraslardan məhrum olmadığını göstərir. Əslində biz hansı şeyə qarşı dini bir həyəcan duysaq, ona «qutsal (müqəddəs)», hansı şeyə qarşı əxlaqi bir həyəcan duysaq, ona «yaxşı», hansı şeyə qarşı estetik (bədi) bir həyəcan duysaq, ona «gözəl», hansı şeyə qarşı düşüncə ilə bağlı bir həyəcan duysaq, ona «doğru» qiymətini verərik. Deməli, bütün kollektiv təsəvvürlərdə ölkü mahiyyəti vardır.

İctimai təsəvvürlər, yeni ölkələr bütün ictimai hadisələrin səbəbləri olmaqla bərabər, özlərinin də doğulması, qüvvətlənməsi, zəifləməsi, ölməsi bir sıra ictimai səbəblərə tabedir. Bu səbəblər ictimai quruluşda meydana gələn dəyişmələrdir. Dürkheymə görə, ictimai hadisələrin ilk səbəbləri toplum əhalisi sıxlığının, bu toplum fərdlərinin bir-biriylə qaynayıb-qarışmasının, həmcinsliyinin, iş bölümünün artıb əskilməsi kimi ictimai mənəviyyətə – sosial morfologiyaya aid hadisələrdir.

Türkçülük axımının ortaya çıxması da ictimai hadisədir. Bu hadisənin izahında da «tarixi materializm» və «ictimai ölküçülük baxışlarına aid iki zidd nəzəriyyənin qarşısında dururuq. Birinci nəzəriyyəyə görə, türkçülük yalnız iqtisadi səbəblərdən doğmuşdur. İkinci nəzəriyyəyə görə, türkçülük axımının doğması ictimai quruluşun dəyişikliyə uğramasından irəli gəlmişdir.

Keçmişdə ölkəmizdə iki başlıca dini topluluq vardı. Birincisi Xəlifəliyin ətrafında toplanan müsəlman ümməti, ikincisi isə Rum patriarxlığının ətrafında toplanan xristian ümməti idi¹⁷². Əgər dirlər əski gücünü eyni şiddətlə qoruya bilsəydi, bu topluluqlar dağılmayacaqdı.

Ancaq şəhərlərdə ictimai sıxlığın artması nəticəsində ictimai əmək bölgüsü (iş bölümü) ilk öncə doğmağa, sonra isə dərinləşməyə başladı. Əmək bölgüsü məslək (peşə, iş) topluluqlarını və məslək topluluqları da məslək şüurunu (vicdanını) doğurduğun-

dan, əski zamanlarda istər müsəlman topluluğunda, istərsə də xristian topluluğunda tək başına hakim olan bu iki ictimai (kollektiv) şüur zəifləməyə başladı. İctimai şüurun zəifləməsi onlara söykənən topluluqların ümumi həmrəyliyi də pozdu. Yeni doğan qəzet və məktəb, ədəbiyyat və şer də anlamı anlaşılmayan din topluluğu dilinin yerinə, toplum dilini ortaya qoydu, yerləşdirdi.

Beləliklə, istər müsəlmanların, istər də xristianların öz topluluqlarına məxsus vicdanları, təsəvvürləri və baxışları dəyişdi. Öncə hər fərd bağlı olduğu dini topluluğa ictimai bir orqanizm və özünə də onun ayrılmaz bir üzvü kimi baxdığı halda, indi yalnız öz dil toplumuna ictimai orqanizm kimi baxmağa və özünü də onun ayrılmaz bir üzvü hesab etməyə başladı. Bax, dini topluluqların dağılması, onların yerinə dil toplumlarının keçməsi belə baş verdi: Rum partiraxlığına aid din topluluğundan ilk öncə ermonilərin, sonra valaxların, serblərin, bolqarların, hətta istiqlalyyət qazanan yunanların ayrılması və onların bir qisminin «eksarxlıq»¹⁷³ adı ilə bu ayrılmaya daha açıq aşkar bir şəkil vermələri bu iddiamıza canlı bir dəlildir.

Bu dil toplumlarının ilk öncə din topluluqlarından, sonra isə «Osmanlılıq» adı verilən siyasi topluluqdan ayrılması ilk səbəbin siyasi olmayıb, sırf kəltür xarakteri daşdığını göstərir.

Əslində dil və milli kəltür topluluqları olan milliyyətlər əski zamanlarda da var idi. Ancaq iki cür imperializm – dini və siyasi imperializmlər onları iki topluluğun içində, yeni səltənət¹⁷⁴ və ümmət çənbərləri arasında həbs etmişdi. Bu topluluqların çənbərləri gücdən düşdükcə məhbus topluluqların sərbəst olmaq üçün mücadiləyə başlamaları təbiidir. Bax, yurdumuzda ilk öncə dini «eksarxlıq»lar (dini sərbəstliklər), sonra isə siyasi muxtariyyətlər və istiqlallar şəklində təzahür edən (özünü göstərən) milliyyət axımları belə inkişaf etdi.

Müsəlman xalqları arasında milliyyət axımları da eyni şəkildə təzahür etdi. Misal olaraq, albanları götürək. Başqımcılığın¹⁷⁵ mərkəzi olan toskalar¹⁷⁶ əski zamanlardan bəri Bəktəşiliyə sarmaqla din topluluğundan uzaqlaşmışdılar. Bunlar ilk öncə yüzilin ehtiyaclarına çevrilən məktəb və mətbuatdan, şeir və ədəbiyyatdan özlərinə düşəni almaq və faydalanmaq üçün öz dillərindən istifadə etmək istədilər. Bunun üçün öncə bir yazı (əlifba) qəbul etmək lazım idi. Qəbul etdikləri yazının latınca olması da göstərir ki, toskalar on öncə din topluluğundan ayrılmışdılar. Bir müddətdən bəri zəifləməyə başlayan dini həmrəyliklərinin (din bağlarının) yerinə milli kəltürə söykənən bir həmrəyliyi (birliyi) qoymağa çalışdılar.

Ərəblərdə və kürdlərdə də milliyyətçilik axımı öncə milli kultür sahəsində görünməyə başladı. Bu axımların siyasi bir mahiyyət almaları ikinci mərhələlərini, iqtisadi bir mahiyyət almaları isə üçüncü mərhələlərini təşkil edir.

Türkçülüyə gəldikdə, bunun da milli kultür sahəsində başladığını bilirik. Türkçülüyn ilk atalarından birisi ən əski Darülfünunumuzun (Universitetimizin), ikincisi isə hərbi məktəblərimizin qurucusudur. Mədrəsə güclü olsaydı, Darülfünun qurulmayacaqdı. Yüzlər boyunca mədrəsənin silahlı qüvvəsi mahiyyətini daşıyan yeniçərilik¹⁷⁷ var ikən, hərbi məktəblər açıla bilməzdi. Deməli, ictimai əmək bölgüsünün (iş bölümünün) bir nəticəsi olaraq türklərdə də din topluluğunun (ümmanın) söykəndiyi həmrəylik qüvvəsi artıq zəifləməyə başlamışdı. Sultan Əbdüləziz dövrünün sonlarından Əncümən-i daniş (Elm Kollegiyası, Akademiyası) ilə Darülfünunun təşəkkülü və hərbi məktəblərə yeni bir nizam və intizam verilməsinə təşəbbüs edilməsi bu zəifləmənin nəticələri idi. Bu yeni qurumların başında duran Əhməd Vəfiq Paşa ilə Süleyman Paşa dağılmağa başlayan ümmət və səltənət topluluqları içində kompassız qalan millətlərini din, milli kultür və tarix bağlarıyla ilə yenidən gücləndirmək və gəncləri bu yeni ölkələr ilə tərbiyə etmək ehtiyacını duydular. Bundan sonra, hər biri iyirmi il fasilə ilə doğan təmizləməçilik (təfsiyəçilik) və yeni dil axımları da Türkçülük ölküsündə, özəlliklə dilin və milli kultürün amil olduğunu göstərir. Gerçəkdən, türkçülüyn sonlarına doğru «milli iqtisad» ölküsü də doğdu. Ancaq bu nəzəriyyəni ortaya atanlar nə iqtisadçılar, nə də ticarətlə məşğul olanlar idi. Milliyyətin milli hüquq, milli əxlaq, milli tərbiyə, hətta milli fəlsəfə kimi müxtəlif təzahürlərini (ifadələrini) arayan milli kultürçü türkçülər idi. Milli iqtisad da türklərdə ilk öncə mənfəət güdməyən bir ölkü şəklində doğdu və sırf nəzəri olaraq yurdumuzun iqtisadi gerçəkliyini, yəni əkinçiliyimizin, sənayemizin və ticarətimizin müxtəlif sahələrində tətbiq edilməkdə olan hüquqi rejimləri və texniki formaları axtarmağa başladı. Milli iqtisadiyyatımız ancaq iqtisadi gerçəkliyimizi tədqiq etdikdən sonra iqtisadi hadisələrimizdən normal və xəstə olanları ayırd edə biləcək və ancaq o azaman iqtisadi xəstəliklərimizin müalicəsi üçün arayış və ya resəpt verə biləcəkdi. Ancaq təəssüf ki, birinci dünya savaşı nəzəri incələmələri tədqiqləri dayandıraraq, müxtəlif biçimlərdə əməli (praktiki) tətbiqlərin ortaya çıxmasına səbəb oldu. Milli iqtisadiyyat elmi ticarət spekulasiyası¹⁷⁸ vasitəsi deyil, elmi bir məktəbdir. Almaniyada bu məktəbin qurucusu Fridrix Listdir.¹⁷⁹ Dürkheyim Listin milli iqtisad

haqqındakı əsərinə: «Obyektiv üsulda yazılmış, gerəkliyə söykənən ilk iqtisadiyyat kitabı budur» - deyir. Ancaq bu milli iqtisad elmi hər yerdə milli ölküdən öncə deyil, sonra doğur.

8.

MİLLİ VİCDANI GÜCLƏNDİRMƏK

Sosial topluluqlar üç başlıca qola ayrılır: ailə topluluqları, siyasi topluluqlar və məslək (peşə) topluluqları. Bunların arasında ən önəmli olan siyasi topluluqlardır. Ona görə ki, siyasi bir topluluq öz başına yaşayan müstəqil, yaxud yarımmüstəqil bir quruluşdur. Ailə və məslək (peşə) topluluqları isə bu quruluşların parçaları, bölümləri (qismləri) mahiyyətindədir. Yəni siyasi topluluqların hər biri ictimai orqanizmdir; ailə topluluqları bu orqanizmin hüceyrələri, məslək peşə, sənət topluluqları isə üzvləri kimidir. Buna görə ki, ailə və peşə topluluqlarına ikinci dərəcəli topluluqlar adı verilir.

Siyasi topluluqlar da başlıca olaraq üç yerə ayrılırlar: Cəmia (klan, sop, qəbilə), Camia (topluluq) və Cəmiyyət (toplum).

Klan (cəmia) bir qövmdən yalnız kiçik bir bölümün siyasi bir qurum halını alması ilə təşəkkül edir. Məsələn, bir qövm müstəqil əsirlərə (oymaqlara) ayrıldıqda bu əsirlərin hər biri bir klandır. İlkəl (ibtidai) qövmələr tamamilə bu klan həyatını yaşayırdılar. Bir vaxt gəlir ki, klanlardan biri digərlərini savaşa yenərək onları hakimiyəti altına alır. Ancaq içində aldığı klanlar, ümumiyyətlə, öz qövmündən olan qəbilələr deyildir. Başqa qövmələrə ya da başqa dinlərə mənsub klanları da yenərək özünə tabe etməsi nəticəsində meydana gələn yeni qurum (quruluş) bütünlüyü (həmcinsliyi) itirir, çeşidli (müxtəlif) qövmələrə və dinlərə mənsub klanlardan ibarət bir qarışım (xəlitə) şəklini alır. Bu qarışıma (xəlitəyə) camia (topluluq) adı verilir. Elə isə, bütün feodal bəyliklər ilə bütün imperatorluqlar topluluq mahiyyətindədirlər. Çünki bu siyasi heyətlərdə quruluşlarda başqa-başqa qövmələrə və dinlərə mənsub klanlar vardır.

Yenə bir vaxt gəlir ki, bu topluluqlar da dağılmağa başlayır. İmperatorluqların içində dil və milli kultürləri ortaq olan klanlar ictimai bir surətdə birləşərək ortaq şüura, ortaq ölküyə malik bir milliyyət halını alır. Bu milliyyət milli vıcdana (şüura) malik olduğdan sonra artıq uzun müddət tabelik halında qala bilməz. Tez-gec siyasi müstəqilliyini əldə edib müstəqilliyi olan siyasi bir quruluş durumuna gəlir. Bax, ancaq bu həmcins (bütün), birləşmiş və

müstəqil quruluşa toplum (cəmiyyət) adı verilə bilər. Bu topluslara eyni zamanda «millət» adı da verilir. Deməli, həqiqi topluslar ancaq millətlərdir, amma qövmələr birdən-birə millət halma gəlib çıxa bilməzlər. İlk öncə, klanlar halında ictimai həyatın bir qayda olaraq, uşaqlıq dövrünü keçirirlər. Nəhayət, imperatorluğun zülmünə dözməyərək müstəqil yaşamaq üçün topluluqdan (camia-dan) ayrılırlar.

Camia (topluluq) həyatı məhkum qövmələr üçün zərərli olduğu qədər hakim qövm üçün də zərərliyə. Buna öz qövmümüzdən daha açıq-aşkar bir öznət ola bilməz: Türklər, Osmanlı imperatorluğunun qurucusu ola-ola bu topluluğun (camianın) meydana gətirdiyi feodalizm içində müsəlman olmayan təbəələr, qul durumuna düşdülər. Eyni zamanda ömürlərini topluluğa əsgər və jandarm vəzifələrini icra etməklə keçirdiklərinə görə maarif və iqtisadiyyat baxımından yüksəlməyə vaxt tapa bilmədilər. Digər qövmələr Osmanlı topluluğundan bilikli, mədəni və varlı halda ayrılarkən, zavalı türklərin əllərində qırıq bir qılıncı, əski bir xışdan başqa bir miras qalmamışdı.

Bununla bərabər, bir insan üçün uşaqlıq və şagirdlik dövrlərindən keçmək nə qədər məcburidirsə, bir qövm üçün də klan və topluluq (camia) dövrlərini keçirmək eləcə zəruridir. Hər bir qövm ancaq bu mərhələlərdən keçdikdən sonra toplum və millət ola bilmişdir.

Burası da vardır ki, toplum həyatına tez çatan hakim bir millət camia (topluluq) dövrünü daha az zərərlə keçirə bilər. Məsələn, ingilis qövmü, hələ Şotlandiya, Qal və İrlandiya kimi ölkələri fəth etmədən öncə toplum halını almışdı. Xalqın seçdiyi millət vəkilləri lordlar ilə birləşərək ölkəni idarə edirdilər. Saray bir kölgə halında qalmışdı. Buna görə də, bütün məsələlər sarayın deyil, xalqın mənafeyinə uyğun olaraq həll olunurdu. İngilis qövmü bundan beş yüzil öncə öz işlərini nümayəndələri vasitəsilə düşünən və qərar verən ayıq bir millət durumuna gəlmişdi. Yüzillər boyunca ingilis parlamenti yalnız anqlo-sakslardan ibarət olaraq müzakirələr etdi. İşlərində milli siyasətə mane ola biləcək heç bir yad ünsür, milli olmayan axımlara sürüklənən heç bir yabançı fərd yox idi.

İngilislər tam dörd yüzil bu səmimi məsrutiyyət (konstitusiyalı idarəetmə) həyatını yaşadığından, milli kulturlərini və milli xarakterlərini artıq pozulmaz və dəyişməz bir sağlamlığa gətirdikdən sonra Şotlandiya, Qalliya və İrlandiyanı fəth edərək İngiltərəyə qatdılar. Ancaq bu qatma – ilhaq siyasi bir qatma idi. Heç bir vaxt ingilislər bu üç yabançı qövmün ingilis toplumuna, anqlo-saks mil-

lənə qatılmasına imkan vermədilər. Ölkə sanki yenə keçmişdəki kimi yalnız ingilislərdən ibarətmiş kimi, yalnız ingilis mənafeyi və ingilis ölkəsi baxımından idarə olundu. Daha sonralar Amerika, Hindistan, Güney Afrika, Misir və Avstraliya kimi müstəmləkələrə və koloniyalara malik oldular. Ancaq yenə də parlament daim ingilis parlamenti, hökumət anqlo-saks hökuməti olaraq qaldı. İngilis milləti getdikcə böyüyən bu siyasi topluluq içində öz mənliliyini bir an da olsun, unutmadı. Bax, ingilis millətinin yüzillərdən bəri dünya siyasətində hökmran olmasının səbəbi budur.

Aydın olur ki, bir qövm ancaq öz-özünü milli bir parlament ilə idarə edən həqiqi bir millət halını aldıqdan sonra yüksək və səmimi bir toplum həyatını yaşaya bilər. Avropanın digər qövmələri bu gerçəyi çox gəc anlamağa bildilər. Çünki, iki yüzil öncəsinə qədər Avropanın digər yerlərində xalqlar və ölkələr hökmdar ailələrinin əsirləri və malikanələri durumunda idilər. Bir hökmdar qızını evləndirərkən ölkənin bir bölümünü ona cəhiz verə bilərdi. Əgər istəsəydi, vilayətlərdən birini başqa bir hökmdara hədiyyə edə və ya satardı. Miras yolu ilə ölkənin bir bölümü yabançı bir hökmdarın əlinə keçə bilərdi. Sözü qısası, xalqların, qövmələrin heç bir varlığı, heç bir dəyəri və önəmi yox idi. Dövlət hökmdar demək idi: Bu düstur yalnız XIV Lüdovikə¹⁸⁰ aid deyildi. İngiltərədən başqa, bütün Avropa dövlətlərinin siyasi şüarı bundan ibarət idi.

Ancaq milliyyət dövrü nəhayət, digər Avropa qövmələri üçün də gəlib çatdı. Hollandlar, fransızlar və b. öz-özünü idarə edən ayrı-ayrı millət halını almağa başladılar. Tarix ümumi bir qayda olaraq, göstərir ki, haraya milliyyət ruhu giribse, orada tərəqqi və təkamül axımı yaranıb. Siyasət, din, əxlaq, hüquq, estetika, elm, fəlsəfə, iqtisadiyyat və dil həyatlarının hamısına gənclik, səmimilik və təzəlik gəlib. Hər şey yüksəlməyə başlayıb. Ancaq bütün bu tərəqqilərin fəvqündə yeni bir xarakterin təşəkkül etdiyini də bizə yenə müqayisəli tarix xəbər verir. Milli vicdan harada təşəkkül edibse, artıq ora müstəmləkə olmaq təhlükəsindən əbədi olaraq qurtulmuşdur.

Gerçəkdən, bugün Millətlər Cəmiyyəti Almaniyanı bir müstəmləkə kimi Fransaya təqdim etsə, görəsən, fransızlar bu hədiyyəni qəbul etməyə cəsarət edə bilirlərmə? Macarıstanın mandatlığını Rumıniyaya, Bolqarıstanınkı isə Yunanıstana vermək istəsə, bu iki dövlət həmin mandatların qəbuluna razılıq verə bilərmə? Şübhəsiz, xeyr! Çünki, mandatçı olmaq istəyən bir dövlət onun mandatı altına girəcək bir ölkədə asanlıqla hakim olmaq istəyir. Halbuki, milli vicdanı oyanmış bir ölkəyə böyük ordular göndəril-

sə belə, orada ən az bir nüfuz qazanmaq mümkün deyildir. İngilislərin Frakiya ilə İzmirli yunanların, Adana və ətrafını fransızların, Antalyanı isə italyanların mandatına verməsi İstanbulu öz əllərinə keçirmək üçün idi.¹⁸¹ bütün bu dövlətlər Anadoluda milli vicdanın oyandığını, yunan ordularının milli üsyan qarşısında buz kimi əridiyini gören kimi bu boş sevdalarından vaz keçməyə başladılar. Amerikanın nə Ermənistan, nə də Türkiyə üzərində mandat qəbul etmək istəməməsi də buralardakı milli vicdanın şiddətini görməsindən irəli gəlirdi. Halbuki, ingilislər və fransızlar Ərəbistanı öz aralarında bölüşdürməkdə heç bir çətinlik görmədilər. Çünkü bütün əşirətləri klan (qəbilə) həyatı yaşayan, şəhərləri hələlik toplum dövrünə gəlib çıxmamış olan Ərəbistanda milli vicdanın hələlik oyanmadığını bildirdilər.

Aydın olur ki, son yüzillərdə milli vicdanın oyandığı yerlərdə artıq imperatorluq qala bilmir, müstəmləkə həyatı davam edəmmir. Rusiya, Avstriya və Türkiyə imperatorluqlarının çökməsi birinci dünya savaşının bir nəticəsi deyildi. Birinci dünya müharibəsi daha öncədən əsaslı səbəblərin hazırlamış olduğu bir nəticənin ortaya çıxmasına təsadüfi bir səbəb olmaqdan başqa bir rol oynamadı. Əgər bu imperatorluqların içində yaşayan qövmlərin arasında milli vicdana malik və artıq məhkum kimi yaşaması mümkün olmayan ülkülü millətlər olmasaydı, birinci dünya savaşına bu imperatorluqları devirə bilməzdik. Necə ki, Alman dövləti qaynayıb qarışmış (həmcins) bir millətdən ibarət olduğu üçün – fransızların bu qədər ziyankarlığına baxmayaraq – heç cür yıxılmır. Hətta, irəlində Avstriya topluluğundan ayrılan Avstriya almanları ilə birləşə biləcəyi üçün, birinci dünya savaşından daha güclü çıxışdır deyilə bilər.

Bir yandan Avropada bu nəticə doğarkən, digər yandan Asiyada başqa nəticələr doğurdu. Suriya, İraq, Fələstin, Hicaz ölkələri Türkiyə topluluğundan ayrılmaqla bərabər, müstəqilliyə qovuşa bilmədilər.¹⁸² Çünkü bu ölkələrdə yaşayan əhalinin milli vicdanı tam oyanmamışdı. Şübhəsiz, buralarda da milli vicdan oyandığı gün artıq fransız və ingilis mandatları bir saniyə də qala bilməyəcəkdir. Necə ki, İngiltərə dövləti birinci dünya savaşından qalib çıxmaqla bərabər, İrlandiyanın, Maltanın və Misirin muxtariyyətlərini, yəni müstəqilliyə doğru ilk addımlarını qəbul etməyə məcbur oldu. Avstraliya, Kap,¹⁸³ Kanada, Yeni Zelandiya kimi anqlo-saksların yerləşdiyi ölkələrə tam muxtariyyətlər vermək məcburiyyətini duydu. Tarixin və günümüzün şahidliyi bizə göstərir ki, bugün Avropada milli vicdana malik olmayan heç bir qöv

qalmayıb. Buna görə də, Avropanın heç bir ölkəsində müstəmləkə yaratmaq mümkün deyildir.

İslam dünyasında da artıq müstəmləkə həyatına son vermək üçün müsəlman qövmlərin milli vicdanını gücləndirməkdən başqa yol yoxdur.

Bir zamanlar İslam birliyi ülküsünün müsəlman qövmlərin müstəqilliyə qovuşmasını və ölkələrinin müstəmləkə durumundan qurtulmasını təmin edəcəyi zənn edilirdi. Halbuki, əməli təcrübələr göstərir ki, İslam birliyi bir yandan teokratiya¹⁸⁴ və klerikalizm¹⁸⁵ kimi gerici – irticaçı axımları doğurduğuna, o biri yandan da İslam dünyasında milliyyət ülkülərinin və milli vicdanların oyanmasına qarşı olduğuna görə, müsəlman qövmlərin tərəqqisinə əngəl olduğu kimi, müstəqilliyin də manedir. Çünkü, İslam dünyasında milli vicdanın inkişafının qarşısını almaq, müsəlman millətlərinin müstəqilliyinə mane olmaq deməkdir. Teokratiya və klerikalizm axımları isə toplumların geridə qalmasının, hətta getdikcə geriləməsinin ən böyük səbəbidir.

O halda, nə etməli? Hər şeydən öncə istər ölkəmizdə, istərsə də digər İslam ölkələrində daim milli vicdanı oyandırmağa və gücləndirməyə çalışmalı. Çünkü bütün irəliləmələrin – tərəqqilərin qaynağı milli vicdan olduğu kimi, milli müstəqilliyin də qaynağı və söykəndiyi yer (istinadgahı) da yalnız odur.

9. MİLLİ HƏMRƏYLİYİ GÜCLƏNDİRMƏK

Mütərəkkədən¹⁸⁶ sonra ingilisləri və fransızları yaxından görməyə, tanımağa başladıq. Onlarda gözülməyə ilk çarpan yön cəhət mədəni əxlaqın pozuculuğudur. Özəlliklə, yurdumuza gələn və ya Maltada hakim olan ingilislərin mədəni əxlaqlarını çox aşağı gördük. Müstəmləkə əhalisini soymaq, məğlubiyyətə uğrayanlar ilə qul, kölə kimi davranmaq, hərbi əsirlərin, hətta sülh əsirlərinin Rulunu, əşyasını oğurlamaq onlara görə tamamilə halaldır.¹⁸⁷

İngilis millətinin mədəni əxlaqında gördüyümüz bu düşüklüyə qarşı, etiraf edək ki, vətən əxlaqını çox yüksək gördük. Türkiyədə yüzlərlə, hətta minlərlə vətən xaininin ortaya çıxmasına qarşı, bütün İngiltərədə tək bir vətən xaini görünmədi. Elə isə, bizdə mədəni əxlaqın daha yüksək olması nəyə yaradı? Kaş ki, bizdə də bunların yerinə yalnız vətən əxlaqı yüksək olaydı!

Vətən əxlaqının yüksək olması milli həmrəyliyin təməlidir.

Çünkü, vətən - üstündə yerləşdiyimiz torpaq demək deyildir. Vətən milli kültür dediyimiz şeydir ki, üstündə yerləşdiyimiz torpaq onun ancaq örtüyündən ibarətdir. Və onun örtüyü olduğu üçün qutsaldır (müqəddəsdir). Elə isə, vətən əxlaqı milli ölkülərdən, milli vəzifələrdən meydana gələn bir əxlaq deməkdir.

Elə isə, milli həmrəyliyi gücləndirmək üçün hər şeydən öncə vətən əxlaqını yüksəltmək lazım gəlir. Ancaq vətən əxlaqını yüksəltmək üçün nə etməliyik?

«Vətən milli kültürdür» - demişdik. Deməli, vətən din, əxlaq gözəlliklərinin və bədii gözəlliklərin bir muzeyidir, bir sərgisidir. Vətənimizi dərin bir eşqlə sevməyimiz bu səmimi gözəlliklərin toplamı olduğu üçündür. Elə isə, milli kültürümüzü bütün gözəllikləri ilə nə zaman meydana çıxarsaq, vətənimizi ən çox o zaman sevməyək və bu qədər şiddətlə sevməyimiz o sevimli vətən uğrunda indi qədər etdiyimiz kimi yalnız təhlükə anlarında həyatımızı deyil, sülh anlarında da bütün şəxsi və topluluq ilə bağlı ehtiraslarımızı fəda edə biləcəyik. Aydın olur ki, milli həmrəyliyi gücləndirmək üçün, ilk öncə milli kültürü yüksəltməli olan ziyalıların bu işi tez yerinə yetirmələri lazımdır.

Milli həmrəyliyin birinci təməli «vətən əxlaqı» olduğu kimi, ikinci təməli də «mədəni əxlaq»dır. Vətənlə bağlı əxlaq (vətəni əxlaq) öz millətimizi qutsal (müqəddəs) bilməkdən ibarət olduğu kimi, mədəni əxlaq da, millətimizin fərdlərini və onlara bənzəyən digər fərdləri ehtirama layiq tanımaqdan (bilməkdən) ibarətdir. Toplum qutsal (müqəddəs) olduqda, onun fərdləri də müqəddəs olmazmı?

O halda, vətənimizi, millətimizi necə seviriksə, yurddaşlarımızı da elə sevməliyik. Bütün yurddaşlarını sevməyən bir adam millətini də sevmir deməkdir.

İndiyə qədər ziyalıların xalqı və xalqın da ziyalıları sevməsi mümkün deyildi. Çünki ziyalılar tərbiyələrini Osmanlı mədəniyyətindən, xalq isə türk milli kültüründən almışdılar. Ayırı-ayrı tərbiyələr ilə yetişən iki sinif bir-birini necə sevə bilər? Bundan başqa, ziyalılar sarayın qulları idilər, məmur olduqları zaman xalqı soyaraq sarayın israf və əyləncələrinə xidmət etməkdən başqa bir şey düşünməzdilər. Təbii ki, bu yöndən də məzlum xalq onları sevməzdi.

Aralarında rəqabət, qısqanclıq və paxıllıq kimi ehtiraslar olduğu üçün ziyalıların özləri də bir-birini sevməzdilər. Ölkəmizdə bir-birini sevən yalnız xalq içindən çıxanlar idi və əski dövrdə milli həmrəyliyi yalnız bu xalis türklərin səmimi sevimsinə söykənirdi.

Burası da var ki, mədəni əxlaq yalnız millətimizə mənsub fərdlərin hörmətlə layiq bilinməsindən və səmimi bir məhəbbətlə sevlməsindən ibarət deyildir. Doğrudur, hörmətlə layiq tanınan və sevilən fərdlər ən əvvəl yurddaşlarımızdır. Ona görə ki, bizi onlar ilə birləşdirən ortaq bir kültür, ortaq bir yurd, ortaq bir dil və ortaq bir din vardır. Ancaq biz bir milli kültürlə mənsub olduğumuz kimi, bir də beynəlmiləl mədəniyyətə bağlıyıq. Milli kültürümüzü sevdiyimiz kimi, mədəniyyətimizi də sevirik. Elə isə, mədəniyyət-daşlarımızı sevməyimiz və hörmətlə layiq saymağımız lazım gəlməzmi?

Mədəniyyət topluluğu ilk öncə dini bir ümmət halında başlayır (özünü göstərir). Müsəlmanlıq, xristianlıq, buddistlik kimi dünya dinləri bir çox millətləri içlərinə alaraq onları birləşmiş qablardakı mayelər durumuna gətirmişdilər. Fizika təcrübələrində birləşmiş qablardan birinə su tökdükdə suyun dərhal digərinə bölündüyünü və hamısında su səviyyəsinin bərabərləşdiyini görmürükmi? Eyni ümmətə mənsub bir millətin yaratdığı tərəqqilərin, ya da qarşılaşdığı tənəzzüllərin (çöküntülərin) dərhal o birilərinə keçməsi də tamamilə bunun kimidir. Çünki, dindəki birlik onları birləşmiş qablar durumuna gətirmişdir.

Beynəlmiləl (millətlərarası) əlaqələr ilkin belə dini olaraq başlasa da, uzun irəliləyişlərdən sonra, yalnız elm və texnika sahəsində birləşən dindən xaric bir millətlərarası (beynəlmiləl) əlaqələr, millətlərarası mədəniyyət də meydana gələ bilər. Bugünkü Avropa mədəniyyəti, Avropa millətləri arasındakı bağlılıq bu iki örnəyin keçiş dövründədir. Avropa millətlərarası mədəniyyət birliyi yapon və yəhudiləri bərabər şərtlər ilə öz mədəniyyətinə mənsub saydığı üçün dini bir mədəniyyətdən və dini millətlərarası*** birlikdən çıxmaq istədiyini işarə edir. Ancaq digər yandan, müsəlman ölkələrinin mandat idarəçiliyi altında qalmasında hələ israr etməsi əski xaç yürüşü təəssübündən hələlik qurtulmadığını göstərir. Bu təəssübün ortadan qalxması və bizim də bərabər şərait daxilində Avropa mədəniyyətinə girməyimiz bizim üçün bir məqsəd olmalıdır. Sözün qısa, mədəni əxlaq ilkin yurddaşlarımızı, sonra dindaşlarımızı, ən sonra da bütün insanları sevməkdən və hörmətlə layiq bilməkdən ibarətdir. Bütün bu fərdlərin həyatına, mülkiyyətinə, hüriyyətinə, heysiyyətinə təcavüz etməmək mədəni əxlaqın irəli sürdüyü vəzifələrdəndir.

Aydın olur ki, vətənlə bağlı əxlaq xaricdən mərkəzə doğru olduğu halda, mədəni əxlaq mərkəzdən xaricə doğrudur. Vətənlə bağlı əxlaq (vətəni əxlaq) sevgilərimizin vətən çevrəsində sıxlaşma-

sını və toplanmasını istədiyi halda, mədəni əxlaq bunların yavaş-yavaş millət hədudlarını aşaraq ümmət hədudlarına və ümmət hədudlarını da aşaraq millətlərarası (beynəlmiləl) mədəniyyət dairəsi hədudlarına və mədəniyyət dairəsi hədudlarını da aşaraq bütün insanlıq dünyasına genişlənməsini və yayılmasını istəyir. Bəzən bu iki əxlaq arasında ixtilaf və təzad da doğa bilər. Məsələn, müharibə zamanlarında vətən əxlaqı son dərəcə şiddətlənərək mədəni əxlaqı sönük bir hala gətirir. Uzun sülh dövrləri isə yalnız mədəni əxlaqı gücləndirərək vətən əxlaqını zəiflədir. Müharibənin bir çox maddi və mənəvi ziyanları ilə bərabər, ictimai bir faydası da olduğunu irəli sürənlər, özəlliklə buna söykənirlər (istinad edirlər).

Aydın olur ki, milli həmrəyliyi gücləndirmək üçün vətən əxlaqını mədəni əxlaqdan önə keçirmək və mədəni əxlaqın çevrələrində insan dəyərinin mərkəzdən xaricə doğru gəldikcə əskildiyini, xaricdən mərkəzə doğru isə artdığını düstur kimi qəbul etmək lazımdır. Yəni yuxarıda da söylədiyimiz kimi, dəyərin birinci dərəcəsində yurddaşlarımızı, ikinci dərəcəsində ümmətdaşlarımızı, üçüncü dərəcəsində mədəniyyətdaşlarımızı, dördüncü dərəcəsində isə bütün insanları görməyimiz və onları bu dərəcələrinə görə sevməyimiz lazımdır.

Milli həmrəyliyi gücləndirmək üçün vətən əxlaqı ilə mədəni əxlaqdan sonra məslək¹⁸⁸ əxlaqını yüksəltmək lazımdır.

Hər bir millət ictimai əmək bölgüsü nəticəsində bir sıra peşə və ixtisas topluluqlarına ayrılır. Mühəndislər, həkimlər, musiqişünaslar, rəssamlar, müəllimlər, yazıçılar, hərbiçilər, advokatlar, tacirlər, əkinçilər, fabrikaçılar, dəmirçilər, xarratlar, darayıcılar, dərziilər, dəyirmançılar, çörəkçilər, qəssablar, baqqallar və s. Bu topluluqlar qarşılıqlı olaraq bir-birinə həm lazım olurlar, həm də onların bir-birinə ehtiyacları vardır. Bir-birinə göstərdikləri xidmətlər, bu qarşılıqlı möhtaclıqlar bir növ həmrəylik deyilmi?

Bu həmrəylik növünün güclənməsi üçün, öncə əmək bölgüsünün ancaq ortaq vicdana malik olan toplum içində ortaya çıxması şərtidir. Başqa-başqa millətlərdən olub aralarında ortaq vicdan olmayan topluluqların əmək bölgüsü həqiqi əmək bölgüsü mahiyyətində deyildir. Dürkheyim bu cür – xidmətlərin alınib-verilməsinə (mübadiləsinə) «qarşılıqlı tufeylilik» adını verir. Məsələn, əski Türkiyədə türklər ilə müsəlman olmayanlar ortaq bir iqtisadi həyat sürürdülər. Ancaq aralarındakı əmək bölgüsü (iş bölgüsü) həqiqi bir iş bölgüsü deyildi, qarşılıqlı bir tufeylilikdən ibarətdi. Ona görə ki, türklər ilə bu türk olmayan ünsürlər arasında ortaq bir vicdan yox idi. Türklər müsəlman olmayanların siyasi

tufeyliləri, müsəlman olmayanlar da türklərin iqtisadi tufeyliləri idilər. Millətlərarası iqtisadi münasibətlər də büsbütün bu biçimdə idi.

Bu çeşit (növlər) həmrəyliyin güclənməsi üçün ikinci şərt isə peşə topluluqlarının bütün ölkəni əhatə edən milli qurumlar – təşkilatlar şəklində təşkilanmasından sonra, hər məslək topluluğunda məsləklə bağlı bir əxlaqın təşəkkül etməsindən ibarətdir.

Məslək (peşə) əxlaqı başqa məslək topluluqlarında izn verildiyi halda, yalnız bir məsləkdə çalışanlara – məslək tələbinə görə yasaq olan hərəkətləri (əməlləri) göstərir. Məsələn, bir bıkəyə xolera girdiyi zaman oradan hər bir kəs qaça bilər, yalnız həkimlər ilə din xadimləri qaça bilməz. Bunun kimi də, hər bir adam ticarət ilə məşğul ola bilər, rəsmi səlahiyyətləri (sözkeçərliliyi) olan dövlət məmurları isə ola bilməz. Hərbiçilərin qorxaq, polislərin düşkün, məhkəmə hakimlərinin tərəf saxlayan, müəllimlər və yazıçıların biliksiz və ölkəsüz olmaları məslək əxlaqına ziddir. Katiblərin ağzı möhkəm, advokatların və hakimlərin sirr saxlamağı bacaran olmaları da məslək əxlaqının tələblərindəndir.

Bununla birlikdə, bu məslək əxlaqlarının sanksiyaları da vardır. Məslək vəzifələrinin bu sanksiyaları isə «şərəf komissiyaları»ndan («həysiyyət divanları»ndan) ibarətdir və hər bir məslək təşkilatı bu «şərəf komissiyaları»na malik olmalıdır.¹⁸⁹

Fərdlərin məslək mütəxəssislərinə qarşı həyatlarını, mənliliklərini, hürriliyyət və mənfəətlərini qoruyacaq yeganə sanksiya bax, bu məslək əxlaqına aid təşkilatlardan və təlimatlardan ibarətdir. Bunlar olmadıqca müxtəlif məsləklər arasında həqiqi bir həmrəylik də ola bilməz. İndi isə yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq:

Milli həmrəyliyin (birliyin) gücləndirilməsi ictimai intizam və tərəqqinin, milli azadlıq və müstəqilliyin təməlidir. Milli həmrəyliyi gücləndirmək üçün isə vətən əxlaqının, mədəni əxlaqın və məslək əxlaqının gücləndirilməsi, yüksəldilməsi lazımdır.

Milli kultürümüzün şüurlu bir hala gəlib yüksəlməsi üçün hansı təşkilatlara ehtiyacı var? Öncə milli kultürümüzü saxlandığı gözədən uzaq, gizli künc-bucaqlardan ziyalıların gözləri qarşısına qoyan axtarış təşkilatlarına ehtiyac vardır. Bu vəzifəni yerinə yetirəcək təşkilatlar bunlardır: Milli Muzey, Etnoqrafiya Muzeyi, Milli Arxiv, Milli tarix kitabxanası, Baş Statistika idarəsi.

1. Milli Muzey: Türk xalqının bədii (estetik) dühasına canlı şahidlər olan və yoxsulluq üzündən əski türk evlərindən hissə-hissə çıxarılıb örtülü bazarlarda satılan pərdələr, xalçalar, ipək parçalar, əski xarrat və dəmirçi məmulatları, çinilər, gözəl yazı (hüsnəxət)

lövhləri, yaldızlı kitablar, gözəl cildlər, gözəl yazılı Qurani Kərimlər, milli tariximizin sənədləri olan əski pullar və s. yabançılar (əcənilər) tərəfindən satın alınaraq Avropaya və Amerikaya daşınmaqdadır. Bunların xaricə aparılmasının qarşısını ala biləcək bir qanunumuz olmadığı kimi, bunları satın alıb milli estetika əşyalarının gözələri qarşısına qoya biləcək milli bir muzeyimiz də yoxdur. Doğrudur, Topqapı sarayında böyük bir muzeyimiz vardır. Ancaq buna «Milli kultür muzeyi»ndən daha çox «Mədəniyyət muzeyi» adını vermək daha münasibdir. Ona görə ki, bu muzey türk kultürünə aid milli əsərlərə ikinci dərəcəli, beynəlxalq dəyərə malik əsərlərə isə birinci dərəcəli önəm vermişdir. Bu iddiamızın sübutu budur ki, bu muzey indiyə qədər yurdumuzdan sandıq-sandığ çıxarılan nadir türk sənət əsərlərinin daşınmasına mane ola bilməmiş və örtülü bazarlarda satılan bu gözəl əsərləri satın alıb mühafizə etməyə çalışmamışdır.

Bu sözlərimdən belə çıxmasın ki, muzeyimizin dahi bir qurucusu olan rəhmətlik Hamdi bəyin¹⁹⁰ dəyərcə çox böyük olan yardım və xidmətlərini inkar edirəm. Əbdülhəmid dövrünün hər cür çətinliklərinə baxmayaraq, sırf öz təşəbbüsü və qətiyyəti ilə elm yönündən çox dəyərli bir muzeyi yoxdan var edən Hamdi bəyi dəyərləndirməmək böyük bir nankorluqdur. Böyük qardaşının bu əsərini zənginləşdirərək mühafizə edən Xəlili bəy¹⁹¹ əfəndini ucaltmamaq (tərifləməmək) da yenə nankorluq olar. Bundan başqa, bu muzeydə əski türk pullarına və gələnlərinə dair bir çox milli yadigarların olduğunu da heç kim inkar edə bilməz. Bu da var ki, milli bir muzeyin vəzifəsi milli əsərlərin milyonda birini toplayıb geridə qalanlarını yabançılara - əcənilərə qapdırmaq deyildir. Hamdi bəy muzeyinin elm, mədəniyyət və millətlərarası dəyərləri çox yüksək ola bilər, ancaq milli kultürə aid dəyərləri o biri dəyərlərinə nisbətən çox aşağıdır. Hətta bu baxımdan Vəqflər muzeyindəki əşyanın demək olar ki, hamısı türk kultürünə aid əsərlər olduğu üçün, bu muzey əvvəlkindən daha dəyərli görünə bilər.

Bu sözlərdən anlaşılır ki, bugün bizdə gerçək bir türk muzeyinə ehtiyac vardır. Bu türk muzeyi türklərə aid nadir və gözəl sənət əsərlərini satın ala bilmək üçün yetərli (kafi) pul məbləğinə malik olmalı və hər şəhərdə axtarışçıları yerləşməlidir. Eyni zamanda ölkəmizdən bütün əski əsərlərin və görünməmiş dərəcədə gözəl şeylərin xaricə aparılmasının şiddətlə qarşısını alan bir qanun hazırlanmalıdır. Vəqflər muzeyi də vilayət vəqflər məmurlarını işlətsə, vəqf binalarının qalıqları və yıpranmış əşyası arasında daha bir çox dəyərli abidələr tapılacaqdır. Ola bilər ki, irəlində bu üç muzey

birləşərək tək bir muzey halını alacaqdır. Hər halda indi yalnız türk milli kultürü ilə bağlı əsərləri toplayacaq milli bir muzeyə şiddətli ehtiyac vardır.

2. Etnoqrafiya Muzeyinin vəzifəsi Milli muzeyinkindən başqadır. Milli muzey milli tariximizin muzeyidir. Etnoqrafiya muzeyi isə millətimizin bu günkü həyatının muzeyidir. «Bu gün»ün «keçmiş»dən fərqi nə isə, Etnoqrafiya muzeyinin də milli tarix muzeyindən fərqi odur.

Etnoqrafiya muzeyi əvvəla, millətimizin bugün müxtəlif vilayətlərdə, qəzalarda, şəhərlərdə, kəndlərdə, obalarda istifadə edilən bütün əşyalarını toplayacaqdır. Bu toplanan əşyaların hər bir növü sıra ilə ən ibtidai şəkildən ən mükəmməl şəklinə qədər bir təkamül silsiləsi halında düzələcəkdir. Məsələ, ayaqqabı növünü götürək. Bunun ən ibtidai (ilkəl) şəkli olan «çarıq»dan başlayaraq ən təkmilləşmiş şəkli olan zərif «çəkmə»lərə qədər bütün təkamül mərhələləri pillə-pillə olan silsilə halında sıralanacaqdır. Baş örtükləri, kişi və qadın geyimləri, yəhər - qayıqlar, çadırlar, yataqlar və s. tamamilə bu cür inkişaf sıralarına görə düzələcəkdir. Evlərin və digər daşınmayan böyük binaların kiçik modelləri yaradılacaqdır. Kənd, şəhər, körpü, camə kimi mənzərələrin fotoları çəkiləcəkdir.

Ancaq Etnoqrafiya muzeyinin toplayacağı şeylər yalnız bu kimi maddi əşyalar ilə məhdudlaşmayacaqdır. Xalq içində bugün yaşamaqda olan pəri nağıllarını, qoşma və dastanları, mani və təkləmələri,¹⁹² atalar sözləri və tapmacaları, lətifə və mənqibələri şəhər-şəhər, kənd-kənd araşdırmalar apararaq toplamaq da Etnoqrafiya muzeyinin vəzifələrindəndir. Eyni zamanda, hər bir bucağın (nahiyənin) danışdığı türk dialektinə mənsub xüsusi sözləri, xüsusi fonetikanı, xüsusi morfologiya və sintaksis qaydalarını da toplayacaqdır. Bunlardan başqa, xalq arasında «təndirnamə qaydaları» və ya «Keçə kitab» adları verilən, hələ təhsilsiz qadınlar və savadsız xalq arasında inanılmaqda olan əski boş inanışları və bunlara bağlı olan sehr və dini ayinləri də toplayacaqdır. Məsələ, bu inanışların (etiqadların) birinə görə, hər bir insanın özünəməxsus bir pəri vardır və bu pəri sahibinin «qırxlı»¹⁹³ olduğu zamanlarda son dərəcə azğınlaşaraq təhlükəli bir durum alır. İnsanlar aşağıdakı üç halda «qırxlı» olurlar:

1) Bir uşaq dünyaya gəldiyi zaman uşaq ilə birlikdə ana və atası qırxlı olurlar; 2) Bir evlənmə zamanı həm gəlin, həm də adaxlı qırxlı olurlar; 3) Bir adam öldüyü zaman onunla eyni evdə yaşayan bütün qohumlar, yaxınlar qırxlı olurlar.

2) Qırıqların yerinə yetirmələri lazım gələn seyr – din ilə bağlı bir sıra ayinlər vardır: Məsələn, iki qırıqlı qadın – bunlar istər eyni səbəbdən, istərsə də ayrı səbəblərdən qırıqlı olsunlar – bir otaqda təsadüfən qarşılaşarlarsa, hökmən öpüşmələri lazımdır. Öpüşmələr, pəriləri bir-biri ilə dalaşar və pərilərdən biri bu dalaşmada yaralanar və ya ölürsə, eyni hal onun sahibinə də keçər və buna görə bu mərasimi icra etməməkdə böyük bir təhlükə vardır. Yenə iki qırıqlı adam biri digərinin üstündə olan iki otaqda yatmazlar.

Təndirnaməyə görə hər adamın bir pərisi olduğu kimi, hər evin də bir pərisi vardır. Ev pərisi evin təmiz saxlanılmasına görə hirsələnir. Bu hirsənmə ailəyə zərər verəcəyindən ev qadını evin hər tərəfini təmiz saxlamağa böyük diqqət göstərir. Deməli, bu bayağı boş inanmaların içində faydalı olanlar da vardır. Etnoqrafiya muzeyi bunlardan başqa, hər nahiyədəki (bucaqdakı) dil fonetikasi ilə xalq melodiylarını ya fonografla cihazı ilə, ya da not üsulu ilə yazıya alır. Deməli, Etnoqrafiya muzeyinin hökmən, bir fotoqrafı, bir fonografcısı və bir not ilə yazanı olmalıdır. Nağıl toplayanlar hər adamdan dinlədikləri nağılları necə gəldi yazıya almamalıdırlar. «Nağılçı» adı verilən bir sıra yaşlı qadınlar, yaxud kişilər vardır ki, onlar nağılları gələcəyə uyğun (ənənəvi) deyimləri ilə və bədii üslubları ilə söyləyirlər. Belə bir gerçək nağılçı ələ keçsə, onun danışacağı bütün nağıllar olduğu kimi yazılmalıdır. Ona görə ki, milli nağıllar ancaq bu cür hər deyimi bir qurum olan nağıllardır. Qoşmalar, türkülər və nəğmələr də gerçək saz şairlərindən alınmalıdır. Nəsrəddin Xocaya, Qaragözü, İncili Çavuşa, Bəkrî Mustafaya, Bəkrîşilərə aid lətifələr də mütəxəssislərdən öyrənilməlidir. Millətlərə və məsləklərə aid təqlidlər «məddahlar»dan¹⁹⁴ alınmalıdır. Təndirnamə inamları onlara hələlik inanmaqda olan təhsilsiz qadınlardan soruşulmalıdır. Hər bir yerin dialektinə dair incələmələr öz yerlərində aparılmalıdır.

3. Milli Arxiv nazirliklərin gizliliyi olan özəl arxivlərdən başqadır. Milli arxiv artıq hökumət ilə əlaqəsi qalmamış əski yazılı sənədlərin toplandığı xəzinədir ki, millətin tarixçiləri və elmi işçilər üçün təsnif edilmiş bir şəkildə, nizamlı bir idarə altında nümayiş etdirilir. Təəssüf ki, istər Bəbi-Ali¹⁹⁵ və Xariciyyəyə,¹⁹⁶ istər Dəftər-i Xaqaniyə,¹⁹⁷ Vəqflər¹⁹⁸ və Fətəxanaya¹⁹⁹ aid əski yazılı sənəd arxivləri indiyə qədər nə bir yerdə yığılmış, nə təsnif edilmiş, nə də qorunmalarına önəm verilmişdir. Milli tariximizin ən doğru sənədləri olan bu yazılı dəlillərin ən əhəmiyyətliləri çırpışdırılaraq Avropa kitabxanalarına daşınmaqdadır.

Diyarbakir kimi bəzi əski vilayət və «əyalət» mərkəzlərində çox qiymətli əski yazılı sənədlərin baqqallara satılaraq sarğı kağızı kimi istifadə olunduğu gerçəkdir. Aydın ki, Milli Arxivin də hökmən sürətlə qurulması lazımdır.

4. Milli Tarix Kitabxanası da Baş Kitabxanadan fərqlidir. Baş Kitabxana elmin, ədəbiyyatın hər bir şöbəsinə aid kitabları özündə toplamalıdır. Milli Tarix Kitabxanası isə yalnız milli kultürümüzü təşkil edən qurumlara aid tarixləri, tarixi qaynaqları və sənədləri əhatə etməlidir. Bu kitablar və sənədlər dinimizin, əxlaqımızın, hüququmuzun, fəlsəfəmizin, ədəbiyyatımızın, musiqimizin, memarlığımızın, iqtisadiyyatımızın, hərbiçiliyimizin, siyasətimizin, elmlərimizin və texnikamızın tarixlərini və arayışlarını tamamilə əhatə etməlidir. Belə ki, bu tarix qollarından hər hansı birinin tarixini yazmaq istəyən bir tarixçi ehtiyac duyduğu bütün qaynaqları və sənədləri bu kitabxanada hazır vəziyyətdə tapa bilsin.

5. Baş Statistika İdarəsi də hər bir nazirliyin qurduğu statistika təşkilatından fərqlidir. Çünki, hər bir nazirliyin qurduğu statistika təşkilatı yalnız öz rəsmi əməliyyatlarına lazım olan statistik rəqəmlərə önəm verir. Baş Statistika İdarəsi isə milli kultürün ortaya çıxarılması üçün möhtac olduğumuz və milli həyatın bütün sahələrini (şöbələrini) əhatə edən Baş Statistika Təşkilatıdır. Avropalı bir mütəxəssisin rəhbərlik edəcəyi bu Baş Statistika İdarəsi təşəkkül etdikdən sonra nazirliklərin və digər rəsmi olmayan qurumların statistika ilə bağlı olan bütün təşkilatları onun idarəsinə verilərək, hamısı eyni üsul və sistem daxilində fəaliyyət göstərəcəklər. Bax, ancaq belə bir mərkəzi ixtisas dairəsinə mənsub əhatəli bir statistika təşkilatı yarandıqdan sonra, yurdumuzda statistik məlumatlar əsasında ictimai əksikliklərimizin və məziyyətlərimizin anlaşılması mümkündür. Tətbiq olunan islahatların və yeniliklərin toplum üçün zərərli ya da faydalı olduqları da ancaq belə əsaslı statistik dəftərlərin hazırlanmasından sonra aşkarlanar və tədqiq oluna bilər.

Milli kultürün bu sadələşdirmiş təşkilatları sırf milli kultürə axtarılıb tapmağa yarayanlardır. Milli kultürün başqa bir sıra təşkilatları da vardır. Bunların vəzifəsi isə milli kultür axtarılıb tapıldıqdan sonra Avropa mədəniyyətini onun müxtəlif qollarına aşılamaqdan ibarətdir. Bu vəzifəni yerinə yetirməli olan təşkilatlar bunlardır: Türk Teatrı, Türk Konservatoriyası, Türk Universiteti, Türkologiya İnstitutu. Bunlardan nümunə olaraq Konservatoriyam götürək: İndi İstanbuldakı Konservatoriya (Darülbəhan) «dümtək»

üsulunun, yəni Bizans musiqisinin konservatoriyasıdır.

Bu qurum, ibtidai ünsürləri xalqın səmimi melodiyalarında özünü göstərən və Avropa musiqisinə uyğun olaraq harmonizasiya edildikdən sonra çağdaş və qərbi bir mahiyyət alacaq olan həqiqi türk musiqisinə heç önəm verməməkdədir. İndiki Darülbədayi (Şəhər Teatrı) da eyni haldadır. Ona görə ki, teatrın tərəqqisi ən çox gözəl türk dili ilə xalq ölçüsünün qəbul edilməsinə bağlı ikən, mövcud Darülbədayi bu əsaslara yetərinə dəyər vermir. Buna görə, bu iki qurumun Türk Konservatoriyası (Türk Darülməhammə) və Türk teatrın (Türk Darülbədayisi) durumuna gətirilmələri də lazımdır.

İndiki qurumlar içində türk kultürünə xidmət edən yalnız Universitetdir.

Universitetin Ədəbiyyat Fakültəsi necə deyirlər, milli kultür fakültəsi demək olduğundan milli kultürü ən çox yüksəltməyə çalışan bu qurumdur.

Türkologiya institutuna (Türkiyyat Əncüməninə) gəlincə, bugün belə bir qurumu ən mükəmməl bir halda təşkil etmək imkanı vardır. Çünki Avropanın müxtəlif millətlərindəki Türkologiyaya canını vermiş böyük türkoloqları bu İnstituta üzv kimi qəbul etmək mümkündür. Avropalı türkoloqlar ilə yerli türkoloqlardan ibarət olan bir İnstitut təşkil olunarsa, bu adamlar həm milli kultürün xəzinələrini axtara biləcəklər, həm də millətlərarası akademiya dünyasında elmi nüfuz qazanacaqlar.

10. KÜLTÜR VƏ YETKİNLİK (HARS VƏ TƏHZİB)

Fransızca «kültür» (culture) sözünün iki ayrı-ayrı anlamı vardır. Bu anlamlardan birini «milli kultür» (hars), o birini «yetkinlik» (təhzi) kimi çevirə bilərik.¹⁹⁹ Milli kultür haqqındakı bütün yanlış anlamlar fransızca «kültür» sözünün bu cür iki anlamlı olmasındadır. Elə isə biz dilimizdə bu iki anlamı «kultür» və «yetkinlik» (hars və təhzi) sözləri ilə ifadə edib, bir-birindən ayırsaq, öz ölkəmizdə bu yanlışlığa son vermiş olarıq. Kultür ilə yetkinlik arasındakı fərqlərdən birincisi, kultürün «demokratik», yetkinliyin isə «aristokratik» olmasıdır. Kultür xalqın gələnlərindən, aşıqlıqlarından (vərdislərindən), adətlərindən, şifahi və yazılı ədəbiyyatından, dilindən, musiqisindən, dinindən, əxlaqından, bədii və iqtisadi məhsullarından ibarətdir. Bu gözəllik-

lərin, sərvətlərin xəzinəsi və muzeyi xalq olduğu üçün, kultür demokratikdir. Yetkinlikə yalnız yüksək təhsil görmüş, yüksək bir tərbiyə ilə yetişmiş həqiqi ziyalılara aiddir. Metyü Arnoldun²⁰⁰ «adadlılıq və işıq məzhəbi»²⁰¹» sözləriylə ifadə etdiyi anlam yetkinliyin tərfi deməkdir. Yetkinliyin əsası yaxşı bir tərbiyə görməkdən, ağıla söykənənin bilikləri (dərk edilə bilinənləri), incəsənəti, ədəbiyyatı, fəlsəfəni, elmi və heç bir fanatizmə yol vermədən dini süni olmayan, səmimi bir məhəbbətlə sevməkdən ibarətdir. Aydın olur ki, yetkinlik xüsusi bir tərbiyə ilə təşəkkül etmiş duyma, düşünmə (təfəkkür) və yaşayış tərzidir.

Milli kultür ilə yetkinliyin ikinci fərqi birincinin milli, ikincinin isə millətlərarası olmasıdır. Bir insan milli kultürün təsiri ilə, bəlkə də, yalnız öz millətinin milli kultürünə dəyər verir. Ancaq yetkinləşibse (təhzi görübsə), başqa millətlərin kultürlərini də sevir və onların ləzzətlərini də dadmağa çalışır. Buna görə, yetginlik ünsiyyətdə olduğu şəxsləri bir az insansevər (humanist), bir az iltifatlı və hər bir adama, hər bir millətə qarşı xeyirxah və seçici (eklektik)²⁰² edir.

Milli kultür ilə yetkinliyin bu ikinci fərqi bizi milliyyətçilik və beynəlmiləllik məsələsinin dərinləşdirilməsinə sövq edir.

Millət eyni kultürdə ortaqlıq olan insanların toplamıdır. Beynəlmiləllik isə eyni mədəniyyətdə ortaqlıq olan millətlərin toplamıdır. Beynəlmiləlliyə mədəniyyət topluluğu da deyilə bilər.

Ancaq mədəniyyət topluluğuna xüsusi bir mədəniyyətə mənsub millətlərin toplamı kimi baxmayan adamlar da vardır. Onlara görə, ayrı-ayrı mədəniyyətlər yoxdur, bütün insanların toplamı bir yerdə yeganə bir tək (yeganə) mədəniyyət topluluğudur və bu bir tək mədəniyyət topluluğu millətlərdən deyil, insanlardan (fərdlərdən) ibarətdir. Bu düşüncədə olan insanlara «kosmopolit»²⁰³ adı verilir. Kosmopolitlər, «millətım insan cinsidir, vətənim yer üz» (Millətım növ-i bəşərdir, vətənim ruy-i zəmin) deyən dünyaçılarıdır.^{203a} Bu onların mədəniyyət topluluğuna aid baxışları millətsevərliklə uzlaşa bilmir, çünki milliyyətçilərə görə insanlıq (bəşəriyyət) zoologiya elmində digər heyvan növləri ilə birlikdə incələnmə «insan növü»ndən ibarətdir. İctimai fərdlər demək olan «insanlar» isə millətlər halında yaşayırlar. Türkçülük millət əsasını qəbul etməyən heç bir sistemlə uzlaşa bilmədiyinə görə, kosmopolitləri də qəbul edə bilməz.

Beynəlmiləlliyə gəlincə, bu tamamilə kosmopolitliyin ziddidir. Ona görə ki, beynəlmiləllilərə görə mədəniyyət topluluğu bütün insanların bir yerdə götürülən toplamı demək deyildir. Əs-

lində mədəniyyət bir deyil, çoxdur. Hər mədəniyyətin özünəməxsus bir topluluğu, yəni bir mədəniyyət topluluğu vardır. Eyni zamanda bu mədəniyyət topluluqları fərdlərdən deyil, millətlərdən əmələ gəlmişdir. Mədəniyyət topluluğu bir topluma bənzədilsə, onun fərdləri də millətlər olar. Mədəniyyət topluluğuna Millətlər Cəmiyyəti deyilməsi də buradan irəli gəlir.

[Ancaq bu Millətlər Cəmiyyəti termini doğru deyildir. Ona görə ki, cəmiyyət toplum ortaqlıq bir vicdanı olan tam bir insan topluluğu deməkdir. Ortaqlıq vicdan milli kulturdən ibarət olduqları üçün toplumun tərkibinə daxil ola biləcək topluluqlar ancaq millətlər və onların kökləri ola bilərlər. Digər yandan, bir çox toplumları (cəmiyyətləri) içinə alan daha böyük topluluqlara (zümrələrə) camia (topluluq) adı verilir. Elə isə Millətlər Cəmiyyəti yerinə Millətlər Camiası (Millətlər Topluluğu) demək daha uyğundur].

Bu sözlərdən anlaşıldı ki, hər mədəniyyət topluluğu bir beynəlmiləçilik dairəsidir. Bir toplumun milli bir kulturunün olması onun beynəlmiləl (millətlərarası) bir mədəniyyətə də mənsub olmasına mane deyildir. Mədəniyyət eyni beynəlmiləçiyə mənsub millətlərin ortaqlıq qurumlarının toplamı» deməkdir.

Deməli, bir beynəlmiləçilik içində həm onu təşkil edən bütün millətləri bürüyən ortaqlıq bir mədəniyyət, həm də hər millətə aid milli kulturlərdən ibarət bir kulturlər kolleksiyası vardır. O halda, biz Avropa mədəniyyətinə daxil olduğumuz zaman, növbəti yalnız beynəlmiləl bir mədəniyyətə varis oluruq, eyni zamanda mədəniyyətdəşimiz olan bütün millətlərin özəl kulturlərindən də ləzzət almaq imkanına malik ola biləcəyik. Milli bir toplum əmək bölgüsü və ixtisas yolu ilə məslək (peşə, sənət) topluluqlarına necə ayrılmışsa, beynəlmiləl bir topluluq (camia) da, sanki beynəlmiləl bir əmək bölgüsünün (iş bölümünün) və beynəlmiləl ixtisasın tələbinə tabe olaraq, milli və özəl mahiyyətli kulturlərə ayrılmışdır.

Buna görə insanlar sırf milli zövqləriylə daddıqları zaman, yalnız milli kulturlərinə uyğun əsərlər ürəklərinə yatır. Ancaq insan hər gün eyni yeməyi yeməkdən usandığı kimi, daim eyni kulturu mənsub ədəbiyyatdan, eyni musiqidən, eyni memarlıqdan və s.-dən qidalanmaqdan da bezər. Bu səbəbdən yeməkləri sevən şəxslər hər gün menyüləri dəyişdirdikləri kimi, yetginiyə nail olmuş adamlar da zaman-zaman başqa kulturlərin çeşniləriylə ilə ağız dəyişdirməyə ehtiyac duyurlar.

Keçmiş zamanlarda əsnaf dərəcələri²⁰⁴ müəyyən vaxtlarda «arifənə ziyafətlər»²⁰⁵ verərdilər. Sənət yoldaşlarının hər biri öz evində ən yaxşı hazırlanan yeməyi hazırlatdırır və onlar şəhər kə-

narında, ya da bir evdə toplanaraq bu yeməkləri birlikdə yeyərdilər. Mədəniyyət topluluğunun millətlərarası (beynəlmiləl) münasibətləri də bir «arifənə ziyafət» kimidir. Hər bir millət bu ziyafətə öz kulturlərini apararaq bütün millətlərin kulturlərindən zövq almaq haqqını qazanır. Bu da var ki, yalnız milli kulturdən xoşu gələn «milli zövq» ilə yabançı (əcəbi) kulturlərdən xoşu gələn «xarici zövq»ü bir-biri ilə qarışdırmaq lazım deyil. Avropanın bütün millətlərində gördüyümüz normal örnəyə görə, hər bir millətin əsil və daimi zövqü «milli zövq»dür. «Xarici zövq», ancaq ikinci dərəcədə qaldığı zaman qəbul edilə bilər. Keçmiş Osmanlı həyatında isə iş belə deyildi. Yüksək təbəqədə «xarici zövq» əsil və daimi zövq durumunu almışdı. «Milli zövq»ə gəlincə, ikinci dərəcəli bir dəyərdən də məhrum edilmişdi. Bu səbəbdən əski ədəbiyyatımız əcnəbi (fars) zövqünün, Tənzimat ədəbiyyatı isə fransız zövqünün məhsulları olaraq qaldı və indiyə qədər bizdə milli bir ədəbiyyat meydana gələ bilmədi.²⁰⁶ Beləliklə, yetkinlik (təhzi) bu cür xəstə bir hal aldığı zamanlar zərərli olur. Bir yetkinlik milli kulturun hüququna riayət etdiyi müddətdə normaldır, milli kulturun haqlarını tapdalamağa başladığı andan isə xəstə və şikəst bir yetkinlik mahiyyətini alır.

Bu açıqlamalar göstərir ki, Türkcülük kosmopolitliklə uzlaşa bilməz. Heç bir türkcü kosmopolit olmadığı kimi, heç bir kosmopolit də türkcü ola bilməz. Ancaq Türkcülük ilə beynəlmiləçilik arasında uzlaşmaya mane olan heç bir ziddiyyət yoxdur. Hər bir türkcü eyni zamanda beynəlmiləçidir. Çünki hər bir fərdimizlə milli və beynəlmiləl olan iki ictimai həyatı yaşamaqdayıq. Milli həyatımız – yalnız milli kulturləmizi yaşamaqdır. Beynəlmiləl (millətlərarası) həyatımız isə bir yandan beynəlmiləl mədəniyyətdən, digər yandan hər bir özəl və orijinal ləzzətlərin toplamı olan yüzlərlə kulturdən payımızı almaqdan ibarətdir. Tənzimatdan bəri rəsmən mənsub olduğumuz mədəniyyətə gəlincə, bu Qərbi mədəniyyətdir.

Bax, çağdaş topluluğumuz (camiamız) olan bu Qərbi mədəniyyətdən və ona mənsub bütün kulturlərdən payımızı almaq üçündür ki, «Təlif və Tərcümə Əncüməni» (Yerli və Tərcümə Əsər Hüquqları Komissiyası) Qərbi mədəniyyətinin millətlərarası (beynəlmiləl) mahiyyətində olan bütün əsas kitablarını (nüfuz qazanmış monoqrafiyalarını) və milli kulturlərin çiçəkləri sayılan şedevrlərini türk dilinə çevirməyi qərara aldı.

Göründüyü kimi, Türkcülərin «kültür» dedikləri şey nə fransızların «kultuğu», nə də almanların «kultur»udur. Fransızlara görə, fransız «kültür»ü çoxdan bəri sırf ədəbi gücü ilə universal bir

yetginlik (təhzi) mahiyyəti almışdır. Almanlara görə, guya alman «kültür»ü də, orduları yenilməsəydi, hərbi və iqtisadi qüvvələriylə bütün dünyaya hakim olacaqdı. Türk kültürünün fəaliyyəti bunlar kimi hücumçu (fəal) deyil, passivdir.²⁰⁷ Biz kültürümüzü yalnız öz zövqümüz üçün, özümüzün ləzzət duymağımız ortaya qoyacağıq. Başqa millətlər də ondan, Lotilərin, Farərlərin²⁰⁸ etdiyi kimi, arasına ləzzət ala bilərlər. Necə ki, biz də fransız, ingilis, rus və italyan millətlərinin kültürlərindən ara-sıra ləzzət alırıq və alacağıq. Ancaq bundan sonra bu zövq almağımız heç vaxt ekzotizmin²⁰⁹ hüdudunu aşmayacaqdır. Bizə görə, fransızlara, ingilislərə, almanlara, ruslara və italyanlara aid gözəlliklər ancaq ekzotik²¹⁰ gözəlliklər ola bilər. Bu gözəllikləri sevməklə bərabər, heç bir zaman könlümüzü onlara verməyəcəyik. Biz könlümüzü əzəldən bəri milli kültürümüzə vermişik. Bizim üçün dünya gözəli milli kültürümüzün gözəlliyidir. Biz, mədəniyyət, təlim, təhsil və tədris baxımından, iqtisadiyyat və yetginlik yönündən Avropa millətlərindən çox geri qaldığımızı inkar etmirik və mədəniyyətə onlara yetişmək üçün var qüvvəmizlə çalışacağıq. Ancaq kültür yönündən heç bir milləti özümüzdən üstün görə bilmərik. Bizə görə, türk kültürü dünyaya gəlmiş və gələcək kültürlərin ən gözəlidir. Buna görə də, nə fransız, nə də alman kültürünün təqlidçisi və əsiri olmağımız mümkün deyildir. Biz onları da digər kültürlər kimi yalnız millətlərinə məxsus, özəl kültürlər hesab edirik və onlardan da başqa kültürlər kimi yalnız ekzotik bir zövqlə ləzzət alırıq.

Aydın olur ki, Türkçülük bütün eşqi ilə yalnız öz orijinal kültürünə vurğun olmaqla bərabər, şovinst və fanatik deyildir. Avropa mədəniyyətini tam və sistemli bir şəkildə almağa girişdiyi kimi, heç bir millətin kültürünə qarşı sayğızlığı və saymamazlığı və sayğısızlığı da yoxdur. Əksinə, bütün milli kültürlərə qiymət veririk və hörmət edirik. Hətta bir çox pisliklərini gördüyümüz (təcavüzlərinə hədəf olduğumuz) millətlərin belə, siyasi təşkilatlarını sevməməklə bərabər, mədəni və kültürə bağlı əsərlərinə heyran qalacağıq, mütəfəkkirlərinə və sənətkarlarına qarşı sayğı ilə davranacağıq.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKÇÜLÜYÜN PROQRAMI

I DİLDƏ TÜRKCÜLÜK

1). YAZI DİLİ VƏ DANIŞIQ DİLİ

Türkiyənin milli dili İstanbul türkcəsidir, buna heç şübhə yoxdur! Ancaq İstanbulda iki türkcə var: Biri danışılan, amma yazılmayan İstanbul ləhcəsi, o biri isə yazılan, amma danışılmayan Osmanlı dilidir. Görəsən, milli dilimiz bunlardan hansı olacaqdır?

Bu suala cavab vermədən öncə dilimizi başqa dillər ilə qarşılaşdıraraq: başqa dillər millətlərinin paytaxtlarına aid dillərdir. Ancaq başqa paytaxtların hamısında da danışılan dil ilə yazılan dil eyni şeydir. Deməli, danışiq dili ilə yazı dilinin bir-birindən ayrı olması sırf İstanbulla məxsus bir durumdur. Bütün millətlərdə olmayıb, yalnız bir millətə təsadüf edilən bu durum normal ola bilərmi? O halda, İstanbulda gördüyümüz bu ikilik dil xəstəliyidir. Hər xəstəlik müalicə edilir. O halda, bu xəstəliyin də müalicəsi lazımdır. Ancaq bu müalicəni həyata keçirmək, yəni dildəki ikiliyi ortadan qaldırmaq üçün, bu iki şeydən birini yerinə yetirmək lazımdır: Ya yazı dilini eyni zamanda danışiq dili etmək, ya da danışiq dilini eyni zamanda yazı dilinə çevirmək.

Bu iki seçilə biləcək yoldan (seçəndən, alternativdən) birincisi mümkün deyildir, çünki İstanbulda yazılan dil təbii bir dil deyil, Esperanto¹ kimi süni bir dildir. Ərəbcə, farsca və türkcənin sözlüklərini, morfolojiyalarını və sintaksislərini birləşdirməklə meydana gələn bu Osmanlı Esperantosunu necə danışiq dili ola bilər? Hər anlam üçün ən azı üç sözü bərabər anlam daşıyan, hər söz birləşməsi üçün ən azı üç şəkli, hər ədat üçün ən azı üç ifadəni əhatə edən bu süni, gərəksiz qarışım (xəlitə) necə canlı bir dil ola bilər?

Deməli, İstanbulda yazı dilinin danışiq dilinə çevrilməsi mümkün deyildir. Bunun mümkün olmadığı, yüzillər boyunca çox say göstərilirdi halda, müvəffəqiyyət əldə edilmədiyindən anlaşılır. Heç cür mümkün olmayan belə bir şeyi fərz edək: əgər bir sıra despotik qanunlar ilə İstanbul əhalisi bu əcaib yazı dili ilə danışmağa başlasaydı, yenə bu yazı dili gerçəkdən milli dil olarmazdı. Ona görə ki, onu danışiq dili kimi yalnız İstanbulun deyil, bütün Türkiyənin qəbul etməsi gərəkdir. Bu qədər böyük bir toplum isə zorla heç bir şey qəbul etdiriləmməzdi.

Elə isə yalnız bir seçilə biləcək yol (seçənək, alternativ) qalır. Danışiq dilini yazmaqla yazı dili halına gətirmək! Əslində, xalq yazarları bu işi çoxdan görürdülər. Altı-yeddi yüzildən bəri Os-

manlı ədəbiyyatının yanında xalq dili ilə yazılmış bir türk ədəbiyyatı vardı. Deməli, dildəki ikiliyi aradan qaldırmaq üçün yəni-dən heç bir şey etməyə lüzum yoxdu. Osmanlı dilini heç yoxmuş kimi bir yana atıb, xalq ədəbiyyatına təməl (özül) vəzifəsini yerinə yetirən türk dilini milli dil saymaq yetərli (kafi) idi: bax, Türkcülər dilimizdəki ikiliyi aradan qaldırmaq üçün bu əsas prinsipi qəbul etməklə kifayətləndilər: İstanbul xalqının və özəlliklə İstanbul xanımlarının danışdıqları kimi yazmaq! Bu şəkildə yazılacaq İstanbul danışiq dilinə yeni dil, sonra gözəl Türkcə, daha sonra yeni Türkcə adları verildi.

2). XALQ DİLİNƏ KEÇMİŞ ƏRƏB VƏ FARS SÖZLƏRİ

Bəzi etirazçılar deyirlər ki, «Siz Osmanlı dilindəki ərəb və fars sözlərindən şikayətcisiniz, halbuki xalq dilində də bu dillərdən bir çox sözlər vardır».

Gerçəkdən, xalqın danışiq dilində də ərəb dilindən alınmış bir çox söz vardır. Ancaq xalqın öz danışiq dilinə aldığı bu sözlər seçkinlər sinifindən (yuxarı təbəqədən) olan alimlər və ədiblərin Osmanlı dilinə aldıkları ərəb və fars sözlərindən iki baxımdan fərqlidir.

Öncə, xalq dilində sinonim sözlər yoxdur. Xalq ərəb və fars dillərindən bir söz aldığı zaman onun sinonimi olan türkcə sözü türk dilindən bütöhtün atır: beləliklə də, dildə sinonim sözlər qalmır. Məsələn, xalq «xəstə» sözünü alıncə «sayru» ifadəsini, «ayna» sözünü alıncə «güzgü»² ifadəsini, «nərdivan» sözünü alıncə «bas-qıç» ifadəsini tamamilə unutmuşdur.

Doğrudur, bəzən xalqın ərəb və fars dillərindən aldığı sözlərin yanında əski türk sözlərini də qoruyub saxladığı gözü çarpar. Ancaq bu durumda da yenə sinonim sözlər ortaya çıxmır. Ona görə ki, ya ərəbcə və farscadan alınan sözün, ya da əski türk sözünün anlamında dəyişiklik baş verərək ikisinin arasındakı sinonimlik aradan qalxır: Məsələn, «siyah» və «bəyaz» sözləri alındıqdan sonra «qara» və «ağ» sözləri türk dilində qalmışdır, ancaq nə «siyah» sözünü «qara» sözünün, nə də «bəyaz» sözünü «ağ» sözünün sinonimi hesab edə bilmərik. Çünki xalq «siyah» ilə «bəyaz»ı maddi, «qara» ilə «ağ»ı mənəvi məsələlərdə işlədir.³ Məsələn, siyah üzlü bir adamın alını ağ ola bilər, bəyaz sifətli bir adamın da üzü qara çıxı bilər.

Bəzən də, xalqın ərəb və fars dillərindən aldığı sözlərin türkcə-

əsi əslində olmadığı üçün, sinonimliyə də heç bir səbəb olmur. Abdəst, namaz, Quran, came, əzan sözləri kimi.

Alimlərə və ədəbiyyatçılara gəldikdə, onlar həm türkcə sözləri, həm də bunların ərəbcə və farsca qarşılıqlarını tamamilə eyni anlamda işlədirlər. Beləliklə, onların türkcəsində hər xüsusi anlam üçün, biri türkcə, biri ərəbcə və biri də farsca olmaqla ən azı üç söz vardır. Məsələn, su-ab, maa; gecə – şəb, leyl; çörək – nan, xübz; ət – quş, ləhm kimi, Osmanlı dilində hökmən, hər anlam üçün üç-üç sinonim sözdən ibarət olan belə bir «üçləmə» – təsis vardır. Bəzi anlamların ərəb dilində bir çox qarşılıqları olduğu üçün, bu kimi anlamların sinonimləri təbii olaraq, üçdən daha çox olur: Aslan – şir, əsəd, qəzənfər, heydər, züram və s. kimi.

İkincisi, xalq ərəbcədən, farscadan və s. yabancı dillərdən aldığı sözləri ya söyləniş (tələffüz), ya da anlam baxımından təhrif edir, yəni öz dilinə uyğunlaşdırır.

Söyləniş (tələffüz) baxımından təhrifə misal: haste – xasta;⁴ həfte – həftə; nərdüban – mərdivan;⁵ çərçübe – çərçivə; qavqa – qovğa; bəkre – makara;⁶ zukak – sokak;⁷ pare-para⁸.

Anlam baxımından təhrifə misal: «xaste» sözü fars dilində «birisi tərəfindən yaralanmış» anlamında ikən, türk dilində «məriz»⁹ qarşılığı olaraq işlədilir. «Şəfəq» sözü ərəbcədə «qərb üfüqünün axşam qızartısı» anlamında olduğu halda, türkcədə «şərq üfüqünün səhər qızartısı» anlamını almışdır; «Şəfəq sökmək» deyimində olduğu kimi.

Fars dilində «xace» sözü «əfəndi» anlamındadır. Bu söz türk dilində həm söylənişini (tələffüzünü) dəyişdirərək «hoca»¹⁰ şəklini almış və həm də anlamını dəyişdirərək «xalq fakihii»¹¹ və «məktəb müəllimi» anlamlarını almışdır. Farsca «bazar» «b» ilə tələffüz olunur və «çarşı»¹² anlamına gəldiyi halda, türkcədə «p» ilə tələffüz olunur və həm cümlə ertəsindən sonra gələn günün adını bildirir, həm də müəyyən günlərdə, müəyyən yerlərdə qurulan «bir günlük yarmarka» demək olan «pazar» şəklinə girmişdir. «Pazarlıq» sözü də bu son şəkildən doğmuşdur.

«Pare» sözü də farsçada «qism, parça» anlamında olduğu halda, türkcədə «para» şəklini almaqla bərabər, mübadilə (alış-veriş) vasitəsi olan «sikkə və ya kağız pul» anlamını almışdır.

Bir qism sözlər görünüşdə əski anlamını qorumuşdur. Ancaq bu sözün daxil olduğu tərkiblər (söz birləşmələri) incələnersə bu kimi sözlərdə də anlamca hiss edilməyən dəyişikliklər baş verdiyi aydın olur. Məsələn, «abdəst»¹³ sözü söyləniş (tələffüz) və anlam baxımından dəyişməmiş görünür. Halbuki, bu sözün başındakı «a»

hərfi uzunluğunu itirdiyi kimi, sonundakı «t» hərfi də danışq dilində düşmüşdür. Bundan başqa, «böyük aptəs» və «kiçik aptəs» kimi tərkiblər göstərir ki, anlamca da dəyişikliyə uğramışdır.

Deməli, xalq aldığı sözləri mənimsəyir, öz dil özəlliklərinə uyğunlaşdırır. Əvvəla, «hər anlamın yalnız bir sözü olmalıdır» prinsipinə riayət edərək sinonimləri qəbul etmir. Və dili hər sözü, vəzifəsi bəlli bir üzv mahiyyətində olan həqiqi bir orqanizm biçimində qoruyur – (mühafizə edir). Əlbəttə, xalq bu işi bilərək və düşünərk görmür, ictimai bir instikt ilə şüursuz surətdə yerinə yetirir. Xalqın dilində hər sözün hökmən başqa sözlərdən ayrı bir anlamı vardır. Və xalqın idrak sahəsinə girmiş fikir və duyğu ilə bağlı hər anlamın da hökmən bir sözü vardır.

Alimlər və ədəbiyyatçılar xalqın mənimsəmə (yiyələnmə) yolu ilə apardıqları bu dəyişmələri təhrif hesab etmişlər və xalqın ərəb və fars sözlərini istər söyləniş (tələffüz) və istərsə də anlam baxımından dəyişdirməklə meydana çıxartdıqları sözlərə pozulmuş sözlər (qələtət) adını vermişlər. Alimlərin pozulmuş sözlər (qələtət) adı ilə yazılmış kitabları incələnersə (tədqiq edildirsə) aydın olar ki, onlara görə, sözlərin düzgünlüyü nitqdə üslub gözəlliyi (fəsa-hət)¹⁴ ərəb və fars sözlərini türk dilində aldıkları şəkillərdə deyil, əsasən mənsub olduqları dildəki əski şəkillərində işlətməkdir. Bu baxışa görə Osmanlı dilinin heç bir müstəqilliyi, heç bir mənimsəmə – öz dil özəlliklərinə uyğunlaşdırma səlahiyyəti yoxdur. Sözlər istər söyləniş (tələffüz), istər anlam baxımından daim əski biçimlərinə qaytarılmalı və hətta, sözlərin imlaları da hökmən bu əski şəkillərdə yazılmalıdır. Bu baxışın daha yaxşı anlaşılması üçün bir hadisəni nümunə olaraq göstərəcəm:

Bir zaman Darülfünunda (Universitetdə) fəlsəfə terminlərini müəyyənləşdirmək və sabitləşdirmək (təsbit etmək) üçün elmi bir komissiya yaradılmışdı. Bu komissiyada söz bilicilərindən – fəsa-hətçilərdən¹⁵ biri «diqqət» sözünün «atansyon»un¹⁶ qarşılığı olmayacağını irəli sürdü. Guya, «diqqət» sözü «dəqiq-ince» sifətindən törəndiyi üçün «incəlik» anlamında imiş.

Bu iddiaya qarşı «incəlik» sözü dilimizdə var ikən, bu anlamı verən «diqqət» sözünə ehtiyacımız yoxdur. Ancaq xalqın işlətdiyi anlamda bu söz dilimizin atılması mümkün olmayan ən gərəkli bir ünsürü olmuşdur, – deyildi. Ancaq qarşı çıxan bunu qəbul etmədi: «Diqqət» sözü daim «incəlik» anlamında qalacaqdır. Xalqın işlətdiyi deyimləri elm qəbul etməz. Doğru olan sözlər – sözlərin əski biçimləridir. Sözlərin gerçək anlamları işlədilmə ilə deyil, kökünü araşdırmaq ilə bilinir» – deyər cavab verdi. Buna görə, «atansyon»

sözünə boşqa bir qarşılıq axtarmağa başladılar. Birisi «təhdid»¹⁷ sözünü irəli sürdü, bir başqası da «iltifat»¹⁸ sözünü təklif etdi. Guya «təhdid» sözü «gözbəbəyi» anlamında olan «hədəqə»dən gəlirmiş. «Diqqət»də də xüsusilə amil olan «göz bəbəyidir». «İltifat»ın ərəb dilindəki anlamı da «göz ucu ilə baxma» imiş. «İltifat» sözünün dilimizdə başqa anlamda olduğu deyildi. «Elə şey olmaz. Ərəbcə, farsca sözlər bizim dilimizdə əski əsillərini, aydınlıq və özəlliklərini qoruyacaqlar. Xalqın cahilliklə yaratdıqları təhriflərə «qələtət» deyilir. Bunların hamısını buraxıb sözlərin əski və düzgün şəkilləri nə qayıtmaq lazımdır» - deyər cavab verildi.

Göründüyü kimi, xalq aldığı sözləri söyləyər (tələffüz) və anlam baxımından mənimsədiyi halda, sözbilicisi (fəsahtəçi) alimlər bu mənimsəmənin əleyhindədirlər. Xalqa görə, geniş yayılan pozulmuş söz, əslinə uyğun və düzgün, olan amma geniş yayılmamış sözdən daha yaxşıdır. Alimlərə görə isə düzgün söz geniş yayılan pozulmuş sözdən daha yaxşıdır. Bundan başqa, xalqa görə ölkəmizdə müstəqillik və hökmranlıq ancaq türk dilindədir. Bu dilə keçən ərəbcə və farsca sözlər türk dilinin hakimiyyəti altına girərək onun fonetikasına və leksikologiyasına tabe olur. Siyasi kapitulyasiyalar siyasi müstəqillik və hakimiyyətə ziddi olduğu kimi, dil kapitulyasiyaları da dilin müstəqilliyinə və hakimiyyətinə ziddir^{18a}. (Ancaq yenə açıqca bildirək ki, xalq bunu şüurlu olaraq düşünmür, arının bal hazırlaması kimi, şüursuz və instinktlə edir).

Alimlərə görə, əksinə, müstəqillik və hakimiyyət ancaq ərəb və fars sözlərindədir. Biz onların müstəqillik və hakimiyyətinə, əsillik və düzgünlüyünə hörmət etməyə məcburuq. Bizim dilimizə gəldikdə, o əslində yüzə doxsan doqquz ərəb və fars sözlərindən ibarət olduğu üçün müstəqillik iddiasında ola bilməz.

Göründüyü kimi, dildə Türkçülüyün ilk işi sözbilicilərin baxışlarını rədd edərək, xalqın şüursuz baxışlarını türkçünün təməli kimi qəbul etməkdən ibarətdir. Bu baxımdan, Türkçülərə görə Osmanlıların düzgün sözləri pozuq və pozuqları isə düzgündür, hətta yazı (imal) baxımından da, bu təhrif edilmiş (pozulmuş) sözləri tələffüz olunduqları kimi yazmaq türkçülüyün bir prinsipidir. Bu əsas prinsipi cənabi sözlərə də tətbiq edərək söz bilicilərinin «siqara», «jaket», «Europe» şəklində yazdıqları bu sözləri xalqın tələffüzünə uyğun olaraq «ciqara», «ceket»,¹⁹ «Avrupa» yazmaq lazımdır.

3). TÜRKÇÜLƏR VƏ SÖZ BİLİCİLƏRİ (FƏSAHƏTÇİLƏR)

Türkçülərin dildəki prinsipləri söz bilicilərinə (fəsahtəçilərə) aid baxışların ziddi olmaqla birlikdə, təmizləməçi-safqurkçəçi (təsfıyçə) adını alan dil inqilabçıların baxışlarına da uyğun deyildir. Safqurkçilərə (təmizləməçilərə) görə, bir sözün türk sözü ola bilməsi üçün, onun bir türk kökündən gəlməsi lazımdır. Bu səbəbdən, «kitab, qələm, abdest, namaz, məktəb, cami, minarə, imam, dər» kimi ərəb və fars köklərindən gəlmiş sözlər xalqın dilinə keçmiş olduqlarına baxmayaraq, türkçüdən atılmalı və bunların yerinə ya unudulmuş əski türk sözləri dirildilməli, ya da cağatay, özbək, tatar, qırğız və s. dillərində tapa biləcəyimiz əslən türk kökündən gələn sözlər alınmalı, yaxud da türk dilində yeni şəkilçilər və tərkib (söz birləşməsi) üsulları icad edərək bunların vasitəsilə yeni türkçə sözlər yaradılmalıdır. Türkçülərə görə bu baxış da yanlışdır. Ona görə ki, əvvəla, heç bir türk kökünün on qədim zamanlara gedib çıxıldığıca türk olacağı iddia oluna bilməz.²⁰ Bu gün türk kökündən gəldiyini zənn etdiyimiz bir çox sözlərin, çin, monqol, tunquz, hətta hind və fars dillərindən qədim türk dilinə keçməsi elmi şəkildə sübut olunmuşdur.²¹

İkincisi, sözlər göstərdiyi anlamların tərifləri deyil, işarələridir. Buna görə sözlərin hansı köklərdən gəldiyini, necə törədiyini bilməyə də lüzum yoxdur. Bu kimi şeyləri bilmək, yalnız dilbilimçilər (lingvistlər) və filoloqlar üçün lazımdır.²² Dilin sistemi və söylənişi (tələffüzü) yönündən hətta zərərliyə. Çünki yuxarıda ərəb və fars köklərindən gələn sözlərdə gördüyümüz kimi, türk kökündən gələn sözlərdə də bəzən işlədildiyi anlam, törədiyi sözün anlamından başqadır. Məsələn, «yabançı»²³ «yabandan gəlmiş adam» demək deyildir. «Qəhvəçilik» «qəhvədən sonra yeyilən yemək» anlamını vermir. Bu kimi sözləri etimoloji anlamlarda (törədiyi söz anlamında) işlətmək bir dil xəstəliyidir ki, buna törətmə (etimologiya) xəstəliyi deyilə bilər.²⁴ Məsələn, bəzi adamlar «tərlik»²⁵ sözü deyildəndə bunun işlədildiyi anlamına əhəmiyyət verməyərək dərhal etimoloji (törədildiyi sözün) anlamını axtarırlar və «tər üçün ayağa geyilən ayaqqabı» - deyər sözü kökünə («tər» kökünə) bağlamağa çalışırlar. halbuki «tərlik» sözünün anlamını araşdırarkən «tər» sözünü xatırlamaq tələffüz yönündən zərərliyə. Törətmə (Etimologiya) xəstəliyinə tutulmuş bir adamın yanında, məsələn, «yabançılar gəldilər» dediyimiz zaman, o: «yabançılarımı? Yabandan gəlmişlər, deməli, yabanı adamlardır» deyirsə, heyrət etmərikmi? Yaxud da «bu tərliyi geyinin» dediyiniz zaman: «Ayağım tərli deyil, tərlik geyməyimə ehtiyac yoxdur»

cavabını verərsə, özünüzdən asılı olmadan gülməzsinizmi? Bununla birlikdə, xalqa məxsus bir törədiciilik də vardır ki, bu, əksinə, həm normal, həm də faydalıdır. Məsələn, xalqdan olan şəxslər «dərbaz»²⁶ sözünü «çox dilli, çox dil tökən» anlamında olduğunu zənn edirlər.

Xalqın belə yanlış söz yaratması ilə ortaya çıxartdığı təhriflər bir növ şüursuz mənimsəmə (yiyələnmə) üsuludur. Məsələn, xalq «alaim-i səma»²⁷ «ələyim sağma» şəklinə çevirir. Balımozu «balyeməz» biçiminə salır.²⁸

Ankarada bir bulağın adı olan «zulfəzl»²⁹ sözünü «Solfasol» edir. «Şərəfşən» gəmisini «Şərif Həsən»³⁰ «Nevid-i Fütuh»u,³¹ «Dəlik kölük», «Fəth-i Bülənd»³² «Yeddi Bölə» kimi türkçə sözlər şəklinə salır. «Teleqram vurmaq»dan «tel vurmaq» sözünü doğurur.³²³

Bax, bu kimi əsaslara söykənərək türkçülər təmiz türk dili tərəfdarları olan təsfiyəçilərin (təmizləməçilərin) dil haqqında görüşlərini qəbul etmədilər. Türkçülərə görə, türk xalqının bildiyi və tanıdığı hər söz millidir. Bir sözün milli olması üçün türkçə kökdən gəlməsi kifayət deyildir. Ona görə ki, türk kökündən gələn «güzgü»,³³ sayru, basqıç, ağu» kimi bir çox sözlər canlı dildən çıxaraq arxaıqlaşmış və onların yerinə «ayna», «xəstə», «mərdivan» (nərdivan), «zəhər» kimi sözlər canlı dila keçmişdir. Heyvanlar və bitkilər aləmində daşlaşmış heyvan və bitki qalıqlarının dirilməsi necə mümkün deyilsə, dilin arxaıqlaşmış sözlərinin də yenidən həyata qayıtmaları eləcə mümkün deyildir. Xülasə, türkçülərə görə, xalqın alışıdığı və sını olmayan bütün sözlər millidir. Bir millətin dili öz cansız köklərindən deyil, öz canlı danışığındakı sözlərdən ibarət canlı bir orqanizmdir.

Elə isə, türkçənin sadələşdirilməsi yalnız bu əsaslara söykənməli, təmiz (saf) dilçi təsfiyəçilərin ifrat iddialarına doğru getməməlidir.

Təmiz dilçi təsfiyəçilərin (təmizləməçilərin) digər türk ləhcələrindən³⁴ söz almaları da yanlışdır. Çünki, türk ləhcələri «ana dili» yerində olan əski türk dilindən ayrıldıqdan sonra hər biri ayrı-ayrı inkişaf istiqaməti götürmüş, istər fonetik, istər morfoloji, istərsə də leksikoloji baxımdan bir-birindən uzaqlaşmışlar. Buna görə də, bu ləhcələrin sözlərini dilimizə gətirsək, İstanbul türkçəsinin gözəlliyini pozmuş olarıq. Əslində, bu ləhcələrdəki sözlər dilimizdə də olduğu üçün, onlara heç bir ehtiyacımız yoxdur. Yalnız türk mədəniyyəti tarixi, əski türk qurumlarını ölümdən sonra dirildərkən, bunların adları da elm terminləri kimi dilimizə daxil olacaqdır. Bu yönə-cəhətə daşlaşmış qalıqların dirilməsi kimi baxılmamalıdır. Ona görə ki, bu sözlər indi söz kimi deyil, yalnız termin kimi dilimizə girəcəkdir. Və bu qayda ilə dilimizə girmələrində heç bir əngəl də yoxdur.

Təmizləməçilərin qaydaya tabe olmayan şəkilçiləri (ədatları)

qaydaya tabe şəkilçilər durumuna gətirərək və söz birləşməsi (tərkib) yolları taparaq, bunların vasitəsilə yeni sözlər yaratmaq istəmələri də yanlışdır^{34a}. Ona görə ki, bir heyvanın, ya da bir bitkinin orqanizminə xaricdən yeni bir üzv əlavə etməyimiz mümkün olmadığı kimi, dila da yenidən qaydaya tabe bir şəkilçi (ədat) və ya yeni bir söz birləşməsi (tərkib) biçimi daxil etməyimiz də eləcə mümkün deyildir. Bundan irəli gəlir ki, «günaydın», «tünaydın» kimi söz birləşmələri yeni türkçədə yaşaya bilmədikləri kimi, qaydaya tabe olmayan şəkilçilər ilə yaradılmış deyimlər (təbirlər) də yaşaya bilmədilər.³⁵

Bununla birlikdə, təmizləməçilərin bu ifrat inqilabçılığını bir yana atdıqdan sonra da həm ədəbiyyatda Osmanlı dilindən atılacaq sözlərin olduqca çox olduğunu görürük, həm də elmi terminlərin içində heç bir gərəkləri (lüzumları) olmadığı halda, alınmış nə qədər sözlərə rast gəlirik. Məsələn, «coşqunluğa» «cuşış»³⁶ demək lazımdır mı? Baş ağrısına, «sida» deməyə ehtiyac varmı? Tibb sözlüyünü götürək: Sümüyə «əzm», başa «rəs», dişə «sin», sinirə «əsəb» deyən bu sözlükdə dilimizə girməsinə heç bir ehtiyac duyulmayan nə qədər ərəb və fars sözləri vardır. «Əzələ», «hüccyrə», «protoplazma» kimi türk dilində qarşılığı olmayan sözlərin gözümüz üstə yeri vardır. Dilimizə yeni terminlər gətirən bu kimi sözlərin üzünə milli sözlüyümüz açıqdır. Ancaq türk dilində qarşılığı olan və heç bir xüsusi anlamla ondan ayrılmayan (fərqlənməyən) eynianamlı (sinonim) sözləri artıq dilimizdən atmalıyıq.

4) SÖZDÜZƏLTMƏ VƏ DƏYİŞMƏ FORMALARI, ŞƏKİLÇİLƏR, SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ 36*

1) Türkçülərə görə, bir dil başqa dillərdən özündə sinonimi (cənimənalı söz) olmamaq şərti ilə sözlər almışdır və ala bilər. Ancaq heç bir dil başqa dillərdən sözdəyişmə forması (feil forması) ala bilməz. Osmanlıçılara görə, Osmanlı dili ərəb və fars dillərindən sözləri ilə birlikdə sözdəyişmə (feil) formalarını da alır. Məsələn, «məktub» sözü Osmanlıçılara görə, ərəb dilində «kətəbə»³⁷ kökündən feili sifətdir (məchul növ feillərdən düzələn sifət) və mənası «yazılmış, yazılan»dır. Buna söykənərək, Osmanlıçılara görə, «huquqi məktub» və ya «məktub hüquq» deyimlərini dilimizdə işlədə bilərik. Türkçülər «məktub» sözünün bu şəkildə işlədilməsini qəbul etmirlər, Ona görə ki, feili sifət forması türk dilində də vardır. «Məktub» sözü feili sifət olduğu zaman türkçəsi «yazılmış»dır. Deməli, Osmanlıçılardan «məktub hüquq» dedikləri şeyə biz «yazılmış hüquq» deyə bilərik. Elə isə

«məktub» sözünün bir feili sifət forması kimi dilimizdə işlədilməsinə ehtiyac yoxdur.

Ancaq «məktub» sözü feili sifət olduğu kimi, qəlibləşmiş bir isim kimi də işlənir. Fransızların «letgə» dedikləri şeyə türk xalqı «məktub» adını verib. «Bir məktub yazdım», «bu həftə məktub aldım» cümlələrindəki «məktub» sözü bax, bu ikinci mənədir. «Məktub»un bu şəkildə dəyişmə – feil forması mahiyyəti də yoxdur. Bu sadə bir sözdür. Elə isə Osmanlı dilində işlənən bütün ərəb və fars ifadələrini dəyişdirilmiş (təstif olunmuş, hallanmış) və sadə sözlər kimi iki bölüme ayıra bilərik. Bunlardan təsrif olunmuş və hallanmış mahiyyətdə olanları (yeni yabançı qaydalarla düzəldilənləri) dərhal dilimizdən atmalıyıq, sadə söz qisminə daxil olanları, əgər xalq dilində snonimləri yoxdursa, çəkinmədən yeni türkcəyə qəbul etməliyik.

Bu prinsipə görə, «katib» sözü feili sifətdir və bunun üçün də «yazan» anlamında dilimizdə işlədilməz. Məsələn, «bu məktubun katibi kimdir?» deyilməz. Amma «katib» «sökgeteq» (sekretar) qarşılığı olaraq xalq dilində çoxdan bəri işlədilir. «Məclis katibi», «tacir katibi» kimi.

«Kitabət»³⁸ sözü də nə «yazmaq» mənasında bir məsdər, nə də «katiblik» anlamında bir ismi məsdər kimi dilimizdə işlədilməz. Sadə bir isim kimi əski «inşa»³⁹ deyiminin qarşılığı «kompozisiyon»un⁴⁰ snonimi olaraq işlədilməkdədir: Kitabət dərsi, kitabət imtahanı.

«Mütəərrif»⁴¹ sözü də «təsərrüf»dən⁴² feili sifət olaraq törədilib. Bunu da işlətmək lazım deyil. Məsələn, «bu tarlanın mütəərrifi» deməli olduğumuz halda, «bu tarlada təsərrüf sahibi olan adam» deməliyik. Ancaq bu söz bir sancığın⁴³ ən böyük məmurunun vəzifə adı olduğu zaman, artıq törəmə mahiyyətində deyildir. Sadə bir isim halını almışdır.

Bu misallar göstərir ki, ərəb və fars dillərindən törədilmiş, yeni təsrif olunmuş və hallandırılmış heç bir söz almayacağıq. Elə isə ərəbcə və ya farsca bir sözü termin kimi qəbul etdiyimiz zaman, onun kökündən törəmiş bütün sözləri onunla birlikdə almamalıyıq. Məsələn, bu «iştiaq» (sözdüzəltmə) sözünü bir termin kimi qəbul etmişik deyə, bunun «müştəq», «müştəq-i minh», «müştəqat» kimi formalarını da işlətməyimiz lazım gəlmir.⁴⁴ Doğrudur, bəzən «kitab», «kitabət», «katib», «məktub» kimi eyni kökdən törəmiş bir çox sözləri dilimizdə işlədirik. Ancaq yuxarıda da qismən göstərdiyimiz kimi, hamısı feil forması anlamlarını itirmişdir. «Kitab» sözü məsdər formasında olduğu zaman «yazmaq» anlamındadır. «Kitab» sözü bu anlamda dilimizdə əsla işlənməmişdir. «Kitab» sadə bir söz olduğu zaman fransızca «livr» sözünün qarşılığı olur. Bax, türk dilində ancaq bu anlamda işlədilməkdədir. «Mühərrir»

sözündən «redaktor»un qarşılığı kimi istifadə edə bilərik. Ancaq feili sifət kimi «yazılan» anlamında olan «mühərrər» sözünü işlədə bilmərik. Məsələn, «balada mühərrər» deyil, «yuxarıda yazılan» deməliyik. «Təhrir»⁴⁵ məsdəri də işlədilməz. Ancaq «təhriat» sözü⁴⁶ rəsmi məktubların (kağızların) xüsusi ismi olduğundan cəm forması anlamında deyil, tək anlamda işlədilə bilər.

Bir sözün cəm şəklində də söz deyil, təsrif və hallanmadır. Buna görə ərəbcə və farsca cəm formaları da dilimizdə istifadə olunmamaz. Elə isə, «zabitən», «zübbat» kimi təsriflər yeni türk dilinə daxil ola bilməz.⁴⁷ Türkcənin özünə məxsus cəm forması «-lər şəkilçisi ilə yaradılır. O halda, dilimizdə «zabit»in cəmi yalnız «zabitlər»dir.

Bununla birlikdə, bəzi ərəbcə və farsca cəmlər vardır ki, dilimizdə cəm anlamını, buna görə də, təsrif və hallanma mahiyyətini itirmişlər. Yuxarıdakı «təhriat» sözü də bu qəbildən ol-duğu kimi, «əxlaq, tələbə, əməl, ədəbiyyat, yaran, övlad» kimi bir çox sözlər buraya daxildir. Bu sözlərin dilimizdə cəm formalarının olmadığına bir dəlili də, türk dilinin «də» şəkilçisi ilə cəm halına gətirilə bilmələridir: Əxlaqlar, tələbələr, əməllər, ədəbiyyatlar, yaranlar, övladlar, təhriatlar kimi.

2) Bir dil başqa dillərin yalnız təsrif – sözdüzəltmə qaydalarını deyil, həm də şəkilçilərini qəbul etmir. Çünki bir sözün istər əvvəlinə, istərsə də sonuna əlavə edilən şəkilçilər də onu təsrif olunmuş, hallanmış duruma gətirir.

Dilçilik elmində həm təsrif edilmiş sözlərə, həm də xüsusi bir anlamı olan ədat (şəkilçi) əlavə etməklə anlamı dəyişmiş ədatlı (şəkilçili) sözlərə «morfem» adı verilir. Deməli, heç bir dil başqa dillərdən «morfemlər» almaz dedikdə, bu sözlərlə həm təsrif-söz düzəltmə qaydalarının, həm də şəkilçilərin bir dildən başqa bir dilə keçə bilməyəcəyini anlatmış oluruq.

Əslində, ərəbcədən və farscadan alacağımız bütün şəkilçilərin türk dilində qarşılıqları vardır: həmdərd-dərddəş, həmfikir-fikirdəş, tacdar-tacı, danışmənd-danışli, sitəmkar-sitəmçi kimi. Bunların mütləq türkcə olanlarını işlətmək lazımdır.

Bununla birlikdə, «hökmədar», «həmsirə», «pərkər» kimi sözlərdə etimologiya yolu ilə ayırd edəcəyimiz «dar», «həm», «kar» şəkilçiləri şəkilçilikdən çıxmışlar, sözlərin içində ərimişlər. Buna görə, bu «hökmədar», «həmsirə», «pərkər» sözlərində artıq «morfem» mahiyyəti qalmamışdır. Bunlar dil şüuru baxımından başqa isimlər kimi donmuş, qəlib-ləşmiş sözlər mahiyyəti almışlar.

Farscadan, müstəsna hal kimi, yalnız üç şəkilçi xalq dilinə keçmişdir: Bunlardan biri gerçəkdən şəkilçi olan mənsubiyyət «i»-sidir.

O biriləri əslində isim olduqları halda, xalqımızın dilində şəkilçi kimi işlənən «xana» və «namə» sözləridir.

«i» şəkilçisi, əvvəla, xüsusi rəngləri ifadə edən sifətlərin sonlarında özünü göstərir: badımcanı, dəmiri, gümüşü, portağalı, samanı və s.

«i» şəkilçisi ikincisi, türk musiqisində hər qəbilənin xüsusi nəğməsinə (melodiyasına), xüsusi marşına verilən adlarda görünür. Türkmən, Varsağı, Bayatı, Qarçıharı (Qaraçar), Türki kimi. Bu iki növ örnəkdə gördüyümüz «i» şəkilçisi türk dili şəkilçisinə çevrilmişdir. Bunun aşkar sübutu türkə sözlərə birləşə bilməsidir. Ancaq «i» şəkilçisi bu iki haldan xaric işlədildikdə türkə deyildir. Elə isə həmin terminləri işlətməyib türkə qarşı-lıqlarını axtarmalıyıq.

Məsələ, «ədəbi həftə» yerinə «ədəbiyyat həftəsi», «həyatı məsələ» yerinə «həyat məsələsi», «sər-kitabı»yə «baş kitabçı» deyə bilərik. «Cəbri»yə isə «cəbirçi», «heyətiyun»a «heyətçilər» deyə bilərik.

Bu qayda ilə «i» şəkilçisinin işlədilməsini azaltmaqla birlikdə, təəssüf ki, ən əsaslı prinsipimizə və qaydamıza zidd olaraq, bir çox terminlərdə bu şəkilçini qəbul etməyə məcburuq. Türkçülük yeni türk dilində çətinlik yaradan bütün müqavimətləri qırdığı halda, bu kiçik şəkilçi qarşısında xoşgörülü davranmağa - güzəştə getməyə məcbur olub. Məsələn, «təbii hadisələr»ə «təbiət hadisələri» deyə bilərik. Ancaq «bu hadisə təbiidir və ya deyildir» demək lazım gəldikdə «i» şəkilçisinin büsbütün atılmayacağını etirafa məcburuq. «Mərazi», «ictimai», «ruhi», «həyatı», «bünəvi» və s. kimi sözlər də eynilə bu «təbii» sözü kimidir. Bununla birlikdə, madam ki, bu iki şəkilçi iki cür sözdə türk şəkilçisi halını almışdır, onu digər sözlərdə də, xüsusilə, termin olduqları zaman, işlətmək doğru ola bilər. «Xana» sözünü «yazıxana», «yeməxana», «yataqxana» kimi sözlərdə və «namə» sözünü isə «ulduznamə», «Oğuznamə» kimi sözlərdə görürük. Lazımlı olduğu üçün bu sözlər də türk şəkilçiləri sırasına daxil olarsa, dilimiz zənginləşər.

3) Bir dil başqa dillərdən təsrif və hallanmalar və ədatlar (şəkilçilər) almadığı kimi, tərkib (söz birləşməsi) qaydalarını da ala bilməz. Halbuki, əski Osmanlı dilində ərəb və fars dillərinin hər cür söz birləşmələri (tərkibləri) vardır: «İzafi tərkib» (İsim söz birləşməsi). «təvsi fi tərkib» (təyin söz birləşməsi).

Söz birləşmələri (tərkiblər) də, təsriflər və hallanmalar və şəkilçilər kimi «morfem» qrupuna daxildir. Hər dildə həm təyin edən və həm də təyin edilən hər biri-sifət də, təyin olunan isim də ayrı ayrı morfemdir. Belə olduqda, onlar başqa dillərdən tərkib

alınmamasına dair əsas qaydanın bir bölümünü təşkil edirlər.

Türk dilində isim və sifət birləşmələrinin (təyini söz birləşmələrinin) hər növü olduğu üçün ərəb və fars tərkiblərinə heç bir ehtiyac yoxdur. Əski Osmanlı ədəbiyyatçıları və alimləri bu söz birləşmələrini bir ehtiyac üzündən almamışdılar. Onlara görə, ərəb və fars dilləri bir dil olaraq türkcədən gözəl olduqları kimi, ərəb və fars dillərinin sözləri, hallanmaları, təsrifləri, şəkilçiləri və tərkibləri (söz birləşmələri) də türkcənininkilərdən daha gözəldir.

Halbuki, heç bir dilə obyektiv olaraq «digər dillərdən daha gözəldir» deyilə bilməz: hər dilin özünəməxsus bir gözəlliyi var. Hər millət subyektiv olaraq öz dilinə daha gözəl bir dil kimi baxır. Bəli, ərəb dili də, fars dili də gözəl bir dildir. Ancaq bu dillər ən çox öz millətlərinə gözəl görünər. Bizim üçün də ən gözəl görünən dil türkcədir. Sözlərin, şəkilçilərin, söz birləşmələrinin gözəlliyi öz dillərinə görədir. Bunlar, ancaq öz dilləri içində gözəldirlər. Ərəbcə bir söz bir ərəb cümləsində gözəl olduğu kimi, farsca bir tərkib də fars cümləsində gözəl görünür. Bir qadının olduqca gözəl olan gözlərini ya da burnunu başqa bir qadının üzünə göçürün. Bunları orada çirkin görəcəksiniz. Bunun kimi hər dilin sözləri və tərkibləri də öz cümlələri içində nə qədər gözəldirsə, başqa dillərin cümlələri içində də bir o qədər çirkindir.

Haşiyə:

«Türkçülüyn tarixi» bölümündə təmizləməçilərin (təfsiyəçilərin) xalq dilinə keçmiş ərəb və fars sözlərini də türk dilindən çıxartmaq istədiklərini yazmışdım. Dünən Fuad Raif⁸⁸ bəylə bu məsələni yenidən müzakirə etdik. Arı dilçilərin (təfsiyəçilərin) lideri - öncüsü sayılan bu adam xalq dilinə keçmiş ərəb və fars sözlərinin türkcə sayılması məsələsində bizimlə heç bir fikir ayrılığı olmadığını və aramızdakı anlaşmazlığın şəkilçilər ilə bağlı olduğunu söylədi. Yuxarıda da açıqladığım kimi, yeni türk dili tərəfdarlarına (türkcəçilərə) görə türk dilinin qaydalı şəkilçiləri ilə istənilən qədər yeni sözlər yaradıla bilər. Ancaq qayda-sız şəkilçilər ilə yeni sözlər yaradıla bilməz. Fuad Raif bəy özünün bu fikrə şiddətlə qarşı olduğunu, ədatlarda (şəkilçilərdə) qaydalı və qaydasız təsnifi tanımadığını, türk dilinin hər növ şəkilçisiylə yeni sözlər yaradıldığı kimi, qırğızcadan, özbəkədən, tatarcadan alınacaq, yaxud büsbütün yenidən yaradılacaq şəkilçilərlə də yeni sözlər törədiləcəyini söylədi. Hətta farscadakı «i» nisbət şəkilçisinə qarşılıq olaraq «ki, gi» şəkilçisini qəbul etməyə tərəfdar olduğunu, məsələn, «həyatı» sifəti yerinə «həyatki», «ədəbi» sifəti yerinə isə «ədəbgi» sözlərini işlətməyin mümkünlüyünü bildirdi. Elə isə

yuxarılarda təsfiyəçilik (arı dilçilik, təmizləməçilik) haqqında yazdığım şeyləri (söylədiyim fikirləri) bu sözlərə görə düzəltmək lazımdır.

5). YENİ TÜRK DİLİNİN MİLLİLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ YETKİNLƏŞDİRİLMƏSİ

Bəziləri yeni türkcənin yalnız mənfi prinsiplərinin olduğunu zənn edirlər: Dilimizdə Osmanlı ədəbiyyatının yeritdiyi yersiz (artıq) və zərərli bir çox sözlər, törəmələr, feil və isim dəyişmələri, söz birləşmələri, adatlar, şəkilçilər var. Yeni türk dili yalnız bu artıq ünsürlərin dilimizdən çıxarılması ilə meydana gələ bilməz. Bu hədəf yeni türk dilinin yalnız mənfi məqsədidir. Yeni türkcənin müsbət məqsədləri də vardır. Ona görə ki, əski Osmanlı dilinin xəstəliyi yalnız artıq sözləri, təsrifləri, hallanmaları, sözləri şəkilçiləri içinə almasından (əhatə etməsindən) ibarət deyildi. Xəstəlik yalnız bundan ibarət olsaydı, bu artıq ünsürləri atmaqla dilimizi asanlıqla müalicə edə bilərdik. Halbuki, əski Osmanlı dilinin ikinci xəstəliyi də bir çox sözlərin əksik olması (çatışmaması) idi. Türkçülüyn ortaya çıxmasına qədər, dilimizdə mənalı və aydın bir fəlsəfə məqaləsinin yazılmaması, ədəbiyyatda da dünya şahəşərlərindən heç birinin anlaşılıqlı və doğru olaraq tərcümə edilməməsi bu əksikliyin canlı dəlilləridir.

Elə isə dilimizin tam müalicəsi bu əksik sözlərin axtarılıb tapılması və dilimizin orqanizmində yerli-yerinə qoyulması ilə mümkündür. Bax, yeni türkcənin müsbət məqsədi bundan ibarətdir. Yazı dilimizdə əksik olan sözlər iki qismdir:

1) Milli deyimlər İstanbulda və Anadoluda işlədilən bir çox deyimlər özəl söz birləşmələri, qaydadan kənar özəlliklər (qallisizm) və cümlələr vardır ki, yazı dilimizə hələ girməmişdir. Halbuki dilimizin milli zənginliyini, estetik xəzinələrini bunlar təşkil edir. Hər şəhərin müəllimləriylə Türk ocaqları və Etnoqrafiya muzeyi bu xüsusi deyimləri toplamağa çalışsa, bunlardan bir çoxunu əldə etmək mümkündür. Xalq kitablarında, xalq nağılları ilə xalq şeirlərində, atalar sözlərində bunun kimi deyimlərə və dil xüsusiyyətlərinə çox təsadüf edilir. Xüsusilə, «Dədə Qorqud kitabı»ndan bu baxımdan çox faydalana bilərik. Ona görə ki, bu kitab oğuzların «İliada»sı yerindədir və dili də əski oğuzcadır. Deməli, bizə məxsus türk dilinin anasıdır. Bu kitab heç bir təhrifə uğradılmadan, yeni imla ilə düzgün və oxunaqlı bir şəkildə yenidən nəşr edilərsə, yeni türk dilimizin zəngin bir xəzinəsi olacaqdır. Başqa türk ləhcələri ilə aparılacaq

qarşılaşdırmalar da bizə türk şivəsinin⁴⁹ bir sıra ortaq özəlliklərini göstərə bilər. Məsələn, Orxon kitabəsində «İşimi, gücümü kimə verim?», «Elim, törəm hanı?», «Bəyli, budunlu» bu kimi deyimləri görürük.

Bu deyimlərin birincisi indi də dilimizdə «iş-güc» şəklində işlədilməkdədir. İkincisinin tərzində də bir çox deyimə rast gəlirik: Oymağımız–törəməz; yurdumuz–ocağımız; evimiz–barkımız; soyumuz–sopumuz kimi.⁵⁰ Üçüncüsünə bənzəyən deyimlər də bunlardır: İrili xırdalı; böyüklü–kiçikli.

Bunlardan başqa, Qırğız-Qazaxların⁵¹ «Manas» dastanı və digər türk ləhcələrinin nağılları və şeirləri bizə türk ləhcələrinin ortaq və xüsusi şivələrini (danışqlarını) göstərə bilər.

2) Yazı dilimizdə əksik olan sözlərin ikinci qismi millətlərarası sözlərdir. Bir millət hansı mədəniyyət topluluğuna, hansı beynəlmiləl birliyə mənsubdursa, onun bütün elmi qavramlarını–məfhumlarını, fəlsəfi görüşlərini, ədəbi xəyallarını və lirik duyğularını ifadə edəcək xüsusi sözlərə malik olması da lazımdır. Türklər indi Avropa mədəniyyətinə qəti surətdə daxil olmağı qərara aldıklarına görə, bütün Avropa qavramlarını–məfhumlarını və anamlarını ifadə edən yeni sözlərə ehtiyacları var.

Bu sözlərin dilimizdə meydana gəlməsi üçün nə etməli? Bunun üçün ən faydalı yol Avropa dillərində yazılmış bütün ölməz ədəbi əsərlərin, elmi və fəlsəfi monoqrafiyaların yeni türk dilinə ən bacarıqlı yazıçı və tərcüməçilər tərəfindən böyük diqqətlə tərcümə edilməsindən ibarətdir. Bu tərcümələr ilə birlikdə yeni türkcəyə bir çox sözlər və ifadə tərzlərindən başqa, bir çox dil incəlikləri və axıcı danışq tərzləri, morfoloji ünsürlər, sintaksis qurumları, duyğuyla bağlı və gizli anamları ifadə edən yeni qabiliyyətlər də daxil olacaqdır. Beləliklə yeni türk dili həm ən yüksək düşüncələri, həm də ən səmimi və orijinal duyumları anladan bir ifadəçi (tərcüman) olacaqdır.

Tərcümə zamanı ölkəmizdə büsbütün yeni olan bir çox qavramlara və anamlara təsadüf ediləcəyinə görə, bunlar üçün qarşılıqlar tapmaq lazım gələcəkdir. Bunun üçün nə etməli?

Əvvəla, bu anamların sözləri yazı dilimizdə olmasa da, danışq dilimizdə bəlkə vardır. Heyvan, bitki, əşya, alət adları dilimizdə çoxdur. Coğrafiya durumlarını ifadə edən sözlər isə daha çoxdur. Səmimi duyğuları bildirən duyğuyla bağlı sözlərimiz də xeyli vardır. Deməli, terminlər və yeni anamlar üçün ilk öncə xalq dilinə müraciət etməyimiz lazım gəlir.

Bu qaynağa müraciətdən sonra da tapa bilmədiyimiz yeni anlamlar qalsa, o zaman türk şəkilçiləri, təsrifləri və söz birləşməsi qaydaları ilə yeni sözlər yaratmağa çalışmalıyıq. Bu da kifayət etməzsə, o zaman məcburi surətdə ərəb və fars dillərinə müraciət edərək bunlardan yeni sözlər alırıq. Ancaq bu şərtlə ki, alacağımız sözlər tərkib halında olmamalı, tək söz halında olmalıdır. Məsələ, əvvəllər «elmi mənafi-üləza» deyilən fiziologiyaya indi tək sözlə «qariziyat» deyilir. Bunun kimi «elm-ül-ərz»ə ərziyyat (geologiya, yerbilim), «elm-i həyat»a həyatıyyat (biologiya), «elm-ül-ruh»a ruhiyyat (psixologiya) deyilir.⁵² Bugün ərəbcə «yat» şəkilçisiylə bütün yeni elmlərə asanlıqla adlar verə bilərik: Assuriyyat, Misriyyat, Cumudiyyat və s.

Bununla birlikdə, bəzi əcnəbi sözləri olduğu kimi qəbul etməyimiz lazımdır. Bunlar da iki qisimdirlər: birinci qisim, bir millətə, yaxud bir dövrə və ya bir məsləkə məxsus xüsusi hadisələri (durumları) ifadə edən sözlərdən ibarətdir ki, bunlar heç bir dilə tərcümə edilməmiş, bütün insanlar tərəfindən eynən qəbul edilmişdir: feodalizm, cəngavərlik, renessans, reforma, yakobinlik, sosializm, bolşeviklik, aristokrat, demokrat, diplomat, teatr, roman, klassik, romantik, dekadən və s.

İkinci qisim, texnika və sənaye ilə bağlı hər cür alət, maşın və əşya adlarıdır. Bunların çoxusu bilavasitə xalq tərəfindən alınır və başqa millətlər tərəfindən də olduğu kimi qəbul edilmiş, tərcümələrinə çalışılmamışdır: Vapur,⁵³ şiməndifər,⁵⁴ telqraf, telefon, tramvay, qrammofon və s. kimi.

Yeni türkcənin çağdaş bir dil olması üçün yerinə yetirilməsi lazım gələn daha bir iş vardır. Fransızcadan türkcəyə sözlükləri tədqiq etdikdə görürük ki, fransız sözlərinin hər anlamı üçün türk dilindən bir neçə misal göstərilir. Halbuki, hər anlam üçün yalnız bir sözün göstərilməsi yetərlidir (kifayətdir). Qarşılıqların belə çox olması ilk baxışda dilimizin zəngin olduğunu göstərir. Əslində isə iş belə deyildir. Sözlüyün başqa səhifələrindəki başqa sözlərə baxsanız, yenə eyni sözləri görərsiniz. Bu qayda ilə bir türk sözünün bir çox fransız sözünə qarşılıq sayıldığını görərsiniz. Buradan anlaşılır ki, fransızca sözlərin dilimizdə tam, müəyyən, aydın qarşılıqları yoxdur.

Eyni zamanda hər hansı bir dilin mükəmməlliyi də hər sözün yalnız bir anlamı və hər anlamın da yalnız bir sözü olmasıyla meydan gəlir. Elə isə, yeni türkcəni hər sözü yalnız bir anlamı verən və hər anlamı da yalnız bir sözə malik olan bir dilə çevirməliyik. Avropa dilləri bir-birindən asanlıqla tərcümə edə

bilirlər. Ona görə ki, ingilis, alman, rus, italyan və s. dillərinin hər sözü fransızcanın tək bir sözünü qarşılamaqla bu dillər arasında bir paralellik meydana gəlmişdir. Bax, biz də yeni türk dilinə bu şəkli verməyə çalışmalıyıq. Bu əsasa söykənərək bir Türk sözlüyü və bir də Türkcədən Fransızcaya və Fransızcadan Türkcəyə sözlüklər yaratmalıyıq.

Yaradılacaq türk sözlüyündə sözlərin türkcə, ərəbcə və farsca olduqlarını göstərmək doğru olmaz.⁵⁶ Çünki, bir millətin sözlüyünə daxil olan sözlərə artıq o millətin milli dili yiyələnmişdir. Bu sözlərin necə təşəkkül etdikləri, yalnız haradan törədildiklərini bildirmək və mötərizə içinə alınan qısaltmalarla göstərilir. Yeni türk dilinin yazılacaq yeni qrammatikasıdan da ərəb və fars dillərinin morfoloji və sintaksis qaydaları çıxarılıb kitabın sonundakı «törəmə» (etimologiya) bölümündə yerləşdirilməlidir.

Yeni türkcə, əvvəla, dilimizi gərəksiz ərəb və fars deyimləri və tərkiblərindən təmizləməklə, ikincisi, ona hələlik varlıqlarından xəbərimiz olmayan milli deyimləri və ifadə tərzlərini, üçüncüsü isə, hələlik malik olmadığımızı görə yaratmaq məcburiyyətində qaldığımız millətlərarası sözləri əlavə etməklə meydana gələcəkdir. Bu üç mərhələdən birincisinə «təmizləmə», ikincisinə «milliləşdirmə», üçüncüsünə isə «yenikinləşdirmə» adlarını verə bilərik.

6) DİLDƏ TÜRKÇÜLÜYÜN ƏSAS PRİNŞİPLƏRİ

İndi, burada dildə türkçülüyn əsas prinsiplərini sadalayaq:

1) Milli dilimizi meydana gətirmək üçün Osmanlı dilini heç yoxmuş kimi bir tərəfə ataraq, xalq ədəbiyyatı üçün başlıca vəzifəni yerinə yetirən türk dilini olduğu kimi qəbul edib, İstanbul əhalisinin və özəlliklə, İstanbul xanımlarının danışdıqları kimi yazmaq.

2) Xalq dilində türkcə sinonimi olan ərəb və fars sözlərini atmaq, tamamilə sinonim olmayıb, kiçik bir çalara malik olanları dilimizdə saxlamaq.

3) Xalq dilinə keçib söyləyiş (tələffüz) və ya anlam baxımından «qələt» adını alan ərəb və fars sözlərinin təhrif olunmuş şəkillərini türkcə hesab etmək və yazılışlarını da yeni söyləyiş şəklinə uyğunlaşdırmaq.

4) Yerlərinə yeni sözlər qoyulduğu üçün arxaikləşmiş əski türk sözlərini diriltməyə çalışmamaq.

5) Yeni terminləri ilk öncə, xalq dilindəki sözlər arasında

axtarmaq; tapılmadıqda, türk dilinin qaydalı şəkilçiləri, tərkib, təsrif və hallanma üsulları ilə yeni sözlər yaratmaq; bu da mümkün olmadıqda, ərəb və fars dilindən tərkibsiz olmaq şərtiylə, yeni sözlər qəbul etmək və bəzi dövr və məsləklərin xüsusi durumunu göstərən sözlər ilə texnikaya aid alətlərin, mexanizmlərin adlarını yabançı – əcnəbi dillərdən olduğu kimi qəbul etmək.

6) Türk dilindəki ərəb və fars dillərinin kapitulyasiyalarını^{56a} aradan qaldıraraq, bu iki dilin nə təsriflərini, hallanmalarını, nə adatlarını, nə də tərkiblərini qəbul etməmək.

7) Türk xalqının bildiyi və işlətdiyi hər söz türkcədir. Xalq üçün sevimli olan və yapma (süni) olmayan hər söz millidir. Bir millətin dili özünün cansız köklərindən deyil, işlətdiyi köklərdən təşəkkül edən canlı bir orqanizmdir.

8) İstanbul türkcəsinin fonetikasi, morfologiyası və terminləri yeni türk dilinin təməli (özülü) olduğundan, başqa türk ləhcələrindən nə söz, nə təsrif və hallanma, nə ədat, nə də tərkib qaydaları alınmaz. Yalnız qarşılaşdırma yoluyla türk dilinin cümlə quruluşunda və xüsusi deyimlərdəki şivəsini anlamaq üçün bu ləhcələrin dərin bir şəkildə incələnməsinə ehtiyac vardır.

9) Türk mədəniyyətinin tarixinə dair əsərlər yazıldıqca əski türk qurumlarının adları olan çox əski türk sözləri yeni türk dilinə daxil olacaqdır. Ancaq bunlar termin olaraq qalacaqlar və buna görə, bunların həyata qayıtmaları daşlaşmış qalıntıların dirilməsi kimi qəbul edilməməlidir.

10) Sözlər ifadə etdikləri anlamların tərifləri deyil, işarələridir. Sözlərin mənalari etimologiyasını bilməklə anlaşılmaz.

11) Yeni türkcənin bu əsaslar daxilində sözlüyü və qrammatikası yaradılmalı və bu kitablarda yeni türk dilinə girmiş ərəb və fars sözlərinin və deyimlərinin quruluşuna və tərkib tərzlərinə aid bilgiler dilini fizioloji bölümünə deyil, paleontologiya və gencologiya mövzusu olan etimologiya (törəmə) bölümünə daxil edilməlidir.

II ESTETİKADA TÜRKÇÜLÜK

1) TÜRKLERDƏ ESTETİK ZÖVQ

Əski türklərdə estetik zövq çox yüksəkdi. Turfanda^{56b} tapılan mərmər heykəllər heç də yunan heykəllərindən geri qalmır. Tulunilərin, İşxidlərin, Səlcuq və Xarəzm türklərinin, Elxanilərin, Teymurluların, Osmanlıların, Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu türklərinin Misirdə, İraqda, Suriyada, Anadoluda, İranda, Türkistanda, Hinddə, Əfqanıstanda tikdirdikləri camələr, saraylar, türbələr, körpülər, çeşmələr dünyanın ən gözəl əsərləridir.⁵⁷

Qaston Riçard Türkmən qızlarının yaratdıqları insanı heyrətə salan zərif xalılardan danışarkən Mixaylovun bu sözlərinə müraciət edir: «heç bir alətə, heç bir örnəyə malik olmayan texnika baxımından heç bir təhsil və tərbiyə görməyən Türkmən qızlarının təqlidi mümkün olmayan naxışlarla bəzədilmiş çox gözəl xalçalar yarada bilməsi ancaq bir sənət instinktinə malik olmasıyla izah oluna bilər».

Türk nağılları və xalq şeirlərinin gözəlliyi də türklərin estetik sahəsində böyük bir qabiliyyət yiyəsi olduqlarını göstərir. Ancaq heyf ki, Osmanlı sənətcilərinin günahı üzündən indiyə qədər bu yüksək sənət qabiliyyəti Avropa qaydasında yetkinlikdən (təhziədən) məhrum qalmışdır. Bu yetkinliyə çatdıqdan sonra, şübhəsiz ki, gələcəkdə də ən yüksək sənətlərdən biri olacaqdır.

2) MİLLİ VƏZN

Əski türklərin vəznı heca vəznı idi. Kaşqarlı Mahmudun sözlüyündəki^{57a} türkcə şeirlər tamamilə heca vəznindədir. Sonralar Çağatay və Osmanlı şairləri təqlid yoluyla İranlılardan əruz vəzninin aldılar. Türkistanda Nəvai, Anadoluda Əhməd Paşa əruz vəznini yüksəyə qaldırdılar.⁵⁸ Saraylar bu vəznə dəyər verirdilər. Ancaq xalq əruz vəzninin heç cür anlayamırdı. Buna görə xalq şairləri əski heca vəznində şeirlər söyləməkdə davam etdilər. Əhməd Yəsəvi, Yunus Əmrə, Qayqusuz kimi təkcə şairləri və Aşıq Əmər, Dördli, Qaracaoğlu kimi saz şairləri heca vəzninə sadiq qaldılar.

Türkçülük meydana çıxdığı zaman əruz vəznıylə heca vəznı yanaşı dururdu. Guya birincisi seçkinlərin (imtiyazlı təbəqənin), ikincisi isə sadə xalqın tərənnüm vasitələri idi. Türkçülük dilindəki

ikiliyə son verərkən, vəznəki bu ikiliyə də laqeyd qala bilməzdi. Xüsusilə, tərkibli (təmtəraqılı) dil əruz vəznindən, əruz vəzni də tərkibli dildən ayrılmağı üçün, bu iki Osmanlı qurumu haqqında eyni hökmü vermək lazımdı. Buna görə türkçülər tərkibli dillə bərabər, əruz vəznini də milli ədəbiyyatımızdan qovmağı qərara aldılar.

Sadə dil əruz vəzninə heç uymurdu. Halbuki, heca vəzniylə sadə dil arasında səmimi bir qohumluq vardı. Sarayın saymazlığına baxmayaraq, xalq sadə türkçə ilə heca vəznini iki dəyərli təlsim kimi sinəsində saxlamışdır. Bu səbəbdən türkçülər bunları axtarıb tapmaqda çətinlik çəkmədilər.

Bununla bərabər, heca vəzni bəzi şairlərimizi yanlış yollara yönəltdi. Bunlardan bir qismi fransızların vəznlərini təqlidə başladı: məsələn, fransızların «aleksandrin» dedikləri «6+6» vəznində şeirlər yazdılar. Bu şeirləri xalqın xoşuna gəlmədi. Çünkü xalqımız heca vəzninin ancaq bəzi şəkillərindən zövq alırdı. Milli vəznlərimiz xalq tərəfindən işlədilən bu həddüdlü və bəlli vəznlərdən ibarətdir. Xalq vəznləri arasında «6+6» şəkli yoxdur, bunun yerinə «6+5» vəzni vardır. Təcrübə ilə anlaşıb ki, türk xalqı bu sonuncu vəzndən çox xoşlanır. Bu təcrübə eyni zamanda başqa millətlərdən vəzn alma bilməyəcəyini də ortaya qoydu. Bu qayda ilə bizdəki heca vəzni tərəfdarlığı başqa dillərə aid heca vəznlərini təqlid etmək olmadığını və Türk xalqına məxsus heca vəznlərini dirçəltməkdən ibarət olduğunu aydınlaşdırdı.

Heca vəznini yanlış yola aparan şairlərin bir qismi də yeni vəznlər icadına girişdilər. Bunların yoxdan var etdikləri vəznlərdən bir çoxunu da xalq qəbul etmədi. Bu qayda ilə anlaşıldı ki, milli vəznlər yalnız xalqın əskidən bəri işlətməkdə olduğu vəznlərlə sonradan qəbul edə bildiyi vəznlərdən ibarətdir. Xalqın xoşlamadığı vəznlər heca tərzində olsa belə, milli vəzn sayıla bilməz.

3) ƏDƏBİYYATIMIZIN MİLLİLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ YETKİNLƏŞDİRİLMƏSİ

Türkçülüyə görə, ədəbiyyatımız yüksələ bilmək üçün iki sənət muzeyində tərbiyə görməyə məcburdur.

Bu muzeylərdən birincisi xalq ədəbiyyatı, ikincisi isə qərb ədəbiyyatıdır. Türkçü şairlər və ədiblər bir yandan xalqın bədii sərvətlərini, digər yandan isə Qərbin şahəsərlərini nüsxə kimi

götürməlidirlər. Türk ədəbiyyatı bu iki öyrənmə (şagirdlik) mərhələsini keçirmədən nə milli, nə də yetkinlik mahiyyətini ala bilməz. Deməli, ədəbiyyatımız bir yandan Xalqa doğru, digər yandan Qərbə doğru getməyə məcburdur.

Xalq ədəbiyyatına nələr daxildir? Əvvəla, nağıllar, lətifələr, əfsanələr, igidlik hekayələri (mənzilələr) misli; ikincisi, atalar sözləri, tapmacalar; üçüncüsü, mənəvi, qoşmalar, dastanlar, ilahilər; dördüncüsü, Dədə Qorqud Kitabı, Aşiq Kərəm, Şah İsmayıl, Koroğlu kimi hekayə və cəngnamələr; beşincisi, Yunus Əmrə, Qayqusuz, Qaracaoğlu, Dərdli kimi təkkə və saz şairləri; altıncısı, Qaragöz və Nəsrəddin Xoca kimi canlı ədəbiyyatlar.

Ədəbiyyatımız bu nüsxələrdən nə qədər çox faydalansa, bir o qədər çox milliləşdirilmiş olar.

Ədəbiyyatımızın ikinci növ nüsxələri isə Homer və Verkilədən başlayaraq bütün klassiklərdir. Yeni başlayan bir milli ədəbiyyat üçün ən gözəl nüsxələr klassik ədəbiyyatın baş əsərləridir. Türk ədəbiyyatı klassiklərin bütün estetik şirəsinə sorub qurtarmadan romantiklərə və daha sonrakı məktəblərə yanaşmamalıdır. Çünkü, gənc millətlər ölkələri, qəhrəmanlıqları yüksəldən bir ədəbiyyata ehtiyac duyurlar. Klassik ədəbiyyatlar, ümumiyyətlə bu məqsədi təmin edirlər. Son zamanlar Fransada gənclikdə ölkələrə doğru yeni bir coşğunluq yaratmaq üçün yeni klassiklər məktəbinin yaradılması da klassik ədəbiyyatın bu tərbiyəedici rolunu isbat edən canlı bir dəlildir.

Bununla birlikdə, biz Qərbin öncə yalnız klassiklərinə qiymət verməklə, romantizmin feyvindən də bəsbütün məhrum qalmamalıyıq. Çünkü romantizmin əsası xalq ədəbiyyatıdır. Avropadakı bütün romantizm hərəkatları xalqa doğru getməklə, xalq nağılları və dastanlarını nüsxə kimi götürməklə başlamışdır. Deməli, biz ədəbiyyatımızın milliləşməsinə və yetkinləşməsinə (zənginləşməsinə) həyata keçirərkən klassisizm və romantizm mərhələlərini birgə yaşayacağıq. O halda, Qərb ədəbiyyatını ruhumuzla əmməyə çalışarkən, qərb romantiklərinin xalq ədəbiyyatlarından necə istifadə etdiklərini də anlamağa çalışmalıyıq. Ədəbiyyatımızın Qərbin üstün əsərləri muzeyindəki şagirdliyinə isə milli ədəbiyyatımızın yetkinləşməsi deyə bilərik.

Bu sözlərdən anlaşıldı ki, ədəbiyyatımız milliləşmə (təhris) və yetkinləşmə (təhzi) adları verilən iki tərbiyə dövründən keçdikdən sonra həm milli, həm də Avropa qaydasında bir ədəbiyyat olacaqdır.

Milli ədəbiyyatımızın yaradılması baxımından Türk

ocaqlarının da böyük rolu vardır. Türk Ocaqları öz səhnələrində xalq teatri olan Qaragöz və Ortaoyununu arasına canlandırmalıdır. Nağılçılara nağıl söylətməklə, məddahlara təqlidlər çıxartdırmaqla, saz şairlərinə dastanlar, qoşmalar, manilər oxutdurmaqla milli ədəbiyyatı canlı bir şəkildə xalq kütləsinə göstərə bilərlər. Dədə Qorqud, Yunus Əmrə, Qayqusuz Abdal, Dərli, Qaracaoğlu, Aşıq Əmər, Gövhəri kimi xalq şairlərinə və Nəsrəddin Xoca, Qaragöz, İncili Çavuş, Bəkrî Mustafa kimi xalq tiplərinə xüsusi gecələr həsr edərək onların xatirələrini yaşatmağa çalışmalıdırlar. Xalq ədəbiyyatına aid kitabları, şifahi gələnləri toplayıb xalq kitabxanalarını yaratmaq da Türk Ocaqlarının vəzifələrindən biridir.

4) MİLLİ MUSİQİ

Avropa musiqisinin bizə gəlməsindən öncə ölkəmizdə iki musiqi vardı. Bunlardan biri Fərabî tərəfindən Bizansdan alınan Şərq musiqisindən, digəri isə Türk musiqisinin davamı olan Xalq melodiyaqlarından ibarətdi.

Şərq musiqisi də, Qərb musiqisi kimi əski yunan musiqisindən doğmuşdu. Əski yunanlar xalq melodiyaqlarında olan tam və yarım səsləri yetərli (kafi) görməyərək bunlara dördə bir, səkkizdə bir, on altıda bir səsləri əlavə etmişlər və bu sonunculara dördə bir səslər adını vermişdilər. Dördə bir səslər təbii deyildi, süniydi. Bundan dolayıdır ki, heç bir millətin xalq melodiyaqlarında dördə bir səslərə təsadüf edilməz. Buna görə də, yunan musiqisi təbii olmayan səslərə söykənən süni bir musiqi idi. Bundan başqa, həyatda yeknesəqlik olmadığı halda, yunan musiqisində eyni melodiyanın təkrarından ibarət üzücü bir yeknesəqlik vardı.

Ortaçağ Avropasında təşəkkül edən opera qurumu yunan musiqisindəki bu iki əksikliyi aradan götürdü. Dördə bir səslər operaya uymurdu. Bundan başqa, opera bəstəkarları və oyunçuları xalq içindən çıxdıqlarına görə dördə bir səsləri heç cür anlaya bilmirdilər. Bu səbəblərin təsiriylə Qərbin operası Qərb musiqisindən dördə bir səsləri qovub çıxartdı. Eyni zamanda, opera – duyğuların, həyəcanların, ehtirasların arası kəsilmədən bir-birini izləməsindən ibarət olduğundan, harmoniyanı əlavə edərək Qərb musiqisini yeknesəqlikdən də qurtardı. Bax, bu iki yenilik yetkinləşmiş Qərb musiqisinin doğmasına səbəb oldu.

Şərq musiqisinə gəlincə, bu tamamilə əski vəziyyətində qaldı. Bir tərəfdən dördə bir səsləri saxlayır, digər cəhətdən

harmoniyadan hələlik məhrum idi. Fərabî tərəfindən ərəbcəyə çevrildikdən sonra bu xəstə musiqi sarayların rəğbətiylə farscaya və osmanlıcaya da çevrilmişdi. Digər yandan pravoslav, erməni, xaldey (kəldani), suriyani kilsələriylə yahudi sinaqoqu da bu musiqini Bizansdan almışdılar. Osmanlı ölkəsində bütün Osmanlı ünsürlərini birləşdirən yeganə qurum olduğu üçün buna «Osmanlı ünsürlər birliyi musiqisi» («Osmanlı millətlər topluluğu musiqisi») adını vermək gerçəkdən də çox münasibdi.

Bugün, bax, bu üç musiqi ilə qarşı-qarşıyıq: Şərq musiqisi, Qərb musiqisi, Xalq musiqisi.

Görəsən, bunlardan hansı bizim üçün millidir? Şərq musiqisinin həm xəstə olduğunu və həm də milli olmadığını gördük. Xalq musiqisi milli kultürümüzün, Qərb musiqisi də yeni mədəniyyətimizin musiqisi olduğu üçün hər ikisi də bizə yabancı deyildir. Elə isə, milli musiqimiz ölkəmizdəki Xalq musiqisiylə qərb musiqisinin qaynayıb qarışmasından doğacaqdır. Xalq musiqimiz bizə bir çox melodiyaqlar vermişdir. Bunları toplasaq və Qərb musiqisi üsullarına görə harmonizasiya etsək, həm milli, həm də Avropa tərzində bir musiqiyə malik olarıq. Bu vəzifəni yerinə yetirməli olanlar sırasına Türk Ocaqlarının musiqi komissiyaları da daxildir. Bax, Türkçülüyün musiqi sahəsindəki proqramı başlıca olaraq bundan ibarət olub, qalanları isə milli musiqiçilərimizə aiddir.

5) BAŞQA SƏNƏTLƏRİMİZ

Başqa sənətlərimiz tamamilə xalq tərəfindən yaradıldıqları üçün, olduqca millidirlər. Rəqs, memarlıq, nəqqaşlıq, rəssamlıq, xəttatlıq, xarrathıq, dəmirçilik, əkinçilik, boyacılıq, toxuculuq, xalçaçılıq, kilimçilik və s. kimi. Osmanlı yüksək təbəqəsi bədənə bağlı olan, yaxud əllə görülən bu işləri kobud hesab etdiyi üçün, sadə xalqın (aşağı təbəqənin) öhdəsinə buraxmışdı. Buna görə, Türkçülük bu sənətlərin hamısını mənimsəmişdir. Ancaq çox təssüf ki, bu sənətlər Tənzimat dövründən⁵⁹ sonra milli iqtisada əhəmiyyət verilməyərək Adam Smitin «qoyun etsinlər, qoyun keçirsinlər» prinsipinə⁶⁰ boyun əyildiyinə görə yox olub getdi. Türkçülüyün vəzifəsi indii bunları yenidən diriltməyə çalışmaqdır. Bir yandan Avropa mədəniyyətilə bərabər, Avropa texnikalarını da mənimsəməliyik. Ancaq o bir yandan milli estetikamızın qaynaqları olan bu gözəl sənətlərimizi də əlimizdən büsbütün qaçırmamağa çalışmalıyıq. Bunu etmək

üçün ilk öncə bu sənətlərin məhsullarını milli muzeylərdə toplayıb göstərmək, sonra da bunların reseptlərini, hazırlanma üsullarını tapıb öyrənərək kitablar və dərgilər ilə nəşr etmək lazımdır. Ən sonra da, bu sənətləri yenidən dirçəldəcək milli sənətçilər yetişdirilməlidir.

Məsələn, ümumiyyətlə kök boyalarının tətbiqi olan milli boyaçılığımız büsbütün sönmək üzrədir. İndi Anadoluda toxunan xalılar, kilimlər ya adi, möhkəm olmayan Avropa boyalarıyla, ya da almanların möhkəm, ancaq mineral boyalarıyla boyanır. Möhkəm olmayan boyalar az vaxt içərisində pozulub getdikləri və alman boyaları isə parlaqlığı ilə milli zövqümüzdə uyğun gəlmədikləri üçün, hər ikisi də milli sənətimiz üçün zərərliyədir. Milli olmayan əllər ilə parçalara çəkilən yeni naxışlar da milli zövqümüzdə uymur. Belə olduqda, ölkəmizdəki sənətçiləri bu kimi yanlış yola yuvarlanmalara son verərək milli sənətimizə qayıtmağa çağırmalıyıq. Bu məsələdə də Türk Ocaqları olduqca əhəmiyyətli bir rol oynaya bilərlər.

6) MİLLİ ZÖVQ VƏ YETKİNLƏŞDİRİLMİŞ (ZƏNGİNLƏŞDİRİLMİŞ) ZÖVQ

Hər millətdə gözəllik anlayışı başqadır. Bir millət gözəl gördüyü şeyləri digər millət çirkin görür. Buna görə, zövqün milli olması lazım gəlir. Gerçəkdən də, hər millətin milli bir zövqü vardır. Əgər bir millət milli zövqündən uzaq düşübsə, sənət sahəsində gördüyü işlər tamamilə bayağı təqlidlərdən ibarət olar. Osmanlı şairləri və yazarları buna nümunədir. Çünki, onlar milli zövqü tamamilə itirmişdilər. Yazdıqları şeylər ya İran, ya da Fransız təqlidlərindən ibarətdi. O halda, estetikada (gözəl sənətlərdə) yüksəlmək istəyən bir millət ilk öncə milli zövqünü arayıb tapmağa çalışmalıdır.

Milli zövqü tapmaq üçün xalqa doğru getmək və xalq sənətlərindən uzun-uzadı estetik tərbiyə almaq lazım gəldiyini başa düşdük. Ancaq həqiqi sənətçi olmaq üçün bu estetik tərbiyə də yetərli deyildir. Gerçək sənətçi olmaq üçün gözəl sənətlərin beynəlmiləl ustaları olan sənət dahilərindən zövq dərsi, zövq tərbiyəsi almaq da lazımdır. Millətlərarası dahilərdən alınan bu faydalı tərbiyəyə təhzi (zənginləşdirmə, yetkinləşdirmə) adı verilir.

Göründüyü kimi, həqiqi bir sənətə malik olmağımız üçün

sənətimizin öncə milliləşdirilməsi, ikincisi isə zənginləşdirilməsi lazımdır. Bu prinsipi canlı bir nümunə ilə açıqlayaq: İtaliyanın İntibah dövründəki sənətçiləri, özəlliklə rəsam və heykəltəraşları əski yunan-latın sənətçilərinin dahiyənə əsərlərinə heyran olmuşdular. Belə ki, bu əsərlər – veneraların, minervaların, apollonların heykəlləri – sənət texnikasındakı yetkinliyini ən yüksək nöqtəsinə çatmışdı.

İntibah sənətçiləri bu texnikanı böyük zəhmətləri hesabına öyrəndilər, yetkinləşmə üsulları ilə mənimsədilər. Ancaq əski yunan-latın əsərlərini cəynilə təqlidə can atmadılar. Çünki xalq həmin miflək şəxsiyyətlərə heç bir dəyər vermirdi. İntibah dövrünün adamlarına görə qadınlar arasında dünya gözəli ancaq Həzrət Məryəm ola bilərdi. Kişilər arasında da dünya gözəli ancaq Həzrət İsa idi. Gerçək sənətin vəzifəsi isə başqa millətlərin, yaxud başqa dövrlərin estetik ülkülərini təsvir etmək deyildir. Gerçək sənət mənsub olduğu millətin və yaşadığı dövrün estetik ülkülərini təsvirə çalışmaqdır. Bax, Mikelandelo, Rafael kimi İntibah sənətçiləri bunları düşünərək doğru yolu tapdılar. Həzrət Məryəmə Veneranın texnika gözəlliyini, Həzrət İsaya da Apollonun bədən gözəlliyini verdilər. Digər müqəddəslərə də bu miflək gözəlliklərdən bəhəşladılar. Bu iki ünsürün – beynəlmiləl yetkinləşmə (təhzi) ilə milli kultürün birləşməsindən yüksək bir sənət yarandı. Bax, incəsənət tarixində İntibah sənəti adı verilən şey budur.

Katolik kilsəsi bu heykəlləri və rəsmləri qəbul edərək ibadət xanalarına muzey şəklində verdi. Halbuki, Bizansın və bütün Şərqi pravoslav kilsələri müqəddəslərin təsvirlərini yunan-latın nümunələrinə bənzətməyə çalışmadılar. Rəsmdə semit xalqlarından aldıkları qaba nümunələri təqlidçiliklə davam etdirdilər. Buna görə də, pravoslav millətlərin sənəti yetkinlikdən məhrum qaldı inkişaf edib zənginləşə bilmədi.

İntibahdan sonra, Avropada hər bir millət estetik həyatının inkişafı anında belə hərəkət etdi. Şekspir, Russo, Goete kimi romantik dahilər həm xalq tərbiyəsini almış, həm də əski yunan-latın texnikalarını mənimsəmişdilər. Bunun nəticəsində onların hər biri öz milləti üçün həm milli, həm də kamil bir ədəbiyyat yaratdı. Bax, Türkcülüyn estetik proqramı da bu üsulların tətbiqindən ibarətdir.

III.

ƏXLAQDA TÜRKCÜLÜK

1) TÜRKLƏRDƏ ƏXLAQ

Böyük millətlərdən hər biri mədəniyyətin xüsusi bir sahəsində birinciliyə çatmışlar. Əski yunanlar estetikada, romalıları hüquqda, israililər ilə ərəblər dində, fransızlar ədəbiyyatda, anqlosakslar iqtisadda, almanlar musiqi ilə metafizikada (fəlsəfədə), türklər isə əxlaqda birinciliyi qazanmışlar.

Türk tarixi başdan-başa əxlaq üstünlüklərinin sərgisidir. Türklərin yenilmiş millətlərə, onların milli və dini varlıqlarına dini və ictimai muhtariyyətlər verməsi hər cür təqdirdən yüksəkdə durur. Ancaq bu yaxşılığın qarşısında, yenilmiş millətlər alicənab türklərdən aldıkları bu əlverişli vəziyyətləri türklərin əleyhinə çevirərək, kapitulyasiya adı verilən zəncirlərlə türkləri bağlamağa və boğmağa çalışdılar. Bu iki cür hərəkət iki tərəfin də əxlaq anlayışını göstərdiyi üçün son dərəcə səciyyəvidir.

Bu fəsilə türklərin müxtəlif əxlaq çevrələrinə aid olan əxlaq ülkülərini göstərəcəyik. Bu əxlaq çevrələri bunlardır:

Vətən əxlaqı; məslək əxlaqı; ailə əxlaqı; cinsi əxlaq; mədəni əxlaq (şəxsi əxlaq); millətlərarası (beynəlmiləl) əxlaq.

2) VƏTƏN ƏXLAQI

Əski türklərdə vətən əxlaqı çox qüvvətliydə. Həç bir türk öz Eli, yəni milləti üçün həyatını və ən sevdiyi şeylərini fəda etməkdən çəkinməzdi. Çünki «El» Göy Tanrının yer üzündəki kölgəsiydi.⁶¹ Göy tanrı türklərə görə olduqca uğurlu olan Eşq gecəsində bir «qızıl işıq» olaraq yer üzünə enmiş, bir bakirəni, yaxud bir ağacı hamilə edərək bu «Qutlu El»in⁶² doğulub artmasına səbəb olmuşdur. Elin yerləşdiyi yerə «yurd» və ya «ölkə» deyilirdi. Türk haraya getsə əsas yurdu unutmazdı, çünki ata-babalarının məzarı oradaydı. Uşaqlıq çağı, ata ocağı, ana qucağı orada qalmışdı.

Türkün vətənsəverliyinə nümunə olaraq Hun dövlətinin qurucusu olan Mətanə göstərə bilərik. Tatarların hökmdarı savaşa elanına bəhanə üçün ilk öncə onun çox sevdiyi atını istədi. Bu at saatda min fərsəx uzunluğunda yol gedirdi. Məta vətəndaşlarını savaşaın müsbətlərinə məruz qoymamaq üçün atı Tatar xaqanına göndərdi. Tatar xaqanı savaşa bəhanə arayırdı. Bu səfər də

Mətanin çox sevdiyi arvadını istədi. Bütün bəylər qurultayda savaşa elan etməyi irəli sürdükləri halda, Məta:

«Mən vətənimə öz eşqimin uğrunda tapdalada bilmərəm» - deyərək sevgilisini düşməyə vermək kimi böyük bir fədakarlığı qəbul etdi. Belə olduqda, Tatar xaqanı Hun ölkəsindən həç bir məhsulu, tarlası, meşəsi, yeraltı sərvəti, əhalisi olmayan bir bölgə parçasını istədi. Qurultay bu faydasız torpağın verilməsində həç bir zərər olmadığını söyləyərkən, Məta:

«Vətən bizim mülkümüz deyildir, məzarda yatan atalarımızın və qiyamətə qədər doğulacaq törəmələrimizin bu mübarək torpaq üzərində haqları vardır. Vətəndən – istər, bir qarış qədər olsun yer verməyə həç kəsin səlahiyyəti yoxdur. Buna görə də, müharibə edəcəyik. Bax, indi mən atımı düşməyə doğru sürürəm. Ardınca gəlməyən edam olunacaqdır» - deyərək Tatarların üzərinə yeridi. Əski türklərin gözündə vətənin nə qədər əziz olduğunu bu tarixi hadisədən anlama bilərik.

Əski türklərə görə vətən «törə»dən, yəni «milli kultür»dən ibarətdi. Kaşqarlı Mahmudun sözlüyündə deyilən «Ölkədən keçilər, törədən keçilməz» atalar sözü bu milli kultürə verilən dəyərin dərəcəsini göstərir.

Əski türklərdə hökmranlıq Elə aid idi. Kiçik ellərdə bütün el bir millət məclisi durumunda idi. Xalqın müqəddaratını bu məclis idarə edirdi. Böyük ellərdə boy bəylərindən ibarət «Şölen»⁶³ adlı məclis də dair işlərə qərar verirdi. Xaqanlıqlarda, Elxanlıqlarda isə millət məclisi mahiyyətinə daşıyan «Qurultay» vardı. Bu məclisin müşavirəsinə «Kinqas»⁶⁴ deyilirdi. «Elmi yaman, böymü yaman?» atalar sözü hökmranlığın xaqanda deyil, eldə olduğunu göstərir. Çünki xaqanı seçən və taxtından endirə bilən qurultay idi. Savaşa və sülh elanı kimi mühüm işlər qurultayın qərarı ilə olurdu. «Tozda, dumanda fərman oxunmaz» - atalar sözü sıxıntılı günlərdə duruma xalqın hakim olduğunu göstərir. Əski türklərdə bəra-bərlilik də çox qüvvətli bir şəkildə ortaya çıxmışdı. Xarəzmədəki Təke türkmənlərində nə əsir, nə də xidmətçi vardı. Hər kəs evinə aid işləri özü görürdü. Hər el bir-birinə bərabər fərdlərdən ibarətdi. Əski türklərdə bir el digər elləri özünə tabe etdiyi zaman onların siyasi təşkilatını pozmazdı. Tabe olan elin əvvəlki başçısı «Yabqu»,⁶⁵ yəni mülk adıyla əvvəlki mövqeyini qoruyub saxlayırdı. Xaqan bunun yanına «Şad» yaxud «Şanə-Şahnə» adlanan bir canişin təyin edərdi.⁶⁶ Bir xaqan başqa xaqanlıqları fəth etdiyi zaman onların xaqanlarını öz yerlərində saxlayırdı. Yalnız özü «Elxan» adıyla bu xaqanların başçısı mövqeyinə keçərdi.

Əslində, «El» sözünün əsil anlamı sülh deməkdir. «Elçi»– «sülhçü» anlamındadır.

Elin təəcəssümü (simvolu) olan Göy Tanrı sülh Tanrısıdır. Elxan sülh dininin bir yayıcısı mövqeyindədir. Türk elxanları bütün türk ellərini sülhə çağırırdı, bütün xaqanlara «oğlum» deyər müraciət edirdi. Türklərin bütün savaşları daimi və geniş bir sülh yaratmaq məqsədini güdürdü. Bütün elxanlıq dövrlərində, Mancuriyadan Macarıstana qədər bütün Turan ölkəsi olduqca xoşbəxt bir sülh və asayiş həyatını yaşamışdır. Türk elxanları imperalist də deyildilər. Çünki yalnız türk ellərini birləşdirməklə kifayətlənir, başqa millətlərin ölkələrini fəth etməyə çalışmırdılar.

Hunların ilk Elxanı Mətinin, Çin dövləti iki dəfə əlinə keçdiyi halda, imperatorluğu qəbuldan imtina etməsi, bu iddiamıza bir dəlildir. Sülh əxlaqını Atıllada da görürük. Atilla ən çox üstünlük qazandığı savaşlar zamanı nə vaxt ona sülh təklif edilmişsə, dərhal bu təklifi qəbul etmişdir.

Dünyanın ən demokratik xalqı əski türklər olduğu kimi, ən feminist⁶⁷ nəslə də yenə əski türklərdir. Əslində feminizm demokratiyanın, yəni bərabərçiliyin qadınlara aid görünüşündən ibarətdir. Əski türklərin bu fəzilətini ailə əxlaqı bölümündə görəcəyik.

Orxon kitabəsində Türk xaqanı belə deyir:

«Türk Tanrısı türk milləti yox olmasın deyər atalarımı göndərdi və mənə göndərdi. Mən xaqan olunca gündüz dincəlmədim, gecə yatmadım, Türk milləti acdı–doyurdum, çıpaqdı–geyindirdim, yoxsuldu–zəngin etdim».

Türk milləti də xaqanını itirdiyi zamanlar: «Dövlətli bir millət idim, dövlətim və şökrətim hanı? Xaqanlı bir millət idim xaqanım hanı? Hansı xaqana işimi–gücümü verim? – deyər şikayətlənirdi. Millətlə xaqan arasındakı münasibətin nə qədər səmimi olduğu bu söhbətlərdən anlaşıla bilər. Bax, əski türklərdə vətən əxlaqı bu dərəcədə yüksəkdi.

Türklərin bundan sonra da ən çox dəyər verəcəkləri əxlaq, vətən əxlaqı olmalıdır. Çünki, ictimai topluluqlar arasında tam və müstəqil bir həyata malik olan və ictimai orqanizm mahiyyətini göstərən ancaq millət, yaxud vətən adı verilən topluluqdur. Ailələr bu ictimai orqanizmin hüceyrələri, məslək qrupları isə üzvləridir. Millətdən daha geniş olan «ümumət» və «millətlərarası birlik» kimi topluluqlara gəlincə, bunlar toplum mahiyyətini deyil, hər biri toplumlardan ibarət göyök topluluqlar mahiyyətini daşıyırlar. Bu topluluqlardan hər biri yalnız bir cəhətdən ortaqlı olduğu halda,

bir millət hər cəhətdən fərdləri arasında ortaqlığı olan topluluq deməkdir. O halda, millət ulküsü başqa topluluqlara aid ölkələrdən––ümumət ölkəsindən, mədəniyyət və beynəlmillətlik ölkələrindən daha yüksəkdir. Bu səbəbdən vətən əxlaqının da başqa əxlaqlardan yüksək olması lazım gəlir.

Özəlliklə, bizim kimi siyasi düşmənləri çox olan millətlər üçün ən böyük dayanaq (istinadgah) vətən əxlaqı ola bilər. Vətən əxlaqımız qüvvətli olmazsa, nə müstəqilliyimizi, nə azadlı–gimızı, nə də vətənimizin bütövlüyünü qoruya bilmərik. O halda, türkçülük hər şeydən artıq millət və vətən ölkələrinə dəyər verməlidir.

3) MƏSLƏK ƏXLAQI

Vətən əxlaqından sonra məslək (peşə, sənət) əxlaqı gəlir.⁶⁸ Əski türklərdə məsləyə «yol» deyirdilər və yolda böyüyü, soyda böyükdən irəli sayardılar. Bəktəşilərin: «beldən gələn seyid⁶⁹ deyil, eldən gələn seyiddir»,–demələri də yolun soydan irəli olduğunu göstərir. Əski bir atalar sözü «Yoldaşların atanın obasına axın⁷⁰ edərlərsə, sən də birgə axın et» deyir ki, bu da yoldaşların soydaşlardan daha irəlidə olduğunu göstərir.

Əski türklərdə idarə edən sinif tudunlar («torunlar»), «qamlar», «buyruqlar» və «bitikçilər» adı ilə dörd yerə ayrılmışdı.⁷¹ Sonralar, Osmanlı dövründə bunlardan «mülkiyyə», «elmiyyə», «səfiyyə» və «qələmiyyə» adları verilən dörd yol meydana gəldi.⁷² İqtisadi məsləklər də bunlardan ayrılıqda vardı. Anadolu Səlcuqlularının son zamanlarında Əxilər təriqəti məslək təşkilatları «fütüvvət» şüarına söykənən zaviyyələr (kiçik quruluşlar) halında ortaya çıxdı.⁷³ Fütüvvətin sözlük anlamı «igidlik»dir. Termin anlamı isə dünyada və axirətdə xalqı nəfsindən üstün və irəli tutmaqdır. Osmanlı dövründəki əsnaf korporasiyaları və kətxudalıqları bu əski Əxilər təşkilatının davamından ibarətdir.

Əski dövrdə bu cür əsnaf təşkilatı yerli mahiyyət daşıyırdı. Yəni hər şəhərin əsnaf korporasiyası (sex) özünə məxsusdu. Bölgə iqtisadiyyatı dövründə bu əsnaf sexlərinin faydalı rolu vardı. . Ancaq bölgə iqtisadiyyatının yerinə millət iqtisadiyyatı keçincə, bu korporasiyalar zərərli mahiyyət qazandılar. Çünki, bölgə iqtisadiyyatı dövründə yerli korporasiyalar yararlı ola bilərdilər, Milli iqtisadiyyat dövründə isə ancaq milli korporasiyaların faydalı idi. Bax, bu səbəbdən dolayıdır ki, bu gün əski əsnaf korporasiyalarını davam etdirməyə çalışmaq doğru deyil. Onları aradan götürüb, yerlərinə dövlətin əlində mərkəzləşmiş olan milli

korporasiyalar yaratmaq lazımdır.

Məsələ, dəriçi (dabbağ) əsnafını götürək: hər şəhərdə bir dabbağ korporasiyası təşkil edilməlidir. Ancaq, onun rəhbərliyinə bir şeyx, yaxud kətxuda deyil, bir baş katib keçirilməlidir. Hər şəhərdə bütün korporasiyaların nümayəndələrindən ibarət bir baş komissiya (mərkəzi heyət) təşkil edərək buna «iş birjası» adı verilməlidir. Bunun vəzifəsi isə o şəhərdəki bütün korporasiyaların ortaqlı olan işlərini görmək və şəhərin iqtisadi həyatını tənzim etməkdir.

Yenə dəriçi korporasiyasına gələk. Hər şəhərdə bir dəriçi korporasiyası yarandıqdan sonra bunların aralarında bir federasiya təşkil edərək dövlət mərkəzində bir «Dəriçi federasiyası baş mərkəzi» yaradılır. Eyni zamanda dövlət mərkəzində bunun kimi başqa korporasiyaların federasiya baş mərkəzləri də yaradılır. Dövlət mərkəzində bu baş mərkəzlərin seçdikləri nümayəndələr toplanaraq «Korporasiyalar konfederasiyası»nı yaradırlar və bu konfederasiyanın baş şura (məclis) üzvlərini seçirlər. Zehni məsləklərə bağlı olanlar da ayrı-ayrı məslək federasiyası halında bu konfederasiyada iştirak edirlər. O zaman bütün məslək topluluqları nizamlı bir ordu halında birləşmiş olurlar.

Bu təşkilatın yaranması məslək əxlaqını sanksiya gücü ilə təmin edir. Çünki bizdə hələlik məslək topluluqlarına məxsus olan məslək əxlaqlarının heç bir təzyiq və sanksiya gücü yoxdur. Hər şəxs həyatını bir həkimə, hüququnu bir vəkilə, sərvətini bir notariusa, uşağını bir müəllimə, din işlərini isə məsləhətləşdiyi bir müftiyə etibar edir. Bu şəkildə etibarın qarşısında həmin şəxsin əlində bu məslək sahiblərinin vəzifələrini layiqincə gördürmək üçün heç bir təzyiq qüvvəsi yoxdur. Bununla birlikdə, hər hansı bir şəxs həyatını, hüququnu, sərvətini, uşağını, sirlərini etibar etdiyi bu adamları heç bir nəzarət edə bilməyə də, məslək topluluqları öz məsləkdaşlarını nəzarət edə bilirlər. Bax, belə bir nəzarət üçün hər məslək öz məsləkdaşlarına bir təlimat hazırlayar və bir heysiyyət məhkəməsi (yoldaşlıq məhkəməsi; intizam şurası) təşkil edir. Təlimat məslək əxlaqının qaydalarını göstərir. İntizam şurası isə məslək əxlaqının bu qaydalarına riayət etməyən məsləkdaşlara xəbərdarlıq, danlama (təhmin), müvəqqəti və ya ömürlük olaraq sənətiylə məşğul olmağı qadağan etmə kimi cəzalardan birini verir. Bax, məslək şuralarının bu cür nəzarəti bütün vətəndaşlara mütəxəssislərin vura biləcəkləri zərərlərə mane ola bilər.

Məslək təşkilatının bir faydası da eyni işi görən yoldaşlar

arasında yardımlaşma kassalarını yaratmaqdan, korporasiyaya mənsub qocaları, əlilləri, xəstələri, yetimləri və dulları bu kassalardakı pul ilə dolandırmaqdan ibarətdir. Uşaqların tərbiyəsi və gənclərin texnika baxımından inkişaf etdirilməsi də bu yardımlaşma kassalarının vəzifələrindən sayılır. Bundan başqa məslək federasiyaları öz sənətlərinin tərəqqisi üçün də pul sərf edir və çalışırlar. Məsələ, sənaye ölkələrindən mütəxəssislərin cəlb edilməsi, sənaye ölkələrinə tələbə göndərilməsi, ortaqlı maşınlar və digər lazım olan şeylər gətirmək, istehsal, yaxud istehlak kooperativlərini təşkil etmək kimi işlər hər məslək qolunun iqtisadi baxımdan yüksəlməsini təmin edəcək təşəbbüslərdəndir.

“Milli həmrəyliyi gücləndirmək” bölümündə məslək əxlaqının doğracağı həmrəylik haqqında təfəsilat verildiyi üçün burada bu qədərli kifayətlənməli olduq.

4) AİLƏ ƏXLAQI

Əski türklərdə ailənin dörd dərəcəsi vardı: Boy, soy, törkün, bark.

1) **Boy:** Əski oğuzlarda ailə adı, boy adı idi. Ancaq Avropadakı ailə adlarının əksinə olaraq kiçik addan öncə gəlirdi. «Salur Qazan», «Bökdüz Əmən», «Qayan Selcik» adlarında birinci sözlər boy adı, ikinci sözlər isə kiçik addır.

Bu adları Dədə Qorqud Kitabında görürük. Kaşqarlı Mahmud da «Divan-i lügət»də deyir ki, bir adamın kim olduğunu öyrənmək istədikdə «hansı boydansen» deyə soruşurlar. Bununla birlikdə, boy adı kiçik addan sonra da gələ bilmişdir. “Yunus Əmrə”dəki Əmrə sözü Oğuz elinin Əmrə boyundan başqa bir şey deyildir.

Oğuz boylarından hər birinin özünəməxsus bir damğası, bir onqunu, bir söyüğü vardır.⁷³ (Bu mövzu üçün «Türk törəsi» kitabına⁷⁴ baxın). Oğuzlarda hər boy sürülərinə, xəzinələrinə öz damğaları ilə nişan qoyardılar. Yakutlarda boya «Sip» adı verilir. Bu söz Anadolu türkcəsində «sop» şəklini almışdır. Yakutlarda «sip»in fərdləri arasında iqtisadi ortaqlıq vardır. Hər hansı bir adam mənsub olduğu «sip»in içində istədiyi evdə saatlarla oturub yuxulaya bilər. Deməli, bir fərdin öz boyu daxilində istədiyi kimi hərəkət etmək səlahiyyəti vardır. Torpaq mülkiyyəti «sip»lərə aiddir. Kiçik ailələr bu ortaqlı bölgəni hissələrə bölərək ayrı-ayrılıqda ələ bilirlər. Ancaq mülkiyyət daim ortaqlıdır. Və lazım gələrsə, bu, bölgə yenidən bölünür. Çingizin yasasına görə, hər biri qırx evdən ibarət topluluqda ildə dörd evlənmə olmalıydı. Gənclər yoxsuldurlarsa,

bu topluluqlar qabaqcadan pulla yardım edərək onların evlənməsini asanlaşdırırdılar. Hər qırx evdə dörd evlənmə olmazdısı, başçılar bunun məsuliyyətini daşıyırdılar. Bu topluluqlar boylar idi. Türklərdə iki cür qohumluq terminləri vardı. Bunlardan biri boya, yəni xarakterə aiddi: Hər bir şəxs boy daxilində özündən böyük olan bütün kişilərə «ici», özündən böyük olan bütün qadınlara «aba» adını verərdi. Özündən kiçik olan kişiləri «ini», özündən kiçik qızları isə «sinkil» adlandırırdı. Özüylə yaşlı olan kişilərə də «atı» adını verərdi.

Bu sözlər də sonralar bir sıra dəyişikliklərə uğradı. Oğuzlar «ici»nin yerinə «ağa» sözünü, «aba» sözünün yerinə isə «abla» sözünü qoydular. «Atı» sözü də «ata» şəklini alaraq başqa anlamları bildirdi. Boyun həm «ana boyu» həm də «ata boyu» şəkilləri vardı.

2) **Soy:** Soy latınların «koqna», almanların «zippe», fransızların «pağantel» adlarını verdikləri topluluqdur. İrəlində görəcəyimiz «törkün» topluluğunun xaricində qalan əmioğlu, dayıoğlu, bibioğlu, xalaoğlu kimi yaxın qohumların toplamıdır. Soya həm ana tərəfindən, həm də ata tərəfindən yaxın qohum olanlar daxildir. Birincilərə ana soyu, ikincilərə isə ata soyu deyilir.

Əski türklərdə ana soyu ilə ata soyu dəyərcə bir-birinə bərabər idi. Ana soyu ilə ata soyunun bərabərliyini bəzi qurumlarda aydın bir şəkildə görürük:

Əski türklərdə soyluluq-əsillik yalnız ata tərəfindən deyildi, həm də ana tərəfindən də tələb olunurdu. Bir adamın tam soylu—əsilli olması üçün, həm ata, həm də ana tərəfindən soylu olması lazımdı. Bugün də, Xarəzmdəki türkmənlərdə bir qız həm atası, həm də anası türkmən olmayan bir kişiyləərə gedəmməz. Çünkü bir adamın yalnız atasının türkmən olması soylu olması demək deyildir. Tam anlamı ilə soylu olması üçün hökmən anası da türkmən olmalıdır.

Sülalələrin təşəkkülündən sonra da, bu iki cür soyluluq davam etdi. Bu dövrdə ata tərəfindən şahzadə olanlara «təkin», ana tərəfindən şahzadə olanlara isə «inal» adları verilirdi.⁷⁵ Bir şahzadənin xaqan ola bilməsi üçün onun həm «təkin», həm də «inal» olması, yəni həm ata, həm də ana yönündən sülaləyə mənsub olması lazımdı. İranın Qacar sülaləsində bu qaydaya hazırda əməl olunur.⁷⁶

Əski türklərdə sülalə içində «soyda ən böyük» olan şahzadə hökmdar olardı. Osmanlı sülaləsində də qayda belə idi. Halbuki, istər Avropada, istərsə Misirdə evdə böyük olan şahzadə hökmdar olar. Boy dövrü keçdikdən sonra soy adları ailə adı olmağa başladı: Çapanoğulları, Kozanoğulları kimi.

3) **Törkün:** Kaşqarlı Mahmuda görə bir evdə yaşayan əsil ailəyə əski türklər «törkün» deyirlərmiş. Törkünə aid qohumluq terminləri boy içindəki qohumluq terminlərinin əksinə olaraq şəxsi qohumluğu göstərirlər.

Akan—Ata

Öko—Ana

Ər—Ər

Konçuy—Arvad

Uru oğul—Kişi övlad

Qız oğul—Qız övlad

Dürkheymın ailə bölgüsünə— təsnifinə görə, bu topluluğa «ata ailəsi» deyə bilərik.

Ata ailəsi patriarxal ailədən çox fərqlidir. Ata ailəsində arvadı və uşaqları üzərində atanın yalnız demokratik bir nüfuzu vardır ki, buna «ata vəlayəti» və «ər vəlayəti» adları verilir. Patriarxal ailədə isə ailə başçısının həm uşaqları, həm də arvadı üzərində hakimiyyəti, yəni hökmranlıq haqqı vardır. Uşaqları, arvadı və ailəyə daxil olan digər şəxslər ailə başçısının adı mah və mülkü mahiyyətində idi. Bunları istərsə satar, istərsə öldürərdi, istərsə də bir başqasına bağışlayardı.

«Törkün» türklərə görə ata ocağı dediyimiz şeydir. Ailə Tanrısı bu ocaqda sığındığı, yaşadığı üçün ocağın odu heç vaxt sönməməliydi. Bundan dolayıdır ki, böyük və ortancıl qardaşlar evlənərək törkünün tərk etdikdən sonra, törkündə ocaq gözetçisi kimi kiçik qardaş qalardı. Müəyyən vaxtlarda ata ocağına toplanaraq əcdada hörmət ayinləri keçirilirdi. Türklər yurd kimi ocağı da unutmazdılar. Yurddan və ocaqdan uzaqlaşmaqla bərabər, yurd-ocaq sevgisi onlarda qüvvətli bir bağlılıq yerində idi.

4) **Bark:** Əski türklərdə bir dəliqanlı evlənmək yaşına yetincə, bir qohrəmanlıq imtahanı verərək «El» məclisindən yeni ad alardı. Beləliklə, «Eldaş» mahiyyətini, «Erkək-ermiş» dəyərini qazanaraq vətəndaş hüququna malik olurdu. Bundan dolayı atasının şəxsi vəlayətindən çıxaraq xaqanın ümumi vəlayətinə girərdi. Bu gənc, ailəsinin var-dövlətindən payını almaq üçün ata və anasının ölümünü gözləməzdi. Evləndiyi zaman ailə var-dövlətindən özünə düşən mirasını qabaqcadan alardı. Alacağı qız da «yumuş» adıyla cəhiz gətirərdi. Bu cəhiz qızın ata-anasının və yaxın qohumlarının verdiyi hədiyyələrdən ibarət olardı. Gəlinlə kürəkən var-dövlətlərini birləşdirərək ortaqlı bir ev yiyəsi olurdular. Onlar nə oğlanın ata ocağında, nə də qızın törkünün yanında yaşamazdılar, yeni bir ev qurardılar. Bundan dolayıdır ki,

türklərdə hər evlənmədən yeni bir ev doğardı. Ailə qurmaq üçün kişiylə qadının birləşməsinə «evlənmək» və «ev—bark yiyəsi olmaq» deyilməsi də buradan irəli gəlir. Tökələrdə gəlinlə oğlanın çadırı yeni qurulduğu üçün ağdır. Bu səbəbdən ona «ağ ev» deyilir. Digər çadırlar isə zaman keçdikcə qaralmışlar. Əski türklərdə ev ərəblərdə olduğu kimi yalnız ərini deyildi, ər ilə arvadın ortaqlı əmlakı idi. Bu səbəbdən evin kişisinə «ev ağası» deyildiyi kimi, evin xanımına da «ev qadını» adı verilirdi.

Törkünün pərisi ocaqda yaşadığı kimi, ağ evin pərisi də barkda yaşayardı. Evin, biri ərə, digəri arvadına aid olmaqla, iki pərisi vardı. Birinciyə «öd ata», ikinciyə isə «öd ana» deyirdilər. Gəlin hər səhər bir parça kərə yağını ocağa atar və «öd ana, öd ata!» deyə dua edərdi.

Otağın sağında kürəkən, solunda gəlin oturardı. Sağda madyan məməli, solda inək məməli iki büt vardı. Sağdakına «ev yiyəsinin bacısı», soldakına isə «ev xanımının bacısı» deyilirdi. Bunlar ər ilə arvadın totemləri idi.

Əski türklərdə cşik⁷⁷ də müqəddəsdə. Yabancı bir adam eşiyyə ayaq basardısı, gözə gəlirdi. Evlərin təcavüzdən qorunması qaydası cşiklərin bu müqəddəsliyində dini bir sanksiya tapmışdı.

5) **Türk feminizmi:** Əski türklər həm demokrat, həm də qadın hüquqlarına hörmət edən feminist idilər. Əslində demokrat olan toplumlar, ümumiyyətlə feminist olurlar. Türklərin feminist olmasının başqa bir səbəbi də, əski türklərə görə şa-manizmin qadındakı müqəddəs qüvvəyə söykənməsiydi. Türk şamanları sehr qüvvəsiylə möcüzələr göstərə bilmək üçün özlərini qadınlara bənzətməyə məcbur idilər. Qadın paltarı geyər, saçlarını uzadar, səslərini incəldər, biğ və saqqallarını qırıxdılar; hətta hamilə qalar və uşaq doğurdılar. Buna qarşılıq olaraq Toyonizm^{77a} dini də kişinin müqəddəs qüvvəsində «Qut»unda görünərdi. Toyonizm ilə Şamanizmin dəyərcə bərabər olması, kişi və qadının hüquqca bərabər tanınmasına səbəb olmuşdu. Hətta hər işin həm Toyonizmə, həm də Şamanizmə söykənməsi lazım gəldiyindən, hər işə aid toplantıda qadınla kişinin birlikdə olması şərt idi. Məsələn, ümumi vəlayət-nüfuz. Xaqan ilə Xatunun hər ikisində ortaqlı olaraq göründüyü üçün bir buyruq (əmr) yazıldığı zaman «Xaqan buyurur ki» sözləriylə başlardısı, ona itaət edilməzdi. İtaətlə qarşılanması üçün hökmən «Xaqan və Xatun buyurur ki» sözləriylə başlamalıydı. Xaqan tək başına hüzuruna heç bir elçini qəbul etməzdi. Elçilər ancaq sağda Xaqan və solda Xatun oturduqları zaman ikisinin birdən hüzuruna gələrdilər. Şönlərdə, kənəşlərdə, qurultaylarda, ibadətlərdə və ayinlərdə, hərbi və sülh məclislərində Xatun mütləq

Xaqanla birlikdə olardı. Kişilərdən yaşınma ilə bağlı qadınlar heç bir şərtədən asılı deyildilər. Xaqanın hökumətdə ortağı olan Xatuna «Türkan» adı verilirdi. Xatun, Xaqan sülaləsinə mənsub bütün şahzadə xanımların ortaqlı adıydı və Türkanın da hökmən, xatunlardan olması lazım gəldiyindən ona da sadəcə olaraq «Xatun» deyilə bilirdi.

Əski türklərdə kişinin yalnız bir arvadı ola bilirdi. İmperializm dövrlərində xaqanların və bəylərin bu həqiqi arvadından başqa «kuma» adlanan və başqa ellərə mənsub odalıqları da olardı. Ancaq bu kumalar törəyə görə rəsmən «arvad» olaraq qəbul edilməzdilər. Bunlar, necə deyirlər, hiyləni qanun şəklinə salmaq yolu ilə ailənin içinə alınmışdılar. Kumaların uşaqları öz analarına «ana» deyə müraciət etməzdilər, onları «xala» deyə çağırırdılar. «Ana» müraciətiylə atalarının yalnız həqiqi, qanuni arvadına üz tuta bilərdilər. Eyni zamanda, kumaların uşaqlarının miras hüququ da yox idi. Kumaların oğulları ataları xaqan olsa da—əsla xaqan ola bilməzdilər. Kumaların xatunlardan fərqi budur ki, onlar xaqanın öz elindən deyildilər. Xatun isə xaqanın öz elindən idi. Kuma Çin şahzadələrindən idisə, «konçuy» adını alardı. Konçuy digər kumalardan irəlidi olardı, ancaq konçuylardan yüksəkdə isə xatun dururdu. Monqol dövründə xatunların da sayı artmağa başladı. Ancaq bunlardan yalnız biri Türkan, yəni mülkə rütbasında idi.

Əski türklərdə qadınlar hamılıqla amazon⁷⁸ idilər. At sürməkdə ustalıq, silah işlətmə, savaşıqlıq və qəhrəmanlıq türk kişiləri qədər türk qadınlarında da vardı. Qadınlar doğrudan-doğruya hökmdar, qala qoruyucusu, vali və elçi ola bilərdilər.

Adi ailələrdə də ev ortaqlı olaraq, arvad ilə ərini ikisinə aid idi. Uşaqlar üzərindəki xüsusi qəyyumluq hüququ ata qədər anaya da məxsusdu. Kişi daim arvadına hörmət edərdi, onu arabaya mindirib özü arabanın arxasınca yayaq yerişirdi. Alicənblıq əski türklərdə ümumi bir xarakter idi. Feminizm də türklərin çox böyük önəm verdikləri bir prinsip idi. Qadınlar mallardan istifadə haqqına yiyələndikləri kimi dirliklərə,^{78a} zəmətlərə,⁷⁹ xaslara⁸⁰ və malikanələrə də malik ola bilərdilər. Əski xalqlar arasında heç bir xalq türklər qədər qadın cinsinə hüquq verməmiş və hörmət göstərməmişlər. Ana soyu ilə ata soyunun bərabərliyi soy bölümündə göstərildiyinə görə burada təkrarına ehtiyac yoxdur.

5) ÇİNSİ ƏXLAQ

Əski türklərdə cinsi əxlaq da çox yüksək səviyyədə idi. Yakutlarda yunanların Venerasına qarşılıq Ayzit adlı bir doğum Tanrıçası (ilahəsi) vardır:

Bu tanrıça – qadınlar doğarkən köməklərinə çatar, onların asanlıqla doğmasına, yardım edər; uç gün yenicə doğmuş qadının başı üstündə gözlədikdən sonra çevrəsindəki dərə, tarla, ağac, çiçək pəriləriylə göyün üçüncü qatındakı sarayına qayıdır.

Bununla birlikdə, Ayzitin heç bir güzəşt qəbul etməyən bir şərti vardır: İsmətini qorumamış qadınların yardımına nə qədər yalvarırlarsa yalvarsınlar və nə qədər qiymətli qurbanlar, hədiyyələr verirlərsə versinlər, əsla gəlməz.

Bundan başqa, Ayzitə məxsus bir yay bayramı vardır. Bu bayram günü şəhər erkən evlərin hər tərəfi son dərəcə səliqə-sahmana salınır, süsləndirilir. Hər bir şəxs ən gözəl paltarını geyinir. Ən çox hansı yeməkləri sevirse onları yeyir. Hər bir kəsin üzü gülər, şənlonər, baxışlarına təbəssüm qonar. Bu zaman Ağ Şaman əlində sazı ilə gələr. Qış ayınla-rini Qara Şaman, yay ayınlarını isə Ağ Şaman icra edər. Doqquz gənc qız və doqquz dəlqanlı seçərək bunları iki-iki əl-ələ tutdurub, əskər kimi düzər. Və sazını çalaraq onları göyə çıxarırmış kimi irəliyə doğru aparar. Sazını çala-çala Ayzit haqqındakı ilahiləri də yavaşdan gözəl səslə oxuyar. Bu gözü-könlü oxşayan alay, guya üçüncü qat göyə çatarkən Ayzitin sarayını qoruyan yasaqçılar əllərində gümüş qurmanclar ilə meydana çıxarlar. Alay içində ismət yönündən qüsurlu olanlar varsa, onları geri qaytararaq o birilərinin Ayzidin sarayına girməsinə izin verərlər. Bax, namusun bu dini sanksiyaları (təzyiq qaydaları) əski türklərdə cinsi əxlaqın yüksək olduğunu və kişiylə qadının bu əxlaqda eyni dərəcədə məsuliyyət daşdığını göstərir.

Əski türk qadınları tamamilə azad və sərbəst olduqlarına baxmayaraq, dəyərsiz işlərlə məşğul olmazdılar. «Əxlaq-i Əlai»⁸¹ kitabında yazıldığına görə Səlcuqlu şahzadə qadınlarından biri Qəzvin şəhərinin yiyəsi idi. Hər il yazda bu şəhərin kənarına çıxaraq yaşıl bir çəmənlikdə böyük və süslü çadırını qurardı. Bir il Qəzvinlilər şəhərdə ümumi bir lağım qazdırmaq üçün öz aralarında ianə toplamışdılar. Lazım gələn miqdara çatmaq üçün daha bir qədər qızıla ehtiyac vardı. Şəhərlilər bu pulu da Xanım Sultandan istəməyi qərara alaraq, irəli gələnlərdən böyüklərdən ibarət bir heyəti Xanım Sultanın hüzuruna göndərdilər. Bu heyət çadıra yaxınlaşanda çadır önündəki bir səndəl üzərində oturan Xanım Sultanın hörgü hördüyünü görüncə

«bu xəsis qadının bizə pul verməsi mümkün deyil»–deyə gəldiklərinə peşman oldular. Ancaq, Xanım Sultan onları gördüyünə görə geri dönmələri də yaxşı deyildi. İstər-istəməz sultanın yanına gəldilər və əhalinin təklifini bildirdilər. Sultan bütün xərci özü çəkəcəyini söyləyərək toplanan pulların yiyələrinə qaytarılmasını əmr etdi və xəzinədarını çağırıdırıb lağımclar üçün lazım gələn bütün pulları heyətə təslim etdi.. Heyət içindəki bir qoca sultana əlindəki hörgü işinə görə beyinlərini yoran haqsız şübhəni bildirdi. Xanım Sultan bu cavabı verdi: «Bəli, mənim əl işiylə məşğul olduğumu görən bütün İranlılar təəccüb edirlər. Halbuki, mənim ailəm içində bütün qadınlar mənim kimi daim əl işiylə məşğul olurlar. Biz sultanlar belə əl işləriylə çalışmasaq, nə ilə məşğul olacağıq? Boş, dəyərsiz işlərimiz? Belə bir şey isə bizim soyumuza yaraşmaz. Biz dövlət işlərini görüb bitirdikdən sonra, boş qalmamaq üçün yoxsul qadınlar kimi daim əl işiylə və ev işləriylə çalışırıq. Biz sultanların belə əl işiylə məşğul olması soyumuz üçün ayıb deyil, bəlkə böyük bir şərəfdir».

Bax, əski türk qadını belə düşünər və belə hərəkət edərdi.

6) GƏLƏCƏKDƏ AİLƏ ƏXLAQI NECƏ OLMALIDIR?

Türklərin həm ailə əxlaqında və həm də cinsi əxlaqda nə qədər yüksək olduqlarını yuxarıdakı bölümlərdə gördük. Hazırda türklər tamamilə bu əski əxlaqı itirmişlər. İran və yunan mədəniyyətlərinin təsiri ilə qadınlar əsarətə düşmüşlər, hüquq baxımından aşağı dərəcəyə enmişlər. Türklərdə milli kultür ölküsü doğunca əski törlərin bu gözəl qaydalarını xatırlamaq və diriltmək lazım gəlməzdimi? Bax, bu səbəbə görə, ölkəmizdəki Türkçülük axımı doğar doğmaz, feminizm ölküsü də onunla birgə doğdu. Türkçülərin həm xalqçı, həm də qadın tərəfdarı olmaları, yalnız bu yüzilin bu iki ölküyə dəyər verməsindən dolayı deyildir; əski türk həyatında demokratiya ilə feminizmin iki başlıca əsas olması da bu məsələlərdə böyük bir amildir.

Başqa millətlər çağdaş mədəniyyətə daxil olmaq üçün keçmişlərindən uzaqlaşmağa məcburdurlar, halbuki, türklərin çağdaş mədəniyyətə girmələri üçün, yalnız əski keçmişlərinə dönüb baxmaları yetərlidir (kifayətdir) Əski türklərdə dinin asketlik (ifrat və işgəncə verici) ayinlərdən və mənfi ibadətlərdən arınmış (təmiz) olması, fanatizmdən və din inhisarçılığından qurtulması türkləri həm qadınlar, həm də başqa xalqlar haqqında çox mərhəmətli etmişdi. Əski yunanların mədəniyyətdə müəllimləri skiflər, əski xalqdeylərin (kəldanilərin) isə şumerlər olduğu kimi, əskit germanların ustadları

və tərbiyəçiləri də Hunlardı. Gələcəkdə tərəfsiz bir tarix demokratiya və feminizmin türklərdən doğduğunu etiraf etməyə məcbur olaçaqdır. O halda, gələcəkdəki türk əxlaqının əsasları da millət, vətən, məslək və ailə ülküləriylə birgə demokratiya və feminizm olmalıdır.

7) MƏDƏNİ ƏXLAQ VƏ ŞƏXSİ ƏXLAQ

Dürkheymə görə əxlaq vəzifələrinin məqsədləri fərddə deyil, topluluqlardır. Millət, məslək və ailə topluluqlarının əxlaq vəzifələrinə və ülkülərinə hansı şəkildə məqsəd olduqlarını gördük. Ancaq bunlardan başqa hüdudu müəyyən olmayan bir topluluq da vardır ki, buna «mədəniyyət topluluğu» deyilir və fərdlər həmin bu topluluğa mənsub olduqları üçün topluluğun məqsədlərində ortaqlırlar. Mədəniyyət topluluğu başlanğıcda bir klan halında başlayır. İbtidai topluslarda bir şəxs üçün hörmətli və hüquq sahibi olan şəxslər yalnız öz klanına mənsub olan adamlar idi. Bundan dolayıdır ki, bu toplularda klan içində qan davası aparılmazdı, çünki klan sülh dairəsiydi. İbtidai toplularda inkişaf etdikcə bu sülh dairəsi klandan fratriyaya, fratriyadan oymağa (əşirətə), oymaqdan daha böyük birləşməyə, daha böyük birləşmədən şəhər dövlətə, şəhər dövlətdən qövm-tayfa dövlətinə, qövm dövlətindən imperatorluğa keçərək getdikcə genişləndi.⁸² Sülh dairəsi genişləndikcə hüquqa yiyələnən və əxlaq vəzifələrinə məqsəd olan adamların miqdarı da bu dairələr ilə birlikdə çoxaldı. Bax, bu qayda ilə, bəzilərinin şəxsi əxlaq və bəzilərinin də mədəni əxlaq adı verdikləri əxlaq qolu öz dairəsini genişləndirdi.

Mədəni əxlaqın mənfi və müsbət olmaqla iki cür məqsədi vardır. Mənfi məqsəddə ədalət əsasdır. Ədalət–fərdlərə heç bir halda təcavüz etməməkdir. Müsbət məqsədin əsası isə şəfqətdən ibarətdir. Şəfqət–fərdlərə daim yaxşılıq etməkdir. Mədəni əxlaqın ikinci bir müsbət məqsədi də vardır ki, bu da bağlanan müqavilələrə sadıq qalmaqla ibarətdir. Əski türklərdə Gök Tanrı sülh ilahı⁸³ olduğu kimi, eyni zamanda ədalət və şəfqət ilahı idi. Bundan başqa, türklərin bu fəzilətlərdə nə dərəcədə yüksək olduğunu Türk tarixi göstərməkdədir.

Mədəni əxlaq, xüsusilə fərdlərdə şəxsiyyətin yüksək olmasına söykənir. Əski türklərin dinində şəxsiyyəti göstərən simvollar da vardır. Yakutlara görə hər insanda «tin» adı verilən maddi ruhdan başqa, üç cür mənəvi ruh da vardır. Bunlara «eş, sur, qut» adları verilir.⁸⁴ Eş canlı və cansız varlıqların hamısında ortaqlıdır. Sur

nəfəs alan varlıqlara, yəni heyvanlara məxsusdur. Qut isə yalnız insanla ata məxsusdur. İnsanın qutlu olması kəramət və şəxsiyyət sahibi olması deməkdir. Quran-i Kərimdə «Adəm oğullarını əzizlədik» buyrulur ki, bu da «insanları qutlu etdik» deməkdir. Əski türklərin mifologiyasına görə insanların ruhu üçüncü qat göydə olan süd gölündən alınır. Türk Şamanlarına görə insan ruhunun daim ülküyə və yüksəklərə üz tutması əslinin (kökünün) göyə məxsus olmasından imiş. Bundan başqa, hər bir millət ortaya çıxarkən, Gök Tanrı bir «qızıl işıq» şəklində yer üzünə enərək o milləti öz ruhunun gözəl nəfəsiylə və işığın nüfuzu ilə qutlu edərdi.

Türk dinini dərinlən araşdırsaq, mədəni əxlaqa əsas olan daha bir çox nüsxələr tapa bilərik. Bunlar haqqında geniş məlumat almaq istəsəniz, «Türk törəsi» adlı əsərimizi oxuyun.

Göründüyü kimi, türkçülüyn mühüm bir məqsədi də mədəni əxlaqı yüksəltməkdir. Vətən əxlaqından sonra məslək əxlaqı, məslək əxlaqından sonra ailə əxlaqı gəlirdi ki, ailə əxlaqından sonra da mədəni əxlaq gəlir.

8) MİLLƏTLƏRARASI ƏXLAQ

Fərdlərin bir-birinə qarşı yaxşılıqsevər və yaxşılıqdan (bir-birinin xeyrinə iş görəni) olmaları mədəni əxlaq adını aldığı kimi, millətlərin də bir-birinə qarşı yaxşılıqsevər və yaxşılıqdan olmalarına millətlərarası əxlaq adı verilir. Əski türklər sülh dininə tabe olduqları üçün, başqa millətlərin din, siyasət və kulturla bağlı olan varlıqlarına hörmət edərtilər. Hətta özlərinə «iç el» və başqa millətlərə «dış el» adlarını verərək bütün millətləri bir sülh dairəsi içində, bir beynəlmiləl birlik halında görərdilər. Orxun kitabəsində də başqa millətlərə «çölki el» adı verilir ki, bu da «dış el» ilə eyni anlamdadır. Əski türklər bu «dış el» termini ilə beynəlmiləllik məfhumunu anladıklarını göstərirlər. Çünki «el» sözü əski türkcədə sülh dairəsi anlamındaydı. Hər millətin bir «iç el» olması daxili bir sülh dairəsi təşkil etməsindən ibarətdi. Bununla birlikdə, bu «iç el» digər millətlərə də yabançı gözüylə baxmaz, onların da hər birini bir el, yəni sülhün davamı kimi görərdi. Yalnız bu fərqlə ki, özünə «iç el» və digərlərinə isə «dış el» adını verərdi.

Əski türklərin yenilmiş millətlərə, sonradan kapitulyasiya adı ilə başına bəla olan fəvqəladə imtiyazlar bağışlamaları türk kultüründəki beynəlmiləlçiliyin nəticəsidir. Gələcəkdə Millətlər Cəmiyyəti indiki kimi yalandan deyil, gerçəkdən təşəkkül edərsə, onun ən səmimi üzvü, heç şübhəsiz ki, Türkiyə dövləti və Türk milləti

olacaqdır. Çünkü gələcəyə dair bütün kamilliklər toxum halında türkün əski kultulunda vardır.

Bir sözlə, hər millətin yer üzündə icra edəcəyi tarixi və mədəni missiyası vardır. Türk millətinin missiyası isə əxlaqın ən yüksək fəzilətlərini gerçəkləşdirmək, görünməmiş fədakarlıqların və ikidliklərin mümkün olduğunu isbat etməkdir.

IV HÜQUQDA TÜRKÇÜLÜK

Hüquqda türkçülüyn məqsədi Türkiyədə çağdaş bir hüquq yaratmaqdır. Bu yüzilin millətləri sırasına keçə bilmək üçün, ən əsaslı şort milli hüququn bütün qollarını teokratiya^{84a} və klerikalizm⁸⁵ qalıqlarından bütöyün qurtarmaqdır. Teokratiya-qanunların Allahın yer üzündəki kölgələri sayılan xəlifələr və sultanlar tərəfindən verilməsi deməkdir. Klerikalizm isə əslində Allah tərəfindən müəyyən edildiyi irəli sürülən və dəyişməz qanunlar hesab olunan gələnlərin Allahın tərcümanları (təmsilçisi) sayılan ruhanilər tərəfindən şərh edilməsindən ibarətdir.

Ortaçağ dövlətlərinin bu iki fərqləndirici əlamətindən tamamilə qurtulmuş olan dövlətlərə «çağdaş dövlət» adı verilir. Çağdaş dövlətlərdə, öncə, istər qanun vermək və istərsə də ölkəni idarə etmək səlahiyyətləri doğrudan-doğruya millətə aiddir. Millətin bu səlahiyyətini məhdudlaşdıran və şortləndirən heç bir yüksək vəzifə, heç bir gələnk və heç bir hüquq (haqq) yoxdur.

İkincisi, millətin bütün fərdləri tamamilə bir-birinə bərabərdir. Xüsusi üstünlüklərə-İmtiyazlara malik heç bir sinif mövcud ola bilməz. Bu şortləri daşıyan dövlət formasına «demokratiya»^{85a} adı verilir ki, bu da xalq hökuməti deməkdir.

Hüquqda Türkçülüyn birinci məqsədi çağdaş bir dövlət meydana gətirmək olduğu kimi, ikinci məqsədi də məslək sahibi şəxslərin şəxsi fəaliyyətini ictimai müdaxilədən qurtararaq, mütəxəssislərin səlahiyyətinə söykənən məslək muxtariyyətlərini qurmaqdır. Bu əsasa söykənən bir mədəni qanun ilə ticarət, sənaye, əkinçilik qanunları; Universitet, Vəkillər Kollegiyası, həkimlər dərənəyi, müəllimlər birliyi, mühəndislər dərənəyi və s. kimi məslək təşkilatlarının məslək muxtariyyətlərini təmin edən qanunların verilməsi də bu məqsədin tələblərindəndir.

Hüquqda türkçülüyn üçüncü məqsədi isə çağdaş ailə yaratmaqdır. Çağdaş dövlətdəki bərabərlik (hüquq bərabərliyi) prinsipi kişiylə qadının evlənmədə, boşanmada, mirasda, məsləkdə və siyasi haqlarda bərabər hüquqlu olmasını da zəruri edir. Elə isə

yeni ailə qanunu ilə seçki qanunu bu əsasa görə hazırlanmalıdır.

Sözün qıساسı, bütün qanunlarımızda hürriyyətə, hüquq bərabərliyinə və ədalətə zidd olan nə qədər izlər varsa, hamısına son vermək lazımdır.

V. DİNDƏ TÜRKÇÜLÜK

Dində türkçülük din kitablarının, xütbələr və vəzlərin türkçə olması deməkdir. Bir millət din kitablarını oxuyub anlaya bilməso, təbiidir ki, dinin gerçək mahiyyətinə öyrənə bilməz. Xətiblərin və vəzlərin nə söylədiklərini anlamadığından ibadətlərdən heç bir zövq almaz. İmam-i Əzəm Həzrətləri,⁸⁶ hətta namazdakı surələrin də milli dildə oxunmasının mümkün olduğunu bildirmişdilər. Ona görə ki, ibadətin verdiyi vəcd (coşqunluq), ancaq oxunan duaların tamamilə anlaşılmasından asılıdır. Xalqımızın dini həyatını incələsək, görürük ki, dini ayinlər arasında ən çox vəcd (coşqunluq, həyəcan) verənlər namazlardan sonra ana dilində söylənən dərən və səmimi yalvarışlardır (münacatlardır). Müsəlmanların camedən böyük bir vəcd və arxayınlıqla çıxmaları, məhz, hər bir fərdin öz vicdanı içində etdiyi bu gizli yalvarışların nəticəsidir.

Türklərin namazdan aldıkları yüksək zövqün bir bölümü də, yeno ana diliylə oxunub söylənən ilahilərdir. Şeir ilə musiqinin birləşməsindən meydana gələn türkçə ilahilər xüsusilə təravil⁸⁷ namazlarını canlandıran səbəbdır. Ramazanda və digər zamanlarda türkçə verilən öyüdlər (vəzlər) də xalqda dini duyğular və həyəcanlar oyandırır.

Türklərin ən çox həyəcanlandıqları və zövq aldıkları bir ayin də vardır ki, o da Mövlidi-Şərif oxunmasından ibarətdir. Şeiri, musiqini və canlı hadisələri özündə birləşdirən bu ayin dini bir bidət⁸⁸ şəklində sonradan ortaya çıxmasına baxmayaraq, ən canlı ayinlər sırasına keçmişdir.

Təkkələrdə türkçə icra olunan zikrlər əsasında oxunan türkçə ilahilər və nəfəslər də böyük bir zövq qaynağıdır.

Bax, bu örnəklərdən anlaşılır ki, bugün türklərin ara-sıra dini bir həyat yaşamasını təmin edən amillər dini ibadətlərin arasında çoxdan bəri türk dilində oxunmasına izn verilən dini ayinlərin olmasıdır. O halda, dini həyatımıza daha böyük bir vəcd və məmnunluq vermək üçün, həm Quran-i Kərimin (tilavətlər⁸⁹ müstəsna olmaqla), həm də ibadətlər və ayinlərdən sonra oxunan bütün duaların, Allaha yalvarışların (münacatların) və xütbələrin türkçə oxunması lazımdır.

VI İQTİSADİYYATDA TÜRKCÜLÜK

Türklər ən əski zamanlarda köçəri həyatı yaşayırdılar. O zaman türk iqtisadiyyatı heyvandarlıq əsasına söykənirdi. O dövrlərdə türklərin bütün sərvətləri qoyun, keçi, at, dəvə, öküz kimi heyvanlardan və yedikləri isə süd, qatıq, pendir, kərə yağı və qırmızı kimi heyvandarlıq məhsullarından ibarət idi. Geyimləri də bu heyvanların dərilərindən və yunlarından hazırlanırdı. Köçəri türklərin sənayesi də heyvan məhsulları əsasında fəaliyyət göstərirdi. Dəvələrin ayağından «ayaq» adı verilən qırmızı qədəhləri, öküzlərin bud sümüyündən qırmızı sürəhiləri düzəlirdi. Heyvanın nə sümüyü, nə buynuzu, nə bağırsağı, sözün qısa, heç bir şeyi atılmazdı. Hər toxumasından türkə məxsus bir sənaye məhsulu hazırlanırdı.

Əski türklər ticarətə də yad deyildilər. Elxanlıq dövrlərində Çindən Avropaya ipək aparan və Avropadan Çinə məxmər gətirən ticarət karvanları dövlətin ən böyük gəlir qaynağı idi. O zaman Çin, Hindistan, İran, Rusiya və Bizans arasındakı böyük ticarət yolları tamamilə türklərin əlində idi. Moqan xan⁹⁰ İranın şimalından, Azərbaycandan və Anadoludan İstanbula doğru gedən yeni bir ticarət yolu açmaq istədi. Ancaq İranlılar bu təşəbbüsü maneçilik törətdilər. Buna görə Moqan xan ipək yolunu təmin etmək üçün Türk, Çin və Bizans dövlətləri arasında üç tərəfli saziş bağlamağa çalışdı və İran dövlətini ya ortadan qaldırmağa, ya da millətlərarası ticarətin tranzit yolu ilə İran ərazisindən keçməsinə zorla razı etməyə təşəbbüs göstərdi.

Göründüyü kimi, əski türk Elxanlarının məqsədi Mancuriyadan Macaristana qədər uzanan böyük Turan ölkəsində yalnız siyasi bir əmin-amanlıq yaratmaqdan ibarət deyildi. Asiya və Avropa millətləri arasında millətlərarası ticarət və mübadilə təşkilatını yaratmağı da üzərlərinə götürmüşdülər.

Əski türklərin iqtisadiyyata verdikləri əhəmiyyəti el adlarında da görürük. Şərqi Türküstanda «Tarañçılar» adı verilən və Qərbi Türküstanda «Sardlar» adını alan iki el olub. Bu adlardan birincisi «əkinçilər», ikincisi isə «tacirlər» anlamındadır. Qanqlılar, ağaçarilər, taxtaçılar, mandallar, menteşələr, sürgülər və s.-nin hər biri sənə adı daşıyır. Göy Türklərin babaları dəmirçi idi. Türk ikidlik eposlarına (mənzilbələrə) görə, ilk çadırı düzəldən Türk xandır. İlk dəfə yeməklərdə duzdan istifadə edən Tavunq xandır. İlk araba düzəldən isə Qanqlı bəydir.⁹¹ Türklər arabalarla səyahət etməyə hələ skiflər dövründə başlamışdılar. Əski türklər olduqca

gözəl paltarlar geyməyi, ləzzətli yeməklər yeməyi, həyatlarını ziyafətlər və düyünlər içində keçirməyi sevdirdilər. Buna görə də, vaxtlarını heç boş keçirməzdilər, iqtisadi fəaliyyət ilə məşğul olardılar. Çox qazanar, çox da xərcləyərdilər.

Əski türklər son dərəcə qonaqsevər idilər. Dədə Qorqud Kitabında Burla Xatun verdiyi ümumi bir şöhləndən danışarkən bu sözləri söyləyir:

«Təpə kimi ot yığdırdım. Göl qədər qırmızı sağdırdım. Ac olanları doyurdum, çılpac olanları geyindirdim. Borcluların borcunu verdim».

Bununla birlikdə, minlərlə lirənin sərf olunduğu bu ümumi şöhlənlər Salur Qazanın ildə bir dəfə təşkil etdiyi yağma⁹² ziyafətlərinin yanında heç bir şey idi. Salur Qazanın şöhləndə bütün bəylər ilə xalq doyunca yeyib içdikdən sonra, Salur Qazai arvadının əlindən tutaraq saraydan çıxardı, varı-yoxu nəyi varsa, yağma edilməsini çağırılmış adamlardan xahiş edərdi. Bu qayda ilə yağmaya uğrayan Salur Qazan bir müddətdən sonra yenə Oğuz elinin ən zəngin bəyi olardı.

Türklər keçmişdə nail olduqları bu iqtisadi rifaha gələcəkdə də nail olmalıydılar. Həm də qazanılacaq sərvətlər Salur Qazanın var-dövləti kimi ümumən aid olmalıdır. Türklər müstəqilliyi və azadlığı sevdikləri üçün iştirakçı⁹³ (kommunist) ola bilməzlər. Ancaq bərabərçiliyi sevdiklərinə görə fərdiyyətçi kimi də qala bilməzlər. Türk kultürünə ən uyğun sistem solidarizm, yəni həmrəyçilikdir.⁹⁴ Şəxsi mülkiyyət ictimai həmrəyliyə xidmət etdiyi halda qanunidir. Sosialistlərin və kommunistlərin şəxsi mülkiyyəti ortadan qaldırmağa çalışmaları doğru deyildir. Yalnız ictimai həmrəyliyə xidmət etməyən şəxsi mülkiyyətlər varsa, onlara izn verilməz (yəni onlar qanuni sayılmaz). Bundan başqa, mülkiyyətin yalnız şəxsi olması lazım deyil. Şəxsi mülkiyyət kimi, ictimai mülkiyyət də olmalıdır. Toplumun fədakarlığı və zəhməti nəticəsində yaranan və fərdlərin heç bir əməyindən doğmayan artıq qazanclar topluma aiddir.

Fərdlərin bu qazanclara yiyələnmələri qanuni deyildir. Artıq qazancların «plyus-valyu»ların⁹⁵ toplum adına toplanması ilə yaranacaq böyük məbləğlər toplum hesabına açılan fabrikalara, təşkil edilən kənd təsərrüfatlarının kapitalı olur. Bu ümumi təşəbbüslərdən əldə ediləcək qazanclar ilə yoxsullar, yetimlər, dullar, xəstələr, əlillər, korlar və karlar üçün xüsusi sığınacaq yerləri və məktəblər açılır, ümumi baxçalar, muzeylər, teatrlar, kitabxanalar yaradılır. Fəhlələr və kəndlilər üçün sağlamlıq evləri

tikilər. Ölkə ümumi bir elektrik şəbəkəsi içində alınar. Sözüün qısa, hər cür yoxsulluğa son verərək hamının rifahını təmin etmək üçün nə lazımdırsa, yerinə yetirilərdi. Hətta, bu ictimai sərvət kifayət miqdara çatdıqda, xalqdan vergi almağa da ehtiyac qalmayacaq. Heç olmasa, vergilərin növləri və miqdarı azaldıla bilər.

Deməli, türklərin ictimai ölküsü şəxsi mülkiyyəti ortadan qaldırmadan ictimai sərvətləri fərdlərə qəsb etdirməmək və bu sərvətləri ümuminin xeyrinə sərf etmək məqsədiylə, saxlamaq və artırmaqdan ibarətdir.

Türklərin bundan başqa, daha bir iqtisadi ölküsü vardır ki, o da ölkənin ağır sənayesini yaratmaqdır. Bəziləri: «Yurdumuz kənd təsərrüfatı ölkəsidir, biz həmişə əkinçi bir millət olmalıyıq. Ağır sənaye üçün can atmamalıyıq» deyirlər ki, bu əsla doğru deyildir. Gerçəkdən, əkinçiliyi heç vaxt əldən verməyəcəyik, ancaq çağdaş bir dövlət olmaq istəyiriksə, hökmən ağır sənayeyə malik olmalıyıq. Avropa inqilablarının ən önəmlisi iqtisadi inqilabdır. İqtisadi inqilab isə məhəlli iqtisadiyyatı yerinə millət iqtisadiyyatının və kiçik sənətkarlığın (kustar sənayenin) yerinə ağır sənayenin yaradılmasından ibarətdir. Millət iqtisadiyyatı və iri (ağır) sənaye isə ancaq dövlətin himayə üsulunun tətbiqi ilə meydana gələ bilər. Bu məsələdə milli iqtisadi nəzəriyələr bizə yol göstərəcəkdir. Amerikalı Con Rey ilə Almaniyalı Fridrix List İngiltərədə mançesterlərin təsis etdikləri iqtisadiyyat elminin ümumi və beynəlxalq bir elm olmayıb yalnız İngiltərəyə məxsus bir milli iqtisadiyyat sistemindən ibarət olduğunu ortaya qoydular. İngiltərə böyük sənaye ölkəsi olduğu üçün məhsullarını xaricə göndərməyə və xaricdən xammal gətirməyə məcburdur. Buna görə, İngiltərə üçün faydalı olan yeganə çıxış yolu gömrüklərin sərbəst olması qaydasıdır, yəni açıq qapı siyasətidir. Bu qaydanın İngiltərədəki kimi böyük sənayeyə hələ malik olmayan millətlər tərəfindən qəbul edilməsi onların sona qədər İngiltərə kimi sənaye ölkələrindən iqtisadi baxımdan asılı olmaları nəticəsini doğuracaqdır. Bax, bu iki nəfər yenilikçi iqtisadçı öz ölkələri üçün ayrı-ayrı özəl milli iqtisadiyyat sistemini yaradaraq ölkələrinin böyük sənayeyə malik olmasına çalışdılar. Və müvəffəq də oldular. Bugün Amerika ilə Almaniya iri sənaye məsələsində İngiltərə ilə güclərini sınayacaq bir səviyyəyə gəlib çıxmışlar. Və indi onlar da İngiltərənin açıq qapı siyasəti yolunu tutmuşlar.

Ancaq bu mərhələyə gəlib çatmaqlarının illər boyunca milli iqtisadiyyatın himayə üsullarının tətbiqi nəticəsində baş verdiyini çox yaxşı bilirlər.

İndi türk iqtisadçıların da ilk işi, əvvəla, Türkiyənin iqtisadi

durumunu və gerçəkliyini incələmək sonra isə bu obyektiv incələmələrdən milli iqtisadiyyatımız üçün elmi və əsaslı bir proqram hazırlamaqdır. Bu proqram hazırlandıqdan sonra, ölkəmizdə böyük sənayeni meydana gətirmək üçün hərəkət bu proqram dairəsində çalışmalı və İqtisadiyyat Nazirliyi də bu fərdi fəaliyyətlərə rəhbərlik edərək ümumi nizamlayıcı vəzifəsini yerinə yetirməlidir.

VII SIYASƏT DƏ TÜRKÇÜLÜK

Türkçülük siyasi bir partiya deyildir, elmi, fəlsəfi, estetik bir məktəbdir, başqa bir deyimlə, kulturla bağlı bir çalışma və yeniləşmə yoludur. Bu səbəbdəndir ki, Türkçülük indiyə qədər bir partiya şəklində siyasi mübarizə meydanına atılmadı, bundan sonra da, şübhəsiz atılmayacaqdır.

Bununla birlikdə, Türkçülük bütövlükdə siyasi ölkələrə biganə də qalabilməz. Ona görə ki, türk kulturu digər ölkələr ilə birlikdə siyasi ölkələrə də malikdir. Məsələn, Türkçülük heç bir vaxt klerikalizm, teokratiya və zülm rejimi ilə sazışa girə bilməz. Türkçülük çağdaş bir axımdır və ancaq çağdaş mahiyyət daşıyan axımlar və ölkələr ilə sazışa girə bilər.

Bax, bu səbəbdəndir ki, bugün Türkçülük Xalq Partiyasına⁹⁶ yardımçıdır. Xalq Partiyası hökumətləri millətə, yəni Türk xalqına verdi. Dövlətimizə Türkiyə və xalqımıza isə Türk Milləti adlarını sundu. Halbuki, Anadolu inqilabına qədər dövlətimizin, millətimizin, hətta dilimizin adları Osmanlı sözündən ibarət idi. Türk sözü ağza alınmazdı. Heç kim: «mən Türkəm» deməyə cəsarət edə bilməzdi. Son zamanlar Türkçülər belə bir iddiaya cürət etdikləri üçün, sarayın və köhnə fikirlərlərin nifrətlərini qazandılar. Bax, Xalq Partiyasının anası olan Müdafaayi Hüquq Cəmiyyəti, böyük qurtarıcımız Qazi Mustafa Kamal Paşa həzrətlərinin doğru yolu göstərməsi və rəhbərliyi ilə, bir yandan Türkiyəni düşmən istilalarından qurtardı, o biri yandan isə dövlətimizə, millətimizə, dilimizə həqiqi adlarını verdi və siyasətimizi mütləqiyyətin və yad ünsürlərin yeritdiyi siyasətin son izlərindən də azad etdi. Hətta, deyə bilərik ki, Müdafaayi Hüquq Cəmiyyəti heç xəbəri olmadan Türkçülüyn siyasi proqramını həyata keçirdi. Çünki, gerçək birdir, iki olabilməz. Həqiqəti axtaranlar başqa-başqa yollarla hərəkət etsələr belə, ən sonda eyni hədəfə çatırlar. Türkçülük ilə xalqçılığın nəhayət eyni proqramda birləşmələri ikisinin də qarşıda duran məqsədə və gerçəkliyə uyğun olmalarının bir nəticəsidir. İkisi də tam həqiqəti tapdıqlarına görə,

tamamla bir-birinə uyğunlaşdılar. Bu bənzərliyin bir nəticəsi (təzahürü) də budur ki, bütün türkçülərin–bir nəfəri də olsun, kənarda qalmamaqla–Anadolu çarpışmasında (Qurtuluş savaşında) iştirak etmələri və onun ən alovlu müdafiyyəçiləri olmalarıdır. Türkiyədə Allahın qılınıcı xalqçılığın pəncəsində və Allahın qələmi isə Türkçülərin əlində idi. Türk vətəni təhlükə qarşısında qalanda, bu qılıncla bu qələm evləndilər. Bu evlilikdən bir toplum doğdu ki, onun da adı Türk Millətidir.

Gələcəkdə də xalqçılıq ilə türkçülük daim ol-olə verərək ölkələr aləminə doğru birlikdə yürüyəcəklər. Hər Türkçü siyasət sahəsində xalqçı, hər xalqçı isə kültür sahəsində Türkçü olacaqdır. Dini qaydalar kitabımız bizə «İnamda məzhəbimiz maturidilik və fiqhda məzhəbimiz hənəfilik» olduğunu öyrədir.⁹⁷ Biz də buna bənzətmə ilə bu düsturu ortaya ata bilərik: «Siyasətdə məsləkimiz xalqçılıq və kültürdə məsləkimiz Türkçülükdür».

VIII FƏLSƏFƏDƏ TÜRKCÜLÜK

Elm obyektiv və müsbət olduğu üçün millətlərarasıdır, bundan dolayı, elmdə Türkçülük ola bilməz. Ancaq fəlsəfə elmə söykənməklə bərabər, elmi düşüncədən başqa cür bir düşüncə tərzidir. Fəlsəfənin obyektiv və müsbət adlarını ala bilməsi, ancaq bu sifətləri daşıyan elmlərə uyğun olması üzündəndir. Elmin rədd etdiyi hökmləri fəlsəfə sübut edə bilməz, elmin sübut etdiyi həqiqətləri isə fəlsəfə rədd edə bilməz. Fəlsəfə bu iki qayda ilə elmlə bağlı olmaqla bərabər, bunların xaricində tamamilə müstəqildir. Fəlsəfə elmlə ziddiyyətə girməmək şərti ilə ruhumuz üçün daha umudlu, daha həyəcanlı, daha təsəlliverici, daha çox səadət bəxşedici, bütövlüklə yeni və orijinal nəzəriyyələri, görüşləri ortaya ata bilər. Əslində fəlsəfənin vəzifəsi bunun kimi fərziyələri və görüşləri axtarıb tapmaqdır. Bir fəlsəfənin dəyəri bir yandan müsbət elmlər ilə uyumlu olmasının dərəcəsiylə, digər yandan isə ruhlara böyük umudlar, həyəcanlar, təsəllilər və səadətlər verməsiylə ölçülür. Deməli, fəlsəfənin bir bölümü obyektiv, digər bölümü isə subyektivdir. Buna görə, fəlsəfə elm kimi millətlərarası olmağa məcbur deyildir. Milli də ola bilər. Bundan irəli gəlir ki, hər millətin özünə görə bir fəlsəfəsi vardır. Yəni bundan irəli gəlir ki, əxlaqda, incəsənətdə, iqtisadiyyatda olduğu kimi, fəlsəfədə də Türkçülük ola bilər.

Fəlsəfə maddi ehtiyacların tələb və məcbur etmədiyi fayda güdməyən, qərəzsiz, qarşılıqsız bir düşüncədir. Bu düşüncə növünə

«spekulyasiya» adı verilir. Biz buna türk dilində «muaqalə» adını veririk.⁹⁸ Bir millət savaşlardan qurtulmadıqca və iqtisadi rifaha qovuşmadıqca, içində spekulyasiya (muaqalə) edəcək adamlar yetişməz. Ona görə ki, spekulyasiya (muaqalə) yalnız düşünmək üçün düşünməkdir. Halbuki, min cür dərdi olan bir millət yaşamaq üçün, özünü müdafiyyə etmək, hətta yemək-icmək üçün düşünməyə məcburdur. Düşünmək üçün düşünmək ancaq həyatlarını davam etdirmək üçün lazım olan düşünmə ehtiyaclarından qurtulmuş və işləmədən yaşaya bilən insanların işidir. Türklər indiyə qədər belə bir dinclik və rahatlığa qovuşa bilmədikləri üçün, içlərində həyatını düşünmək üçün düşünməyə (muaqaləyə) verə bilən az adam yetişdi, Onlar da düşünüş yollarını bilmədiklərinə görə, ölkələrini yaxşı idarə edə bilmədilər; əksəriyyətlə, dərvişlik və qələndərlik kimi çıxılmazlıqlara yuvarlandılar.^{99a}

Türklər arasında indiyə qədər az filosof yetişməsi türklərin ağıl işləməklə (muaqalədə) istedadsız olduqları ilə izah edilməməlidir. Bu azlıq, türklərin hələ müsbət elmlərə görə, dinclik və rahatlıq baxımından spekulyasiyaya imkan verəcək bir səviyyəyə yüksəlməmələriylə açıqlanarsa, daha doğru olar.

Bununla birlikdə, türklərin fəlsəfə sahəsində geri qalmaları yalnız yüksək fəlsəfə¹⁰⁰ baxımından doğru ola bilər. Xalq fəlsəfəsi baxımından türklər bütün millətlərdən daha yüksəkdir.

Rostan¹⁰¹ adlı bir fransız filosofu deyir: «Bir komandan üçün qarşısındakı düşmən ordusunun nə qədər əskər, nə qədər silah və ləvazimatı olduğunu bilmək çox faydalıdır, amma onun üçün bunlardan daha çox faydalı bir şey də vardır ki, o da qarşısındakı düşmən ordusunun fəlsəfəsini bilməkdir...»

Gərəkədən, iki ordu və iki millət bir-biriylə savaşarkən, birisinin qalib, digərinin məğlub olmasını doğuran ən başlıca amillər iki tərəfin fəlsəfələridir. Şəxsi həyatı vətənin istiqalından, şəxsi mənfəəti namus və vəzifədən daha dəyərli bilən bir ordu hökmən məğlub olar. Buna əks bir fəlsəfəyə malik olan ordu isə hökmən, qələbə çalar. O halda, xalq fəlsəfəsinə görə, yunanlar ilə ingilislərimi daha yüksəkdir, yoxsa türklərimi daha ucadır? Bu sualın cavabını verəcək olan Çanaqqala və Anadolu savaşlarıdır.¹⁰² Türkləri bu iki savaşda qalib edən maddi qüvvələri deyil, ruhlarında hökmən olan milli fəlsəfələriydi.

Maddi silahların mənəvi qüvvələri hökmsüz etdiyi son yüzillə qədər türklər Asiyada, Avropada, Afrikada bütün millətləri yenmiş və hakimiyyətləri altına almışdılar. Deməli, türk fəlsəfəsi bu millətlərə aid fəlsəfələrin hamısından daha yüksək idi. Bugün də belədir. Yalnız burası var ki, bugün maddi mədəniyyət baxımından və maddi

silahlar dolayısı ilə Avropalı millətlərdən geridəyik. Mədəniyyətdə onlara bərabər olduğumuz gün, heç şübhəsiz, Dünya hegemonluğu yenə bizə keçəcəkdir. Mudrosda əsir olduğumuz zaman orada düşərgə rəisi olan bir ingilis bu sözləri söyləmişdi: «Türklər gələcəkdə yenə cahangir olacaqlar».

Göründüyü kimi, türklərdə yüksək fəlsəfə inkişaf etməmiş olmasına baxmayaraq xalq fəlsəfəsi olduqca yüksəkdir. Bax, fəlsəfədə Türkçülük türk xalqındakı bu milli fəlsəfəni axtarır ortaya çıxarmaqdır.

Ey bugünün Türk genci! Bütün bu işlərin görülməsi yüzillərdən bəri səni gözləyir.

Son

AÇIQLAMALAR

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKÇÜLÜYÜN MAHİYYƏTİ

1. Bu ifadəni ilk dəfə Rusiya imperatoru I Nikolay işlətdiyi söylənir.

1a. Alfons Lamartin (1790-1869) - tanınmış Fransız şair-romantiki və siyasi xadimi. Atası kimi kral tərəfdarı olmuşdur. «İlk şairinə düşüncələr» (1820), «Yeni şairinə düşüncələr» (1823) adlı şeirlər kitabları ona böyük şöhrət qazandırdı. Bir sıra rəsmi vəzifələrdə çalışdı. Fransa Akademiyasının üzvü oldu (1830). Şərqə səyahət zamanı İstanbula gəldi və Sultan Əbdülməcid (1839-1861) tərəfindən iltifatla qəbul edildi.

Bir çox əsər yazmış olan A.Lamartin 8 cildlik «Osmanlı Tarixi»nin də müəllifidir. Bu əsərin böyük dəyəri vardır. İstanbulda bir küçə bu görkəmli şair və tarixçinin adını daşıyır.

Ogüst Kont (1798-1857) - fransız alimi və filosofudur. Pozitivizm fəlsəfəsinin və sosiologiya elminin qurucularından biridir. O.Kont irəli sürürdü ki, elm mahiyyəti deyil, hadisələri dərk edir. O, bəşəriyyətin intellektual təkamülünün üç mərhələsi haqqında nəzəriyyə işləyib-hazırlamış və göstərirdi ki, bu üç mərhələ toplumun inkişafını müəyyənləşdirir. O.Kont görə toplumda irəliləmə vardır. Toplum inqilab, böhran çağlarını keçirib aydınlığa mərhələsinə girir. Bütün bu durumlarda toplumdakı ana ünsürlər əslində dəyişikliyə uğramır, yalnız şəkillərini dəyişdirir. O.Kont deyirdi: «Mütləq bir şey varsa, o da heç bir şeyin mütləq olmadığıdır».

Başlıca əsərləri: «Pozitiv fəlsəfə dərsləri» (6 cildə, 1830-42), «Pozitiv siyasət sistemi» (4 cildə, 1851-54).

Pyer Loti (1850-1923) - fransız yazıçısıdır. Əsil adı Lu Mari Jülyen Viodur. Başlıca olaraq romançı kimi tanınmış P.Loti hərbi donanma zabiti olmuş, təqribən 40 il donanmada qulluq etmişdir. 1891-ci ildən Fransa Akademiyasının üzvü seçilmişdir: Fransa-Prussiya (1870-1871) və birinci dünya savaşlarının, bir sıra müstəmləkəçi ekspedisiyaların iştirakçısı olmuşdur.

P.Loti bir sıra Şərq ölkələri ilə yaxından tanış olmuşdu. Bunun nəticəsində o, yeni bir ədəbi janrın - müstəmləkə romanının əsasını qoydu.

P.Lotinin ilk romanı - «Aziadə» (1876) ona böyük şöhrət

gətirdi. Romanda fransız zabitanın türk qızına olan sonsuz məhəbbətindən danışılır. «Aziadə» ilk dəfə İstanbulda çap edilmişdi. Bundan sonra P.Loti «Bir sipahinin romanı», «Xanım Xrizantema» və s. kimi bir sıra romanlar yazmışdır.

P.Lotinin əsərlərində Şərq ekzotikası başlıca mövzudur.

Klod Farrer (1876-1957) – fransız yazıçısıdır. Əsil adı Frederik Şarl Eduar Barqondur.

P.Loti ilə K.Farrerın bir sıra bənzərlikləri var. K.Farrer də dənizçi zabit olmuş, donanmanı yalnız 1919-cu ildə buraxmışdır. 1935-ci ildən Fransa Akademiyasının üzvü olmuşdur. «Tiryək tüstüsü» (1904) novellalar kitabı ilə ilk addımı atdı. Bundan sonra ünlü «Mədənilər» (1905) romanını nəşr etdirdi. O, Şərq mədəniyyəti ilə Avropanın «vulqar» mədəniyyəti arasında gedən toqquşmadan danışan mövzunu P.Lotidən mənimsəmiş və bu mövzunu yaradıcılıqla işləyərək kəskin süjetli bir sıra romanlar yazmışdır. Ümumiyyətlə, K.Farrerın əsərləri üçün kəskin süjetlər, «şərq ekzotikası» səciyyəvidir. Möharətli stilist olan K.Farrerın romanları böyük müvəffəqiyyət qazanmışdı. O, bir sıra yol qeydlərinin də müəllifidir.

K.Farrer Türk ekzotikasının bütün gözəlliklərini heyranlıqla tərənnüm etmişdir.

2. «Şərq türkləri» dedikdə, Z.Göyalp Orta Asiya və Şərqi Türküstanda yaşayan türkləri göz önündə tutur.

3. Degin Y. İstuağ jeneğal de-z-un, de Tüçk, de Monqol e-de-otğ Tağtağ oksidanto. Vol. I-4.; P., 1756-1758 (Hunların, türklərin, monqolların və başqa qərb tatarlarının əsas tarixi).

Y.Deginin bu ünlü kitabını Hüseyn Cahid Yalçın fransızcadan türk dilinə çevirib, 1923-1925-ci illərdə «Hunların, türklərin, monqolların və daha sair tatarların tarix-i ümumi» adı ilə 8 cildə çap etdirdi.

Hüseyn Cahid Yalçın (1874-1957) – tanınmış yazıçı, qəzetçi və çevirməndir (tərcüməçi). Bir neçə il dövlət idarələrində məmur işlədikdən sonra bu işdən ayrılıb qəzet çıxartmağa başladı. Osmanlı Məclis-i Məbusanında (Vəkillər məclisində) İstanbul vəkili oldu. 1918-ci il Modros barışıqından sonra ingilislər tərəfindən həbs edildi və Malta adasına sürgün edildi (1919). İki ildən artıq sürgün həyatından sonra vətənə qayıtdı və 1922-1925-ci illərdə yenidən qəzet nəşr etdi. Çorumda təqribən iki il siyasi sürgün həyatı yaşadı (1925-1926). 1939-1950-ci illərdə İstanbul və Kars Millətvekili oldu. Ömrünün son illərində «Ulus» qəzetinin redaktoru idi.

H.C.Yalçının yaradıcılığı verimli (məhsuldar) olmuş, 60 il (1891-1951) ərzində bir çox roman, hekayə, tənqidi yazılar, anılar-xatirələr, yaşamöyküsü (tərcümeyi-hal) xarakterli əsərlər və s. yazmış, çevrilər (tərcümələr) etmişdir.

4. David Lömleyn «Kitabül-elmün-Nafi» (Faydalı elm kitabı) adlı əsəri türk dilinə aiddir. İngilis dilində yazılıb. Kitabın sonunda Çağatay, Qıpçaq, Kazan tatarlarının dillərində, Osmanlıca mətnlər və bu mətnlərin tərcümələri verilib.

5. 1808-1839-cu illərdə hakimiyyətdə olmuş Sultan II Mahmud (1784-1839) göz önündə tutulur. Sultan II Mahmud dövləti möhkəmləndirmək üçün bir sıra islahatlar həyata keçirmiş və bu islahatlar sonrakı Tənzimat üçün ölvərişli şərait yaratmışdır.

6. Sultan I Əbdüləziz 1861-1876-cı illərdə hakimiyyətdə olub.

7. Sultan II Əbdülhəmid (1842-1918) göz önündə tutulur. 1876-1909-cu illərdə hakimiyyətdə olub.

8. «Əncümən-i danış»ın (Elmlər Akademiyasının) təntənəli açılışı 1850-ci il iyunun 28-də olmuşdu.

9. Əhməd Vəfiq Paşa (İstanbul, 1823-1891) – tanınmış siyasi xadim, yazıçı, dilçi və tarixçidir. Atası Xarici İşlər Nazirliyində məmur idi. İlk təhsilini ailə çevrəsində almış, sonralar Parisdə oxumuşdur. Görkəmli dövlət xadimi və islahatçı Mustafa Rəşid Paşaya yaxın olmuşdur.

Əhməd Vəfiq Paşa bir çox yüksək vəzifələrdə çalışmış, bir müddət baş nazir olmuşdur. Onun elmi və ədəbi fəaliyyəti də qızgın keçmişdir. 1875-ci ildə Peterburq Elmlər Akademiyasına üzv seçilmişdir. İstanbul Darülfununda (Universitetində) bir müddət tarix fəlsəfəsindən mühazirələr söyləmişdir.

Türkiyədə teatrın inkişafında onun xüsusi rolu vardır. Molyerdən bir sıra tərcümələr və iqtibas etmiş, bu zaman həmin əsərləri yerli gələncəyə (ənənəyə) uyğunlaşdırmışdır.

Əhməd Vəfiq Paşa türk dili və tarixinə aid çox dəyərli əsərlər yazmış və Türkçülüynün öncülərindən (liderlərindən) olmuşdur: 1. Səhnə (1846-1849); 2. Müntəxəbat-i durub-i əmsal (1852; Türk dilində atalar sözləri və xalq deyimləri); 3. Hikmət-i tarix (1863); 4. Şəərə-i Türki (1864; Əbül Qazi Bahadur xanın Çağatay ləhcəsində yazdığı əsərin Anadolu ləhcəsinə uyğunlaşdırılması); 5. Ləhce-i Osmani (I bölüm, 1876; II-III bölümlər 1888-1889) və s.

Türkçülük baxımından bu əsərlərdən xüsusilə üçü seçilir: «Şəərə-i Türki», «Ləhce-i Osmani» və «Müntəxəbat-i durub-i əmsal».

«Şəərə-i Türki» adlı əsərində Osmanlı dövründən öncəki

türk tarixini qarşıya qoymuşdur. «Ləhce-i Osmani»də kök baxımından türkə olan sözləri toplamış, türk dilinə keçmiş ərəb və fars sözlərinin türk dilində qarşılıqlarını göstərmişdir. Kitabda türk ləhcələrindən də danışılırdı. «Müntəxəbat-i durub-i əmsal»da isə 6-7 min türk atalar sözləri verilmişdir.

Əhməd Vəfiq Paşanın əsərləri sonralar milli tarix və dil məsələləri ilə çalışan araşdırıcılar üçün çox dəyərli qaynaq oldu.

10. Əbül Qazi Bahadur xan (1603-1663) – Xivə xanı, istedadlı şair və tarixçi. Əbül Qazi Bahadur xan «Şəcərə-i Tərakimə» (1659) və «Şəcərə-i Türki» (1663) kimi olduqca dəyərli əsərlər qoyub getmişdir. Bu əsərlərdə türklərin soykötüyü, tarixi, mifologiyası haqqında bilgiler (məlumatlar) verilir, türk atalar sözlərindən bir çox misallar göstərilir. Hər iki əsər bir sıra dillərə, o cümlədən A.N.Kononov tərəfindən rus dilinə çevrilmişdir.

11. «Ləhce-i Osmani» əsərində Əhməd Vəfiq Paşa türk sözlərinin köklərini araşdırır.

12. Gökəmlı komandan və yazıçı Süleyman Paşa 1838-ci ildə İstanbulda anadan olmuşdur. O, «Yeni Osmanlılar»ın sələ tələfdarlarından və Tənzimat dövrünün ən böyük türkçülərindən biriydi. 1872-ci ildə ona briqada generalı, 1876-cı ildə isə marşal rütbəsi verilir. 1873-cü ildə isə hərbi məktəblər naziri (rəisi) təyin edilmişdi. 1876-cı ildə Sultan Əbdüləziz taxtdan salınmasında böyük rolu olmuşdu. 1877-1878-ci illərdə Osmanlı-Rusiya savaşı zamanı Şipka aşırımı (Bolqarıstan) vuruşmasında (1877-ci il, iyul-avqust) göstərdiyi böyük sərkərdəlik bacarığına görə «Şipka qəhrəmanı» kimi ad çıxartdı. 1878-ci ildə Sultan II Əbdülhəmidin qəzəbinə uğradı və Bağdada sürgün edildi. Bu böyük şəxsiyyət 1892-ci ildə sürgündə vəfat etdi, məzarı Bağdaddadır.

Süleyman Paşa «Türklük», «Türkçülük» anlayışlarının geniş yayılıb mənimsənilməsində qızgın fəaliyyət göstərmişdir. O, İslamdan öncəki türk tarixinə və təmiz türk dilinə sonsuz maraq göstərmiş, bunların məktəblərdə öyrədilməsi üçün bir sıra elmi əsərlər yazmışdır. Süleyman Paşa tarix sahəsində olduğu kimi, dilə də obyektiv və Türkçü baxımdan yanaşaraq türklərin dilinin Osmanlı deyil, Türk dili olduğunu göstərirdi.

Süleyman Paşanın başlıca əsərləri bunlardır: 1. Məvani-ül inşā (2 cild, 1974); 2. Tarix-i Aləm (1874); 3. Elm-i sərf-i türki (2 cild, 1876).

«Tarix-i Aləm» (Dünya tarixi) kitabının türk milli tarixinin öyrənilməsində böyük xidməti olmuşdur.

13. Bəşər tarixində çox görkəmli rol oynamış olan Hunlar

indiki türklərin ata-larıdır. Hunlar haqqında Çin qaynaqlarında ilk bilgiler (məlumatlar) eramızdan 20-24 yüzil əvvələ gedib çıxır.

Hunların adı Çin qaynaqlarında «Hiunq-nu» (ədəbiyyatda bəzən «hsiunq-nu» kimi verilir) şəklində ilk dəfə b.e.ə. 4-cü yüzilin axırlarında (b.e.ə. 318-ci ildə) çəkilir. «Hun» sözü də bu «hiunq-nu» ifadəsindədir. Ancaq əski Çin heroqliflərinin ifadə etdiyi «hiunq-nu»nun hansı türk sözünün qarşılığı olduğu hələlik qəti şəkildə aydınlaşdırılmamışdır. Bununla bərabər, gerçəyə uyğun belə bir ifadə var ki, «hun» əski türk dilində «adam, insan, xalq» anlamında olmuş və «hun» dövlətinin adamları özlərini bu cür adlandırmışlar. Daha sonra irəli sürülür ki, «hun» sözü türk dilində b.e.ə. 1-ci minilliyin əvvəllərində «qun», b.e.ə. 5-ci yüzildən öncə «kun» şəklində, nəhayət, b.e.ə. 4-3-cü yüzillərdə isə «hun» kimi işlədilmişdir.

B.e.ə. 3-cü yüzildə Hunlar Mərkəzi Asiyada güclü bir dövlət qurdular. Bizim eranın 4-cü yüzilin 70-ci illərində Hunların bir hissəsi qərbə axın etdi. Onlar Don çayını keçib 375-ci ildə şərq və qərb qolları üzərində parlaq qələbə çaldılar və beləliklə, xalqların böyük köçünə təkan verdilər (səbəb oldular).

14. Oğuz xan və ya Oğuz kağan – ünlü türk dastan qəhrəmanı; oğuz türklərinin mifik əcdadı.

Oğuz kağan haqqında bir çox dastanlar vardır ki, bunlar da «Oğuznamə» adı altında birləşirlər.

15. Hunların ali hökmdarına-imperatoruna «Tan-hu» (əski oxunuşa görə, «Şan-yü»: hun imperatorunun titulu Çin heroqlifinin indiki tələffüzü ilə oxunduqda «Şan-yü» alınır. İlk araşdırmaçıları bu adı çağdaş tələffüzlə oxumuşdular. Heroqliflərin ən əski tələffüzü ilə oxunduqda isə «Tanhu»dur. Əslində bu daha doğrudur) deyilirdi. Bizim eradan öncə 209-cu ildə Mao-tun (yaxud Mavdun; elmi ədəbiyyatda «Motun» kimi də verilir) Tan-hu adı ilə Hun taxtına çıxdı. Mao-tunun hakimiyyətə gəlməsi Çin qaynaqlarında əfsanələrə qarışmışdır.

Mao-tun hakimiyyətə gəldikdən sonra şərqdəki monqol-tunquz tayfa birliyinə-tunq-huların (dunxuların) üzərinə yeridi və onları məğlubiyyətə uğrattı; b.e.ə. 203-cü ildə isə cənub-qərb qonşularını-yüç-çiləri darmadağın etdi. Bundan sonra o, Çin sərhədlərində göründü. Çinlilər hələ, b.e.ə. 214-cü ildə Hunların təhlükəsinə qarşı böyük Çin səddini tikməyə başlamışdılar. Ancaq Hun axını qarşısında bu maneə də gücsüz idi. Mao-tun b.e.ə. 201-ci ildə Çin imperatoru Qao-tininin (Xan sülaləsinin qurucusu) 320 minlik qoşununu mühasirəyə aldı və onu məğlubiyyətə uğrattı. Çin Hun

dövləti ilə sülh müqaviləsi bağlamağa məcbur oldu və Hunlara vergi verməyə başladı. Ümumiyyətlə, Mao-tun 20 il ərzində Hun dövlətinin hədudlarını görünməmiş dərəcədə genişləndirdi və güclü bir imperatorluq qurdu. B.e.ə. 177-ci ildə Çin hökmdarına göndərdiyi məktubda deyirdi: «Yay çəkə bilən bütün tayfalar tək bir ailə kimi birləşdilər». Beləliklə, Mao-tun bütün Türk tayfalarını birləşdirmişdi.

Mao-tun b.e.ə. 174-cü ildə öldü. O, vəfat edərkən Hun imperiyasının sınırları şərqdə Koreyaya, qərbdə Aral çölünə, cənubda Ordos və Qansu da daxil olmaqla, Çin sərhədlərinə, şimalda isə Sibir çöllərinə qədər uzanırdı.

Fransız tarixçisi Degin (XVIII yüzil) Mao-tunun adını Çin qaynaqlarında «Mei-tei (Mei-dei)» şəklində oxumuşdu. Deginin bu ünlü kitabından faydalanan Türk tarixçiləri «Mei-tei»ni «Mətə» kimi oxudular. Beləliklə, Türkiyə ədəbiyyatında Hun imperatorluğu qurucusunun «Mətə» adı gələnyə-ənənyə çevrildi.

Mətinin adını bildirən Çin heroqliflərini bugünkü söylənişə (tələffüzə) (Heroqlifi indiki Çin dili qaydaları ilə oxuduqda eyni heroqlifin keçmişdəki söylənişindən bir qədər fərq yaranır) görə oxuduqda «Mao-tun (Mao-dun)» alınır. Ancaq Alman sinoloqu (Çinşünas) F.Hirt Çin qaynaqlarını yenidən araşdırarkən bu adı heroqliflərinin Mao-tun (Mətə) dövründəki söylənişi ilə oxudu və Hun hökmdarı adının «Baqatur», yəni «Bahadur (Bahadır)» olduğunu tapdı. Beləliklə, F.Hirtin kəşfi sayəsində Hun imperiyası qurucusunun əsil adı məlum oldu. «Bahadır» türklər arasında geniş yayılmış adlardan biridir.

Bəzi araşdırmaçılar (məs. Rus sinoloqu, çuvas əsilli, N.Y.Biçurin (1777-1853), Ziya Göyaltı) Mao-tun ilə türklərin ünlü dastan qəhrəmanı və mifik əcdadı Oğuz kağanın eyni şəxs olduğunu söyləyirlər. Bu belə olmasa da, Mao-tun ilə Oğuz kağanın çox oxşarlıqları vardır.

16. Əhməd Cəvdət Paşa (1822-1896) - ünlü tarixçi alim, dilçi və dövlət xadimidir.

Əski bir Türk nəslə olan Yularqıranlara mənsub idi. 1839-cu ildə İstanbula gəlir. İlk təhsilini mədrəsədə alsa da müsbət, çağdaş elmlərə və ədəbiyyata böyük maraq göstərmişdir. Ümumiyyətlə, ilahiyyat, fəlsəfə, riyaziyyat, astronomiya, geologiya, ədəbiyyat sahəsində zəngin bilik qazanmışdı.

Əhməd Cəvdət Paşa müxtəlif vəzifələrdə çalışmış, Müəllimlər məktəbinin müdiri, ədliyyə və maarif nazirləri olmuşdu.

Osmanlı dövlətinin 1774-1852-ci illərə aid 12 cildlik tarixini

(«Cəvdət Paşa tarixi», 1853-1883); İslam tarixinə dair «Qisas-i ənbiya» (12 cild, 1874-1888) əsərini yazmışdır. O, 1884-cü ildə Keçəçizadə Fuad Paşa ilə birlikdə yazdığı «Qəvaid-i Osmani» (Osmanlı dilinin qaydaları) adlı əsərini nəşr etdirdi. Bundan sonra bu əsəri daha da təkmilləşdirib genişləndirdi və 1885-ci ildə həmin əsər «Qəvaid-i Osmaniyyə» adı ilə çapdan çıxdı. «Qəvaid-i Osmaniyyə» türk dili qrammatikasının ilk kitabı hesab olunur. Bir çox əsərlərin müəllifi olan Əhməd Cəvdət Paşanın «Kırım və Qafqazın tarixçəsi» adlı əsəri də vardır.

Əhməd Cəvdət Paşa Osmanlı dövlətinə ümmətlər toplusu kimi baxır, birliyi etnik xüsusiyyətlər, xalqlar deyil, dinin təmin etdiyini, İslam dünyası ilə Xristian dünyasının bir-birinə qarşı duran iki başqa sistem, mədəniyyət aləmi olduğunu göstərirdi.

17. Rəcəzadə Mahmud Əkrəm (1847-1913) Tənzimat dövrünün ən görkəmli nümayəndələrindən biri, şair, romançı, dramaturq və ədəbiyyat tənqidçisi. Ümumiyyətlə, o, tənzimat ədəbiyyatının əsasını qoyanlardan biridir. Rəcəzadə Mahmud Əkrəm bəy Namiq Kamal ilə yaxın idi, despotizmə qarşı mübarizə aparırdı. Onun «Sərvət-i fünün» ədəbiyyatının («Ədəbiyyat-i cədidə»nin) nümayəndələrinə, yəni divan ədəbiyyatına qarşı çıxan, çağdaş fikirləri yayan yeni ədəbiyyatçılara böyük təsiri olmuşdur.

18. Qasıralı İsmail bəy (Baxçasaray, Kırım), 1851-1914) – görkəmli mütəfəkkir, yazıçı, jurnalist və pedaqoq İsmail bəyin atası Mustafa ağa Yaltanın yaxınlığındakı Qasıra kəndindən idi.

Qasıralı İsmail bəy ilk təhsilini doğulduğu Baxçasarayda Hacı İsmail əfəndinin yanında almış, bundan sonra Ağməsciddə (Simferopolda) rus orta məktəbini bitirmiş, Voronej və Moskva hərbi məktəblərində oxumuşdur. Moskva hərbi litseyində qatı slavyançılıq axımı (cərəyanı), Türk düşmən ruh hökm sürürdü. Belə bir şərait ilə qarşılaşan gənc İsmaildə güclü Türkçülük fikri, Türk tarixinə sonsuz maraq yarandı. İsmail bəy bu məktəbi buraxmağa məcbur olaraq 1871-ci ildə Yaltanın yaxınlığındakı Dərgöy məktəbində müəllimlik etdi. 1872-1874-cü illərdə Parisdə yaşayı, İstanbulda olur. 1876-cı ildə yenidən Kırıma-Baxçasaraya qayıdır və ədəbi jurnalistlik fəaliyyətinə başlayır, 1879-cu ildə isə Baxçasaray bələdiyyə rəisi seçilir. 1881-ci ildə «Rusiya müsəlmanları» adlı çox dəyərli əsərini Ağməsciddə (Simferopol) rus dilində çıxan «Tavrida» qəzetində nəşr etdirdi, 1884-cü ildə isə onun «Avropa mədəniyyətinə bir nəzər-i məvazinə» (Avropa mədəniyyətinə bir tarazlı baxış) kitabı çap olundu.

İsmail bəy Qasıralı 1883-cü ildə «Tərcüman-i əhval-i za-

man» adlı ünlü qəzetini nəşr etməyə başladı. Qəzetin nəşri 1917-ci ilə qədər davam etdi. «Tərcüman» qəzeti 1905-ci ilə qədər Rusiyada yaşayan türk xalqlarının yeganə mətbuatı idi. Yaxın və Orta Şərqdə geniş yayılan bu qəzet Qasıralı İsmail bəyə böyük şöhrət qazandırdı. «Tərcüman» qəzeti dil birliyi, milli birlik uğrunda dönmədən mübarizə apardı. Qəzetin, İsmail bəyin fəaliyyətinin başlıca şüarı «Dildə, fikirdə, işdə birlik»dən ibarət idi. Türk milli şüurunun inkişafında Qasıralı İsmail bəyin qəzetinin görkəmli rolu oldu.

Qasıralı İsmail bəy Namiq Kamal, Ziya Paşa, İbrahim Şinasi və Cəmaləddin Əfqanıdən təsirlənmiş, lakin bunlardan mənimşədiklərini Rusiya şəraitində yaradıcılıqla inkişaf etdirmişdi.

Qasıralı İsmail bəy Rusiya türklərinin varlıqlarını qoruya bilmələri üçün bir yazı dilinə malik olmalarını irəli sürür və göstərirdi ki, yalnız bundan sonra fikirdə və işdə birliyə çatmaq mümkündür.

İsmail bəy Rusiya türklərinin asanlıqla oxuyub-yaza bilmələri üçün «Üsul-i cədid» adlanan yeni bir təhsil metodunu da irəli sürdü. Bu metod qəbul edilərək Azərbaycanda, Orta Asiyada, Volqaboyunda, Krimdə bir çox «cədid məktəbləri» yaradıldı.

Qasıralı İsmail bəyin bir çox əsərləri sağlığında Krimdə və İstanbulda nəşr edilmişdi.

19. Ziya Göyalt «Qərb türkləri» dedikdə Anadolu, Azərbaycan, Volqaboyu və Krim türklərini göz önündə tutur.

20. Əli bəy Hüseynzadə – görkəmli ictimai xadim, şair, jurnalist və tərcüməçi. 1864-cü ildə Salyanda anadan olmuşdur. Erkən yaşlarından babası Güncü Kafqaz Şeyxülislamı Hacı Axund Əhməd onu Tiflisə, öz yanına aparmışdır. 1885-ci ildə burada gimnaziyanı bitirmişdir. Sonralar Peterburq Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsində, İstanbulda ali hərbi tibb məktəbində (Tibbiyyə) oxumuşdur. Əli bəy Hüseynzadənin düşüncə və əqidəsinə hələ gənc yaşlarında onun bir gürcü yoldaşının təsiri olmuş və onda Türkcülük fikri yaranmışdır.

İstanbulda təhsil alarkən «İttihad və Tərəqqi» partiyasının yaradılmasında (1889-cu il, may) iştirak edir. Tibbiyyədə dərslər deyir. 1904-cü ildə Bakıya gəlir və burada «Həyat» qəzetinin redaktorlarından biri kimi (Əhməd bəy Ağaoğlu ilə birlikdə) çalışır. Sonra «Kaspi» qəzetinin redaktoru olur, «Füyuzat» jurnalını çıxarır. Türkiyədə 1908-ci il inqilabından sonra, 1910-cu ildə yenidən İstanbula qayıdır, İstanbul Universitetinin professoru olur.

Əli bəy Hüseynzadə «Türkləşmək, İslamlaşmaq, Avropa-

laşmaq» şüarı ilə çıxış edir və bütün fəaliyyətini bu məqsədə yönəlmişdi. Zəngin yaradıcılığa malik olan Əli bəy Hüseynzadə həm də istedadlı rəssam idi.

Milli şüurun inkişafında böyük əməyi olan Əli bəy Hüseynzadə 1942-ci ildə İstanbulda vəfat etmişdir.

21. Məhməd Emin Yurdakul (1869-1944) görkəmli şair, ictimai xadim. İstanbulda anadan olmuşdur. Sadə bir türk ailəsindən çıxmışdır. Məhməd Emin bəy «Anadoludan bir səs, yaxud Cəngə gedərkən» adlı şeirini 1897-ci ildə, Osmanlı-Yunan səvəsi zamanı «Əsr» qəzetində (Səlanik) çap etdirdikdən sonra səs saldı.

Məhməd Emin bəy sadə türkçə, heca vəznində milli ruhu, qüruru tərənnüm edən şeirlər yazdı. Onun türk poeziyasına gətirdiyi yenilik böyük əks-səda doğurdu. Təsədüfi deyildi ki, Məhməd Emin Yurdakulun ilk şeirlər kitabının adı «Türkçə Şeirlər» idi. Böyük şair milli türk şeirinin inkişafına güclü təsir göstərdi. Yoxsulların, zəhmətkeşlərin taleyinə yanmaq onun poeziyasının baş motivlərindəndir.

Məhməd Eminin ictimai-siyasi əqidəsi, «İttihad və Tərəqqi» partiyası ilə sıx əlaqəsi onun 1907-ci ildə Ərzuruma sürgün edilməsinə səbəb oldu. Gənc Türklər inqilabından sonra İstanbula çağırılır və müxtəlif yüksək vəzifələrdə çalışır.

O, «milli türk şairi» kimi şöhrət qazandı. Millət vəkili seçildi. Türk xalqının milli-azadlıq hərəkətində fəal iştirak etdi. Atatürk bu milli şairə böyük məhəbbət bəsləyirdi. Milli azadlıq hərəkəti qalib gəldikdən sonra o, parlamentin üzvü oldu. 1944-cü ildə isə 75 yaşında İstanbulda vəfat etdi.

Türkiyənin milli şairi Məhməd Emin Yurdakulun türk milli şüurunun inkişafında böyük xidmətləri var.

22. Şeyx Cəmaləddin Əfqani (Seyid Məhəmməd bin Səfədr) – İslam alimi, siyasi xadim və qəzetçi. Cəmaləddin Əfqani 1839-cu (və ya 1838) ildə Əfqanıstanda anadan olmuşdur. Əhməd Ağaoğlunun verdiyi xəbəərə görə o, əslən Azərbaycan türküdür. Öz dövründə – XIX yüzilin ikinci yarısında İslam birliyi hərəkətinin öncüsü (lideri) ideoloqu idi.

Cəmaləddin Əfqani Kabulda mədrəsə təhsilini aldıqdan sonra Hindistana gedib orada Avropa mədəniyyəti ilə tanış oldu. Bir müddət Əfqanıstanda yaşadığından sonra, 1870-ci ildə İstanbula gəlir. Burada Ali Maarif Şurasının, Elmlər Akademiyasının (Əncümən-i danişin) üzvü olur, Universitetdə (Darülfünunda) mühazirələr söyləyir. İrəli sürdüyü fikrə görə Misirə sürgün edilir. İngilislər 1879-cu ildə onu Misirdən çıxarır. Bundan sonra Əfqani Hindi-

stana keçir. Ancaq sömürçəçiliyə (müstəmləkəçiliyə) qarşı çıxdığına görə ingilislər tərəfindən burada həbsxanaya salmır. Həbsdən buraxıldıktan sonra ABŞ-da, Londonda, Parisdə oldu. Parisdə qəzet çıxartdı (Məhəmməd Əbdüvəhəbi ilə birlikdə). Buradan Rusiya və İrana keçdi. İranda olarkən ölkədən xaric edildi. Nəhayət, 1892-ci ildə Əbdülhəmid xan onu Türkiyəyə çağırdı. Əfqani ömrünün axırına qədər İstanbulda yaşadı. 1897-ci ildə burada öldü.

Cəmaləddin Əfqani imperiaizmə, sömürçəçiliyə qarşı barışmaz mübarizə aparırdı. O, bütün müsəlman xalqlarını Osmanlı dövlətinin rəhbərliyi altında birləşməyə çağırırdı. Əfqani irəli sürürdü ki, yalnız bu yolla əldə edilən İslam birliyi imperiaizmə qarşı müvəffəqiyyətlə mübarizə apara bilər. Cəmaləddin Əfqaninin fikirləri və fəaliyyəti milli şüurun güclənməsinə böyük təsir göstərirdi.

Bu işıqlı zəkaya malik olan adam bir sıra dəyərli əsərlər yazmışdır.

23. David Leon Kain (1841-1900) - görkəmli fransız türko- loqu və romançıdır. Milliyyətə yohudidir.

1878-ci ildə D.L.Kain Suriyaya səfərə çıxır və üç il Suriya və ona yaxın yerlərdə elmi araşdırmalar aparır. Bu zaman onda türk dilinə və türk tarixinə güclü maraq yarandı. Bu məsələlər ilə bağlı bir sıra elmi əsərlər yazdı. L.Kain türk dili və tarixi haqqında yazılarını Amerika jurnallarında çap etdirirdi. 1873-cü ildə birinci Beynəlxalq şərqşünaslar konqresində çıxış etdi. Ümumiyyətlə, onun türk dili və tarixi sahəsində elmi və ədəbi fəaliyyəti 1876-cı ildən (ilk Konstitusiyanın elanından) sonrakı dövrdə türk elmi və ədəbi çevrəsində, türk düşüncəsində böyük təsir yaratdı. Ancaq iki əsəri Turançılıq və Türkçülük fikirlərinin, türk milli şüurunun inkişafında çox böyük rol oynadı. Bu əsərlərdən birincisi 1876-cı ildə nəşr edilən «Göy Sancaq», sonra isə «Göy Bayraq» adları ilə türk dilinə çevrilmiş romandan, ikincisi isə 1886-cı ildə fransızca çıxan və türk dilinə çevrilərək «Asiya tarixinə giriş. Türklər və Monqollar» adı ilə nəşr edilən tarix əsərindən ibarətdir.

Türklər ilə bağlı başqa bir romanı isə «Yeniçəri Hasan»dır (1891). 1893-1900-cü illərdə nəşr edilən 12 cildədən ibarət «Dördüncü yüzildən günümüzdə qədər ümumi tarix»in 11-ci cildində Türkiyə bölümünü də L.Kain yazmışdır.

Cümhuriyyət dövründə Türkiyədə dil və əlifba sahəsində islahatlar keçirilərkən L.Kainin 1873-cü ildə Beynəlxalq şərqşünaslar konqresinə verdiyi məlumatın əhəmiyyəti daha da artdı. Atatürkün tapşırığı ilə «Fransa ari dilləri qabaqlamış olan ləhcənin

Turan mənşəyi» adı altında türk dilinə çevrildi. «Günəş-dil nəzəriyyəsi»nin meydana çıxmasında konqresə verilən bu məlumatın rolu oldu.

24. Nəci b Asim Yazıksız (1861-1935) göz önünə tutulur. Nəci b Asim Türkçülük, millət ölküsü uğrunda yorulmadan mübarizə aparmış mütəfəkkirlərimizdən biridir. Nəci b Asim bəy hərbi məktəbdə oxumuş, bir müddətdən sonra hərbi xidmətdən ayrılmışdır. 1908-ci il Gənc Türklər inqilabından sonra Nəci b Asim bəyin çalışmaları daha coşqun xarakter aldı. İstanbul Universitetinin professoru oldu, türk tarixi və türk dili tarixindən dərs dedi. 1908-ci ildə onun başçılığı ilə «Türk Dərnəyi» («Türk cəmiyyəti») yaradıldı və 1909-cu ildə isə eyni adda jurnal nəşr edildi. Nəci b Asimin başçılığı ilə nəşr edilən «Türk Dərnəyi» jurnalı dilin sadələşdirilməsi uğrunda mübarizə apardı.

Nəci b Asim bəy bir çox elmi əsərlər, o cümlədən məktəblər üçün kitablar yazmışdır. Ümumiyyətlə, onun 40-a qədər əsəri nəşr edilib. L.Kainin ünlü «Göy Bayraq» romanını və «Asiya tarixinə giriş»i ilk dəfə türk dilinə çevirən Nəci b Asim bəy idi. O, fransız dilini dərinlən bilirdi.

Türk tarixinə və Türk ölküsünə dair «İqdam» qəzetində çap etdirdiyi məqalələr böyük maraq doğurmuşdu. Digər mətbuatda da fəal çıxış edirdi.

Nəci b Asim bəy 1935-ci ildə 74 yaşında öldü.

25. Jurnalist-qəzetçi Əhməd Cəvdət bəy 1862-ci ildə İstanbulda anadan olmuşdur. Bütün həyatı boyu Türkçülük ölküsü uğrunda çalışmışdır.

Əhməd Cəvdət bəy 1894-cü ildə «İqdam» qəzetinin nəşrinə başladı. «İqdam» dövrün ən ünlü qəzetlərindən biri oldu. Uzun müddət qəzetin nəşrinə başçılıq etdiyinə görə Əhməd Cəvdət bəy «İqdamçı» adı verildi. «İttihad və Tərəqqi» partiyasına qarşı müxalifətdə olduğuna görə 1909-cu ildə xaricə getməyə məcbur oldu və Türkiyədə Respublika dövrünə qədər İsveçdə yaşadı.

Nəşriyyat işində bəzi texniki yenilikləri Türkiyəyə ilk dəfə gətirən Əhməd Cəvdət bəy idi.

1935-ci ildə Ankarada vəfat etmişdir.

26. Əmrullah əfəndi (1858-1914) maarifçi və dəyərli filosof alimlərdən biridir. 1902-ci ildə «Mühit-ül maarif» (Maarif mühiti) adlı bir ensiklopediya hazırlayıb nəşr etdirdi. İkinci Əbdülhəmidin təzyiqinə görə xaricə getdi. 1908-ci il inqilabından sonra vətəna qayıtdı və millət vəkili seçildi, iki dəfə maarif naziri oldu, universitetdə dərs dedi.

27. Fuad Raif (Kösəraif) bəy (1872-1949) türk dilindən bütün yabançı sözlərin çıxarılmasını irəli sürən təmizləməçilərin öncülərindən (liderlərindən) biridir. Fuad Raif bəy 1909-cu ildən nəşrə başlayan «Türk Dərnəyi» jurnalında öz görüşlərini təbliğ edən yazılar ilə fəal iştirak edirdi. Sonralar o, mövqeyini bir qədər yumşaltmışdı.

28. Təsfiyəçilik. Ərəbcə «təsfiyə (tasfiyə)» sözündəndir. Çoxanlamlıdır. «Təsfiyə»nin bir anlamı da «saflaşdırma», «arıtma», «durulaşdırma», «təmizləmə»dir. Yəni hər hansı bir şeyin, bir ictimai hadisənin başqa, yabançı ünsürlərdən təmizlənməsi. Z.Göyalp da bu anlamda işləmişdir. «Təsfiyəçi» dedikdə isə bu cür təmizləmə işinin tərəfdarı başa düşülür. Buna görə biz «təsfiyəçi»nin qarşılığı olaraq «təmizləməçi» sözünü işlətdik. «Təsfiyəçiliyin» qarşılığı isə «təmizləməçilik» olur. Söhbət dildən getdikdə, yəni «dildə təsfiyəçilik-təmizləməçilik» dedikdə isə dilin başqa, yabançı ünsürlərdən təmizlənməsi işi başa düşülür. «Saflaşdırmaçılıq», «saftürkçəçilik», «arı dilçilik» də bu anlamdadır.

29. Ekseranto: bütün millətlərin asanlıqla istifadə edə bilməsi üçün 1887-ci ildə polyak həkim L.Zamenhof tərəfindən yaradılmış süni dil, «Esperanto» - ispancadır, L.Zamenhofun ləqəbi idi (doktor Esperanto).

30. Qəzetçi və yazıçı Ali Kamal (1869-1922) İstanbuldakı siyasi fəaliyyətinə görə 1889-cu ildə Hələbə sürgün edilmiş və orada beş il müəllimlik etmişdi. İstanbula qayıtdıqdan sonra, 1894-cü ildə Parisə qaçdı. Oradan Brüsselə, sonra Qahirəyə gəldi. Qahirədə olarkən orada «Türk» qəzetini nəşr etməyə başladı. Əli Kamal İstanbulda çıxan «İqdam» qəzetində də yazılar dərc etdirirdi.

1908-ci ildə İstanbula qayıtdı. «İttihad və Tərəqqi» partiyasına qarşı çıxdı, «İqdam»da partiyanı tənqid edən yazılar çap etdirdi. O, milli-azadlıq hərəkatına və onun öncülərinə-liderlərinə də mənfi münasibət bəsləyirdi. Türkçülərə qarşı çıxan Əli Kamal milli-azadlıq hərəkatının qələbəindən sonra yaxalandı və 1922-ci ilin noyabr ayında İzmirə Linç mühakiməsi ilə cəzalandırıldı.

31. Görkəmli tarixçi, yazıçı və siyasi xadim Yusif Akçura 1876-cı ildə Simbirskdə anadan olmuşdur. Kiçik yaşlarında atasını itirdikdən sonra, 1883-cü ildə anası ilə birgə İstanbula gedir. İstanbulda ilk və orta təhsil aldıqdan sonra ali hərbi məktəbə girdi. Təhsil illərində Avropadakı Gənc Türklər ilə əlaqəsinə görə Liviyaya, Tripoli şəhərinə sürgün edildi. Ancaq oradan Parisə (yoldaşları Əhməd, Fərid və Zühdü ilə birlikdə) qaçır. Parisdə siyasi elmlər məktəbinə girir. Bu təhsil illərində Gənc Türklərin Paris və Qahi-

rədə çıxan «Məşvərət» və «Şurayi-Ümmət» qəzetlərində tez-tez çıxış edir.

Yusif Akçura Parisdə təhsilini başa çatdırdıqdan sonra Kazanə gəldi. Kazanda olarkən özünün ünlü «Üç tərz-i-siyasət» (Üç siyasət yolu) adlı məqaləsini Qahirədə çıxan «Türk» qəzetində nəşr etdirdi. Bu məqalədə Osmanlıçılıq, İslam birlikçiliyi və Türkçülük axımları (cərəyanları) araşdırılır və ən doğru yol kimi sonuncu göstərilirdi. Yusif Akçura İsmail bəy Qaspiralının «Tərcüman» qəzetində də fəal çıxış edirdi.

1908-ci ildə yenidən İstanbula qayıdır və burada həmin il Nəcib Asim, Əhməd Midhəd, Əmrullah əfəndi, Vələd Çələbi, Bur-salı Tahir; Qorxmazoglu Cəlal, Əhməd Fərid, Fuad Raif, Rza To-fiq, Müvərrih Arif və Akyigidoğlu Musa ilə birlikdə ilk Türkçü təşkilat olan «Türk Dərnəyi»nin yaradılmasında iştirak edir. Uzun müddət «Türk Yurdu» jurnalının («Türk Ocağı» cəmiyyətinin orqanı) redaktoru oldu.

Yusif Akçura Türkiyə milli-azadlıq hərəkatında (1918-1922) fəal iştirak etdi. İstanbulda, Ankarada Universitetin hüquq fakültəsində tarixdən dərs dedi. Türkiyə Böyük Millət Məclisinə seçildi. 1932-1935-ci illərdə Türk tarix qurumuna başçılıq etdi.

Olduqca dəyərli əsərlərin müəllifidir: 1. Şurayi ümmətdə çıxan məqalələrim (1910); 2. Üç tərz-i-siyasət (1911); 3. Siyasət və iqtisad (1924); 4. Türk, german və slavyan xalqları arasındakı münasibətlər və s.

Böyük şəxsiyyət olan Yusif Akçura 1935-ci ildə İstanbulda öldü.

32. Azərbaycanın böyük mütəfəkkirləri Əhməd bəy Ağaoğlu Parisdən 1893-cü (başqa bir bilgiyə görə 1894-cü) ildə, Əli bəy Hüseynzadə isə 1904-cü ildə İstanbuldan Bakıya gəldi. Əli bəy İstanbul ali hərbi tibb məktəbində, Əhməd bəy isə Parisdə hüquq məktəbində və Sarbonna Universitetində təhsil almışdı. Əhməd bəy Ağaoğlu 1897-ci ildə «Kaspi» qəzetinin redaktoru olur. 1905-ci ildə isə Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağaoğlu «Həyat» qəzetinin redaktoru olurlar. Ancaq tezliklə birgə əməkdaşlıqdan ayrılırlar. Əhməd bəy 1909-cu ilə qədər «İrşad» və «Proqres» («Tərəqqi») qəzetlərinin redaktoru, Əli bəy isə «Kaspi»nin müvəqqəti redaktoru kimi çalışırlar. Əli bəy bir qədər sonra «Füyuzat» jurnalının nəşrinə başçılıq edir. 1908-ci il Gənc Türklər inqilabından sonra hər ikisi də (Əhməd bəy 1908 və ya 1909-cu ildə, Əli bəy – 1910-cu ildə) Türkiyəyə qayıtdı. Bakıda onlar milli şüurun oyanması və inkişafı yolunda qızgın fəaliyyət göstərmişdilər.

33. Əlimərdan bəy Topçubaşov - Azərbaycanın görkəmli jurnalisti və ictimai xadimi. 1865-ci ildə Tiflisdə anadan olmuşdur. 1889-cu ildə Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. 1897-1917-ci illərdə dövrün ən yaygın mətbuat orqanlarından olan «Kaspi» qəzetinin redaktoru olmuş, I Dövlət dumasının deputatı seçilmiş və orada «Müsəlman qrupu»na başçılıq etmişdir. 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası qurulduqdan sonra Azərbaycan parlamentinin sədri seçilmişdir. 1920-ci ildə xaricə mühacirət etmiş, 1934-cü ildə Parisdə ölmüşdür.

34. 24 iyul inqilabı: Türkiyədə 1908-ci il Gənc Türklər inqilabı göz önündə tutulur. 1908-ci il iyulun 24-də 1876-cı il Konstitusiyasının bərpa olunduğuna dair Sultan II Əbdülhəmidin fərmanı elan edildi. Buna görə də 1908-ci il Gənc Türklər inqilabına «24 iyul inqilabı» da deyilir.

35. 31 mart hadisəsi: 1908-ci il Gənc Türklər inqilabına qarşı gerici (mürtəce) qüvvələr mübarizəni dayandırmadılar. 1909-cu il martın 31-də (aprelin 13-də) onlar inqilaba qarşı qiyam qaldırdılar. Qiyamın təşkilində ingilis agentləri Dərviş Vəhdəti fəal iştirak etmişdi. Ancaq qiyam tez yatırıldı və aprelin 13-də (27-də) Millət Məclisi (parlament) Sultan Əbdülhəmidin taxtdan salındığını və xəlifə titulundan məhrum edildiyini bildirdi. Qiyamda imperiализmin əli var idi.

36. 1909-cu il martın 31-də əksinqilabçılar, gericiilər Sultan Əhməd meydanına toplaşaraq «şəriət istəyirik» – deyə qışqırmağa başladılar. Dini pərdəyə bürünmüş bu toplantının arxasında yad əllər dururdu.

37. Ultramontan (əslə latıncadır): 15-ci yüzildə katolik kilsəsində yaranmış gerici ultramontançılıq axımının tərəfdarı. Ultramontançılıq axımı Roma papasının məhdud olmayan ali hakimiyyəti ideyasını, papanın hər bir katolik dövlətinin bütün işlərinə müdaxilə etmək hüququnu irəli sürürdü. Burada isə «ultramontan» ifadəsi «millət fərqinə varılmayan müsəlman dövlətinin tərəfdarı» anlamını bildirmək üçün işlədilmişdir.

38. Gənc Türklərin «İttihad və Tərəqqi» partiyasının 1910-cu ildə Səlanik şəhərində (indiki Yunanıstandadır) çağırılmış qurultayı göz önündə tutulur.

39. «Gənc Qələmlər» dərgisi 1911-ci ildə Səlanikdə Əli Canib Yöntəm və Ömər Seyfəddinin (sonralar Ziya Göyaltı da onlara qoşuldu) başçılığı ilə nəşrə başlamışdı. 1912-ci ilin sentyabr ayında isə bağlandı. Dərgi irəliləyiş (mütərəqqi) fikirlər yayır, dilin sadələş-

dirilməsi uğrunda mübarizə aparırdı.

40. Əli Canib Yöntəm (1887-1967) - şair, yazıçı və dilin sadələşdirilməsi uğrunda savaşıqın öncülərindən biridir.

1910-cu ildə Səlanikdə «Hüsn və şeir» adlı bir dərgi çıxırdı. Əli Canib 1911-ci ildə bu dərginin nəşrini ölinə alaraq «Gənc Qələmlər» adı ilə ona yeni bir canlılıq verdi və dərginin baş redaktoru oldu. «Yeni lisan» axımında (hərəkətində) Ziya Göyaltı, Ömər Seyfəddin ilə birlikdə öndə gedirdi. O, şairlikdən daha çox dərsliliklər hazırlamaq, ədəbiyyat və ədəbiyyat tarixinə dair araşdırmalar aparmaq sahəsində diqqəti cəkdi, tanındı.

41. Ömər Seyfəddin (1884-1920) – istedadlı yazıçı, türk realist novellasının qurucusu və 20-ci yüzilin əvvəllərində dilin sadələşdirilməsi uğrunda çarpışan mübariz. Ömər Seyfəddinin atası Qafqaz türklərindən olan mayor Ömər Şövqi idi.

İstanbulda baytarlıq məktəbində, Ədirnədəki hərbi orta məktəbdə oxumuş, 1903-cü ildə isə İstanbul hərbi məktəbini bitirmişdir. Erkən yaşlarından bədii yaradıcılığa başlayan Ömər Seyfəddin, Əli Canib Yöntəmlə birgə 1911-ci ildə Səlanikdə «Gənc Qələmlər» jurnalını nəşr etməyə başladı. Jurnalın 1911-ci il 11 aprel nömrəsində Ömər Seyfəddinin «Yeni lisan» başlıqlı bir məqaləsi dərc edildi. Məqalədə dilin sadələşdirilməsi uğrunda mübarizənin mahiyyəti izah edilir, yazı dilində türk dili qaydalarının əsas olması irəli sürülürdü. Bu məqalə ilə türk dilinin sadələşdirilməsi uğrunda mübarizənin yeni mərhələsi başlandı.

42. Xəlids Ədib Adıvar (1884-1964) - tanınmış türk yazıçısı (romancı). Erkən yaşlarından anasını itirmiş və ana nənəsinin yanında - tipik türk ailəsində böyümüş, tərbiyə almışdır. Bu tərbiyə, nənəsinin evi onun yaradıcılığında dərin iz buraxmışdır. Amerikan qız kollecini bitirmiş, Quran, ərəb dili və musiqi üzrə xüsusi təhsil almış, riyaziyyatı, filosof Rza Tofiqdən isə fəlsəfə və ədəbiyyatı öyrənmişdir.

Xəlids xanım Ədib Türkçülüüyü ilkin mənimsəyən istedadlı yazarlardandır. 1908-ci il inqilabı onda böyük coşğunluq yaratdı. Həmin il onun ilk romanı – «Həyula» («Xəyal») çapdan çıxdı. 1909-cu il 31 mart qiyamı ilə bağlı Misirə qaçmağa məcbur oldu. Bir qədər sonra yenidən İstanbula qayıtdı, qızğın maarifçilik fəaliyyətinə başladı. Türk milli şüurunun inkişafı üçün var qüvvəsi ilə çalışdı. 1918-1919-cu illərdə İstanbul Universitetində qərb ədəbiyyatından dərslər dedi. Yunanların Türkiyəyə təcavüzünə qarşı 1919-cu il iyunun 6-da Sultanəhməd meydanındakı 200 minlik mitinqdə ələvlu, vətənsəvər çıxışı böyük səs saldı.

Xalidə xanım milli-azadlıq hərəkatının (milli mücadilənin) fəal iştirakçısı oldu. Sakarya vuruşmasından (1921-ci il avqust-sentyabr) sonra orduda şəfqət bacısı kimi çalışdı. Yunan ordusu məğlubiyyətlə uğrayıb qovulduqdan sonra, onların cinayətlərini araşdıran komissiyaın üzvü oldu (Yakub Qədri və Yusif Akçura ilə birgə).

Milli-azadlıq savaşı zamanı orduda çalışmalarına, göstərdiyi xidmətə görə ona ilk öncə «onbaşı», sonra «başçavuş» rütbəsi verildi. Milli-azadlıq savaşı illərində «Onbaşı Xalidə» adı ilə ün qazandı. Xalidə xanım bütün həyatı boyu xüsusilə «onbaşı» rütbəsi ilə öyündü.

Milli-azadlıq mücadiləsi qalib gəldikdən sonra Xalidə Ədib bədii yaradıcılıqla bərabər fəal ictimai fəaliyyətini davam etdirdi, İstanbul Universitetinin professoru oldu, Böyük Millət Məclisinə millət vəkili seçildi.

Xalidə Ədibin yaradıcılığı zəngin olmuş, bir çox roman, hekayə, teatr yazıları, anılar (xatirələr), söhbətlər yazmışdır. Roman və hekayələrində Türkçülük, türk ruhu, görünək və gələnləri (adət və ənənləri), milli-azadlıq hərəkatı başlıca yer tutur. Bu baxımdan 1912-ci ildə nəşr edilən «Yeni Turan» adlı romanı böyük səs saldı. Onun «Atəşdən köynək» (1922), «Ürək ağrısı» (1924), «Vurun pozğunu» (1926), «Sinekli Baqqal» («Milçəkli Baqqal», 1936), «Türkün atəşlə imtihanı» (1962) və s. kimi əsərləri türk ədəbiyyatının dəyərli sərvətləridir.

43. Həmdullah Sübhi Tanrıövr (1886-1966) - Ünlü natiq, yazıçı, Türkçülük və milli ədəbiyyatın öncülərindən biri.

İstanbul Universitetində bir müddət Türk-İslam incəsənətindən dərs dedi. 1912-ci ildən fəaliyyətə başlayan «Türk Ocağı»nın qurulmasında və inkişafında böyük rol oynadı, uzun müddət (1912-1931) «Türk Ocağı»nın başçısı oldu. 1918-ci il Modros barışıq dövründə, Türkiyə Respublikasının ilk illərində alovlu nitqləri ilə ad çıxartdı. Respublika dövründə Həmdullah Sübhinin ictimai-siyasi fəaliyyəti genişləndi. 1920-1926-cı ildə iki dəfə milli maarif naziri oldu, 1931-1944-cü illərdə Brüsseldə səfir işlədi. İstanbuldan Türkiyə Böyük Millət Məclisinə millət vəkili seçildi (1946-1957).

Həmdullah Sübhi Tanrıövrün adı bugün Türkiyədə sayğı ilə anılır.

44. Yəhya Kamal Bayatlı (1884-1958) istedadlı şair idi. O, ərəz vəznində yazsa da, dilin sadələşdirilməsinə çalışmış, ərəzun türk dilinə uyğunlaşdırılmasında böyük müvəffəqiyyət qazanmış-

dır.

45. Müfidə Fərid xanım istedadlı qadın yazarlarımızdan biridir. O, «Ay və Dəmir» romanında (1912) milli ruhlu, millətini hər şeydən uca tutan tiplər yaratmışdır.

46. Qövm: Ərəb sözüdür. «Qohum, qohum-əqrəbə», «nəsib», «tayfa», «xalq» və «millət» kimi anlam çalarları olan «qövm» sözü burada daha çox «tayfa» və qismən də «xalq» anlamında işlədilir. Ümumiyyətlə, «qövm» görünək və gələnek (adət və ənənə), əxlaq davranışı, mədəniyyət, boy və soy baxımından bir-birinə ortaqlı və bağlı olan insan topluluğudur. Ancaq «xalq» birliyində soyca eyni olmayan insan qrupları – birlikləri də iştirak edə bilər. Məsələn, bir ölkənin «xalqı» dedikdə ölkənin bütün əhalisi anlaşılır. Burada isə soyca, dilcə ayrı olan topluluqların varlığı təbiidir. Buna görə də biz kitabın orijinalındakı «qövm» ifadəsini saxladığımız. Z. Göyaltı «qövm» ilə soy və dil baxımından eyni olan topluluğu göz önündə tuturdu. Uyğun olan yerdə isə «xalq» ifadəsini işlətdik.

47. Antuan Meye (1866-1936) – fransız dilçisi. Başlıca əsərləri müqayisəli Hind-Avropa dilçiliyinə və ayrı-ayrı dil ailələrinə aiddir. Dilçilikdə sosiologiya məktəbinin başçısıdır.

48. Xarəzm: b.e.ə. 7-6 yüzillərdə Orta Asiyada yaranmış qədim dövlət və tarixi vilayət. 16-cı yüzildən Xarəzm vilayətinin böyük hissəsi Xivə xanlığının tərkibinə qatıldı. 16-cı yüzildən 20-ci yüzilin əvvəllərinə qədər yaşayan Xivə xanlığı qədim Xarəzmi, Türkmənistanı və digər torpaqları bürüyürdü. 1920-ci il aprelin 26-da Xivə xanlığının ərazisində Xarəzm Xalq Soveti Respublikası elan edildi və 1923-cü il oktyabrın 20-də isə Xarəzm Sovet Sosialist Respublikası adlandırıldı. Xarəzm SSR 1924-cü il oktyabrın 2-nə kimi yaşadı. 1924-cü ilin oktyabrında isə Xarəzm SSR-in ərazisi yeni təşkil edilən Özbəkistan SSR və Türkmənistan SSR-in, Qarakalpak Muxtar vilayətinin tərkibinə daxil edildi. Ziya Göyaltı «Türkçülüyn Əsasları»nı Xarəzm SSR-in yaşadığı dövrdə yazmışdır.

49. Böyük İskəndər: Makedoniyalı İskəndər (b.e.ə. 356-323) göz önündə tutulur. Onun atası 2-ci Filipp (b.e.ə. təq. 382-336) b.e.ə. 359-cu ildə Makedoniyanın birləşdirilməsini başa çatdırıb, özünü ölkənin çarı elan etdi. B.e.ə. 338-ci ilə yaxın Yunanıstanı tabe etdi. 2-ci Filipp oğlunun tərbiyəsini Aristotela tapşırırmışdı. B.e.ə. 336-cı ildə qəflətən ölən oğlu İskəndər onun yerinə keçdi.

Makedoniyalı İskəndərin Aristotel haqqında dediyinə bənzər sözləri Atatürk Ziya Göyaltı haqqında demişdir: «Ətimin və sümüyümün atası Əli Rza Əfəndirsə (Atatürkün atası–E.), fikri-

min atası Ziya Göyaldır» (Bax: Milliyyətçilik qaynaqları, səh. 350).

50. Ziya Göyalp «dörd ölkə» dedikdə Türkiyə, İran, Azərbaycan və Xarəzmı göz önündə tutur. Ümumiyyətlə, Oğuz türkləri bugün Türkiyə, İran, Azərbaycan, İraq və Türkmənistanda yaşayırlar. Ancaq qaqauzlar (ümumi sayları 200 mini aşır) da Oğuz türklərindəndir. Bugün onların Moldovada, Ukraynada, Rumıniyada, Bolqarıstanda, Yunanıstanda yerləşdiklərini göz önündə tutsaq, oğuzların yayılma coğrafiyasının daha geniş olduğunu, onun dörd-beş ölkəni deyil, daha çox torpaqları bürüdüyünü görürük.

51. Orta Asiyada (Xarəzmdə) türkmənlərin qəbilə-tayfa bölgüsü 20-ci yüzilin əvvəllərində qalırdı. Ersarılar, təkinilər, sarıqlar, köklənlər, salırlar (salurlar) və s. kimi iri türkmən tayfaları vardı. Qaraqalpaqların etnogenezində oğuzlar başlıca rol oynayıb. Ancaq bugün Qaraqalpaq dili türk dilinin qıpçaq qoluna aiddir.

52. Qaraqalpaqlar bugün başlıca olaraq Özbəkistanda yaşayırlar. Əfqanıstanda da vardır. Onların bir hissəsi vaxtilə qərbə axın etmişdir. Adları əski rus illiklərində (salmələrinə) «Çer-niye klubuki», ərəb qaynaqlarında isə «qarabörklülər» kimi keçmişdir. Qaynaqlar qaraqalpaqların Oğuz əsilli uzlar və peçencqlər ilə qohum olduqlarını bildirirlər. Ancaq «tərkəmə» ifadəsi ərəbcə «tərkimə», yəni «türkmənlərin təhrif olunmuş şəklidir. Tarixdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinə də bəzən tərkəmə dövlətləri deyilmişdir. Oğuz türklərinin-türkmənlərin köçəriyyəti uzun müddət saxlamış boylarına, bölüklərinə sonralar bəzi yerlərdə «tərkəmə» adı verildi.

53. Əski Türk gələniyə-ənənəsinə görə oğuzlar iki ana qola bölünürdülər: 1. İç Oğuz (Üç ox); 2. Daş (Dış) oğuz (Boz ox). Bunların hər biri də 12 boydan ibarət idi. İç oğuz boyları: Ala Yuntlu, Bayandur, Beçənək, Bügdüz, Çavuldur, Çəpni, Eymur, İydir (Yikdir), Qınıq, Salur, Ürəkir. Daş Oğuz boyları: Alkaravlı, (Alkaevli), Avşar, Bayat, Bəydili, Dodurqa, Dökər, Qaraevli, Qarqın, Qayı, Qızıq, Yaparlu, Yazır.

54. Türk dillərini çağdaş araşdırmaçıların bir qismi Altay dillərinə, ikinci qismi Ural-Altay dillərinə daxil edirlər, ancaq üçüncülər türk dillərini müstəqil dil ailəsi kimi qəbul edirlər.

55. Birinci dünya savaşında Almaniyə və Türkiyənin məğlubiyyətindən sonra Qərbin imperialist dövlətləri Türkiyəni parçalamaq haqqında çoxdankı arzularını həyata keçirmək istədilər. İngiltərə, Fransa, İtaliya, ABŞ və onların qışqırtması ilə

yunanlar, daşnaqçı ermənilər Türkiyəyə diş qıcırdaaraq onun üzərinə atıldılar. Ancaq işğalçılar türkün milli-azadlıq savaşıyla üz-üzə gəldilər. Atatürkün başçılığı ilə türklər bu savaşda (1919-1923) işğalçılar üzərində parlaq qələbə çaldılar. 1923-cü il oktyabrın 29-da Türkiyə Respublikası elan edildi. Beləliklə, bağımsız, azad və hər bir sahədə milli əsaslara söykənən, yalnız milli mənafeyi həyata keçirən bir dövlət - Türkiyə Respublikası ortaya çıxdı. Ziya Göyalp dünyanın xəyal olan bugün isə gerçəkləşən «milli dövlət» dedikdə, bu Cümhuriyyəti göz önündə tutur.

56. Qızıl Alma (Qırmızı Alma): Türk dünya hakimiyyətini, yer üzündəki bütün türklərin birləşdirilməsini məqsəd kimi götürən ölkü.

57. Hun imperatoru Mao-tun (Məta) miladdan öncə 209-cu ildə hakimiyyətə gəlmişdir.

58. Miladdan öncə 3-cü yüzildə Mərkəzi Asiyada güclü Hun imperatorluğu meydana çıxdı. Hun imperatoru Mao-dunun (m.ö. 209-174) vaxtında dövlətin həddləri görünməmiş dərəcədə genişləndi və bütün türk boyları bir bayraq altında birləşdirildi. Hun dövləti miladdan öncə I yüzildə iki yerə - quzey və güney Hunlara ayrıldı. Quzey Hunları bizim eramızın 4-cü yüzilində qərbə axın edib Güncy Qafqazdan Mərkəzi Avropaya qədər uzanan böyük bir ərazidə yeni bir imperatorluq qurdular. Bizim eramızın 6-cı yüzilində türk tayfalarının bir qrupu - avarlar qərbə doğru hərəkət edərək, həmin yüzilin ortalarında istedadlı sərkərdə Bayan xanın başçılığı ilə indiki Macarıstan, Yuqoslaviya və Avstriyanın ərazisində güclü Avar xaqanlığının - yeni bir imperatorluğun əsasını qoydular. Bu xaqanlıq 8-ci yüzilin axırlarına kimi yaşadı. Göytürklər - Orta Asiyadan Çinə qədər uzanan bir ərazidə 552-745-ci illərdə böyük bir dövlət qurmuş türklərdir. Bütün türk boyları bu dövlətin tərkibində birləşdirilmişdi. Göytürk dövlətinin (Türk Xaqanlığının) yaranmasında oğuzlar başlıca rol oynamışdılar. 7-ci yüzilin başlarında Göytürk Xaqanlığının tərkibində «doqquz oğuz» boy birliyi özünü göstərir. Bu birlikdə uyğurların üstünlüyü daha çox idi. Göytürk Xaqanlığının çökməsindən sonra, 745-ci ildə bu «doqquz oğuzlar» öz dövlətlərini yaratdılar və bu dövlət 840-cı ilə qədər yaşadı. Qırğızlar tərəfindən sıxışdırılan «doqquz oğuzlar» Çinin indiki Sincizyan və Qansu vilayətlərinə köçdülər və burada «uyğurlar» adı ilə tanındılar. Oğuzların böyük bölümü isə 10-cü yüzildə Sırdəryanın orta və aşağı axarlarında, Ural boğazlarında, quzeydə Volqa və Don çaylarında, qərbdə Xəzər dənizinə, güneydə isə

Manqışlağa qədər uzanan çox geniş bir ərazidə Oğuz dövlətini qurdular. Səlcuqluların başçılığı ilə bu oğuzların böyük hissəsi sonralar qərbə axın edib Yaxın və Orta Şərqdə böyük bir imperiya yaratdılar.

1925-ci ilə qədər və bundan bir müddət sonra da qazaxlara «qırğız qazaxlar» deyilmişdir. Ümumiyyətlə, qırğızlar ilə qazaxlara bir o qədər fərq qoyulmamışdır. Burada söhbət qırğızlardan (qırğız-xakaslardan) gedir. Belə ki, Uyğur (doqquz oğuz) dövlətini (745-840) 8-ci yüzilin ortalarında Qırğız xaqanlığı əvəz etdi. Bu xaqanlıq 13-cü yüzilin əvvəllərinə qədər yaşadı. Qırğız xaqanlığının ən parlaq dövrü 860-924-cü illərdə olmuşdur. 924-cü ildə qarakitayların indiki Monqolustan ərazisini ələ keçirməsiylə Qırğız xaqanlığı bir qədər zəiflədi.

12-ci yüzilin ortalarında Orta və Mərkəzi Asiyada Qarakitay dövləti (təqr. 1140-1213) meydana çıxdı. Dövlətin qurucusu Yclüyü Daşı taxta çıxarkən «qurxan (kurxan)» titulu qəbul etdi. Bundan sonra gələn Qarakitay dövlətinin başçıları həmin titulu daşıdılar.

Nəhayət, Çingiz xan (təqr. 1155-1227) Mərkəzi və Orta Asiyada yeni bir imperatorluğun əsasını qoydu (13-cü yüzilin əvvəllərində). Bu imperatorluq sonralar Avropa və Asiyada bir çox torpaqları bürüdü.

Türk Barlas boyundan olan Teymur (1336-1405) Mərkəzi Asiyada mərkəzi Səmərqənd olan yeni bir Türk dövlətini qurdu (1370-ci ildən dövləti «əmir» adı ilə idarə edirdi). Teymur dövlətinin hüduqlarını qısa bir müddətdə sürətlə genişləndirdi.

Bütün bu dövlətlərin qurucuları və başlıca əhalisi türklər olmuşdur.

59. Samilər: Nuh Peyğəmbərin oğlu Samdan törəmiş ərəb, yəhudi, assuriya və həbəş dillərində danışan xalqların ümumi adı. Bunlara semit xalqlar da deyilir.

60. Arilər: Hind-İran dillərində danışan xalqlar. Ümumiyyətlə, «arilər» termini altında Hind-Avropa dillərinə mənsub olan bütün xalqlar başa düşülür.

61. Firdovsinin «Şahnamə»si İran mifologiyasına söykənmişdir. Ziya Göyalt «Şahnamə»nin adını çəkməklə İran mifologiyasını göz önündə tutur.

62. İslama görə Nuh Peyğəmbərin Xam, Sam və Yafəs adlı üç oğlu olmuşdur. Nuh Peyğəmbər güneydən (cənub) quzeyə (şimal) doğru yer üzünü üç hissəyə ayırmış, birincini Xama, ikincini Sama, üçüncünü isə Yafəsə vermişdir. Dünya xalqları da bunlar-

dan törəmişdir. İran mifologiyasında da İran padşahı Feriddunun Tur (Tura), İrac (Airyü) və Səlm (Sairima) adlı üç oğlu vardır və xalqlar bu üç oğuldan törəmişdir. Amu-Dəryanın quzeyində (şimalında) olan torpaqlar Tura verildiyi üçün o bölgəyə-əraziyə Turan deyilmişdir. Səlm isə Sami xalqlarının ulu babasıdır. İracın payına isə İran düşmüşdür.

İstər İslam-Türk, istərsə də İran gələcəyindəki bu hadisələr «Tövrət»dəki Noy və onun oğulları – Sim (Şem), Xam, İafet ilə bağlı hadisələrin oxşarıdır.

62 a. Kitabın orijinalındakı «lafız-ləfz» anlayışını «ifadə» ilə, «kəlimə»ni isə «söz» ilə qarşıladım. «Söz» geniş anlamlıdır. Burada dar anlamda, yəni tək bir sözü ifadə edən anlamda işlətdik.

63. İbrahim Şinasi (1826-1871) - Tənzimat dövrünün görkəmli ziyahlarından biri, şair, yazıçı, Türkiyənin ilk qəzetlərindən olan «Təsvir-i əfkar»ın (Fikirlərin təsviri) nəşiri.

İbrahim Şinasinin və onun qəzetinin («Təsvir-i əfkar»ın) fəaliyyəti Konstitusiyaya hərəkətinə zəmin hazırladı. O, türk ədəbiyyatına, ictimai-siyasi fikrinə yenilik gətirdi. Avropanın mütərəqqi yeniliklərinin Türkiyədə yayılmasını istəyirdi. Gənc türk ziyalılarının ideya-görüş baxımından inkişafına, onların əqidələrinin formalaşmasına İbrahim Şinasinin böyük təsiri oldu.

64. Arqo: Ortaq milli dildən ayrı olan və müəyyən sosial topluluğun, müəyyən bir peşəyə mənsub adamların işlətdiyi xüsusi dil, şərti jarqon.

66. Metod: Üsul, yol, yontəm.

66. Fərabî: Məhəmməd bin Məhəmməd bin Tarxan bin Uzluk Əbu Nəsr (870 və ya 874-950) Ünlü Türk-İslam filosofu. Şərqin ən böyük mütəfəkkirlərindən biridir. Orta Asiyada Ceyhun çayının kənarında yerləşən Fərab şəhərində anadan olduğu üçün ona Fərabî (əl-Fərabî) deyilmişdir. Fəlsəfə, məntiq, riyaziyyat, təbabət və musiqi sahəsində dövrünün ən böyük alimi idi. Bəzi musiqi alətlərini də icad etmişdi. O, Bağdadda, Misirdə, Hələbdə və Şamda (Dəməşqdə) yaşamışdır. Böyük ensiklopediyaçı alim Şamda vəfat etmiş və orada da dəfn edilmişdir. Aristotelin bütün əsərlərini şərh etmiş, buna görə ona «ikinci ustad» («Xacc-i sani») adını vermişlər.

Fərabî bir çox əsərlərin müəllifidir. «İhsa-ül-Ülüm» adlı əsəri Şərqin ərəbcə yazılmış ilk ensiklopediyasıdır.

67. Texnika: 1. Dəqiq elmlərdən əldə edilən bilgilərin məlumatların həyatda tətbiq edilməsi; 2. Hər hansı bir elm və sənət sahəsində istifadə olunan üsulların hamısı.

68. Fənn: Ərəbcədir. Elm, fizika, kimya, biologiya və riyaziyyat elmlərinin ümumi adı; texnika.

69. Mənbə (və ya mənbə): Ərəbcə «mənbə» sözündəndir. Görkəmli din xadimlərinin və ya ünlü tarixi şəxsiyyətlərin həyatı və qeyri-adi davranışları haqqında hekayə. Ümumiyyətlə, buna «igidlilik hekayəsi», «igidlilik eposu» da demək olar.

70. İlahi: Ərəbcədir. Burada: Allahı öymək, ona dua etmək üçün yazılıb melodiya ilə söylənən nəzm. Təkkə, yəni təsəvvüf ədəbiyyatının ən önəmli növlərindəndir. Türk xalqı arasında geniş yayılmış və mövludlarda, sünnət toylarında və s.-də oxunmuşdur.

71. Nəfəs: Ərəbcədir. Bəktəşilərin və ələvilərin görüş və düşüncələrini, ümumiyyətlə, onların fəlsəfəsini bildirmək, ifadə etmək üçün yazılmış şeir. Bəktəşilər «ilahi»lərə «nəfəs» deyirdilər.

72. Pəri – Farscadır. Burada: Fəvqəltəbii gücü olduğuna inanılan xəyali dişi varlıq.

73. Aşiq Ömər – XVII-XVIII yüzillərin istedadlı türk şairlərindən olan Aşiq Ömər hətta, doğulduğu yer haqqında dəqiq bilgiler yoxdur. Onun 1651-ci ildə Konyanın Gözləvə adlı yerində anadan olduğu güman edilir. Yəni dəqiq olmayan bilgiyə görə 1707-ci ildə İstanbulda ölmüşdür. Aşiq Ömər, Osmanlı dövlətinin bir çox müharibələrinin iştirakçısı olmuş və çox səyahət etmişdir. O, aşiq şeiri ilə divan ədəbiyyatını bir-birinə yaxınlaşdırmış, divan ədəbiyyatı özəlliklərinin aşiq şeirində yayılmasına yol açmışdır. Özündən sonra gələn aşıqlara böyük təsir etmiş, ona nəzirlər yazılmış və ustad kimi tanınmışdır.

Aşiq Ömər XX yüzildə yaşayıb yaratmış Ankaralı Aşiq Ömərən fərqləndirmək lazımdır.

74. Dördli (1772-1845) - XIX yüzilin xalq şairi. Şahnalar kəndində anadan olmuş, Ankarada isə ölmüşdür. Divan, təkkə və xalq ədəbiyyatı sahəsində geniş biliyə malik idi. Əsil adı İbrahim olan Dördli türk xalq poeziyasının son böyük ustalarındandır.

Dördli XIX yüzildə yaşamış və cyni təxəllüs daşıyan, əsil adı Mustafa olan İstanbullu Aşiq Dördli ilə səhv salmamaq lazımdır.

75. Qaracaoğlu - XVII yüzilin ən istedadlı saz şairi. XVII yüzil aşiq ədəbiyyatının qızıl dövrü sayılır. Bu aşıqların ön sırasında, başda Qaracaoğlu durur. Qaracaoğlanın həyatı haqqında ətraflı bilgi çoxdur. Bu istedadlı sənətcinin həyatına dair bir çox rəvayətlər, fikirlər söylənmişdir. Görkəmli araşdırıcılar aşığın şeirlərinə, xalq rəvayətlərinə, digər bilgilərə əsasən belə

nəticəyə gəlmişlər ki, o, 1606-cı ildə anadan olmuş, 1679-cu ildə ölmüşdür. Şairin ölüm tarixini 1689-cu il kimi göstərən bilgi də vardır.

Qaracaoğlanın yüksək bədii səviyyədə yazdığı şeirlərində lirik-psixoloji və ictimai motivlər yer tutmuşdur. Özündən sonra gələn saz şairlərinə güclü təsir edən Qaracaoğlan türk aşiq ədəbiyyatının inkişafında misilsiz rol oynamışdır.

76. Yunus Əmrə (təqr. 1240-1320 və ya 1321) – istedadlı sufi mütəəvvüf xalq şairi. Yunus Əmrənin həyatı haqqında geniş bilgi yoxdur. Əldə olan az-çox bilgilərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, o, Əskişəhərin Sarıköy adlı kəndində anadan olmuş, bir müddət Hacı Bəktəş Vəlinin (Bəktəşi təriqətinin qurucusu) davamçılarından olan Tapdıq Əmrənin təkkəsində qalmış və ondan təsirlənmişdir.

Yunus Əmrə şeirlərini sadə xalq dilində, yüksək poetik səviyyədə yazmışdır. O, əsərlərində təsəvvüf və İslam fəlsəfəsini ifadə etmişdir. Buna görə də, bu lirik parçalar xalq içində geniş yayılmışdır. Yunus Əmrənin xalq şeirinə və təkkə ədəbiyyatına güclü təsiri olub.

77. Qayqusuz Abdal – XIV yüzilin axırları – XV yüzilin əvvəllərində yaşayıb yaratmış təsəvvüfçü (sufi) şair. Əsil adı Ələddin Qaybi olan Qayqusuz Abdal Bəktəşi ədəbiyyatının qurucularından sayılır.

78. Bəktəşi: XIII-XV yüzildə Türkiyədə yaranmış və Hacı Bəktəş Vəlinin adını daşıyan sufi (təsəvvüf) təriqətinə mənsub olan şəxs. Böyük mütəəvvüf (sufi) Hacı Bəktəş Vəlinin (təqr. 1209/10-1270/71) həyatı haqqında ətraflı bilgi yoxdur. Bununla belə, onun haqqında bir sıra mənbələr vardır. Anadoluda doğulduğu və orada yetişdiyi də xəbər verilir. Ancaq daha doğru ehtimala görə, Xorasandan qardaşı Məntəş ilə birgə Anadoluya gəlmişlər. Əslən Nişaburludur. Hətta soykötüyünün (nəsil şəcərəsinin) Həzrət Əliyə gedib çıxdığı göstərilir. Ancaq bu bəktəşi təəssübkeşliyindən irəli gəlir.

Hacı Bəktəş Vəli Anadoluya gəldikdən sonra bir çox yeri dolaşmış, nəhayət Sulucaqarahöyük qəsəbəsində (indiki Hacıbəktəş ilçəsi) yerləşdi və orada da vəfat etmişdir.

Bəktəşilik dedikdə, Hacı Bəktəş Vəli tərəfindən qurulduğu irəli sürülən təriqət başa düşülür. Əslində isə Bəktəşiliyin əsasları Hacı Bəktəş Vəlidən 1-1,5 yüzil sonra təşəkkül etmişdir. Bəktəşiliyə hurifiliyin böyük təsiri olmuşdur. Bununla belə bir sıra digər axımlardan (Babailik, Əxilik, Abdallıq) da təsirlənmiş və

bəzi şiə-batini ünsürləri mənimsəmişdir. Şaman gələniyin (ənənəsinin) də Bəktəşiliyə təsiri olub.

Bəktəşiliyin XV-XIX yüzillərdə Türkiyədə və Balkan ölkələrində geniş yayılmasında iki başlıca səbəb olmuşdur. Bunlardan birincisi yeniçərilərin Hacı Bəktəş Vəliyə pir kimi baxmaları idi. İkincisi isə, sadə xalqa söykənməsiydi. Bəktəşilər şeirlərini xalqın başa düşəcəyi sadə dildə, heca vəznində yazırdılar. Ümumiyyətlə, Bəktəşilik mədəniyyət, dil, duyğu və ədəbiyyat baxımından milli türk xarakteri daşıyır, insana ehtiramla yanaşırdı. Bütün bunlar onu digər təriqətlərdən fərqləndirirdi. Bəktəşilik təriqətinə birinci girenlər kəndlilər, yörülər və digər köçərilər idi.

Türkiyədə Bəktəşilik təriqəti yeniçərilik ilə birgə rəsmi şəkildə 1826-cı ildə qadağan edildi. Ancaq Bəktəşilik öz fəaliyyətini 1925-ci ilə qədər davam etdirdi. 1925-ci ildən sonra təriqətin mərkəzi Albaniyaya keçdi.

79. Nədim – XVIII yüzilin istedadlı divan şairlərindəndir. İstanbulda anadan olmuşdur. Doğum ili məlum deyil. Əsil adı Əhməddir. 1730-cu ildə Patrona Xəlil üsyanında öldürüldü (İstanbulda).

Nədim Sultan III Əhmədin baş vəziri İbrahim Paşanın dövründə zövq və səfəni tərənnüm edən qəzəl və şərqilər ilə ad çıxartdı. O, şeirlərini İstanbul danışq dilində yazmış, divan şeirinə yeni bir ruh vermişdir.

XVII yüzildə «Nədim» təxəllüsü ilə yazan daha bir divan şairi olub. Nədimdən fərqləndirmək üçün ona «Nədimi-Qədim» deyirlər.

80. Nəsrəddin Xoca – Böyük xalq filosofu və yumor ustası. Azərbaycanda Molla Nəsrəddin kimi tanınır. Xalq içində geniş yayılmış lətifələrin qəhrəmanıdır.

Nəsrəddin Xocanın həyatı haqqında bir çox rəvayətlər vardır. Nə vaxt doğulduğu bilinmir. Ağşəhirdə qazılıq etdiyi söyənir. Bu şəhərdə ona aid edilən məzar daşında 1285-ci ildə öldüyü göstərilir.

81. İncili Çavuş – XVI-XVII yüzillərdə yaşamış, öz güldürücü lətifələriylə xalq tərəfindən sevilərək qəbul edilən bir şəxs. Əsil adı Mustafa olan İncili Çavuş Sultan I Əhmədin (1603-1617) müsahibi olmuşdur. Diyarbəkirin «İrincil» kəndindədir. «İrincilli» sözü zaman keçdikcə xalq tərəfindən dəyişdirilərək «İncili» şəklinə düşmüşdür. 1632/33-cü ildə İstanbulda vəfat etmiş və Ədirnəqapı qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

İncili Çavuşun lətifələri daha çox saray həyatı ilə bağlıdır və buna görə də, xalq, sarayı və saray həyatını tənqid etmək üçün onu bir nümayəndə kimi qəbul etmişdir. Onun yumorunda ictimai və bəşəri dəyərlər çox güclüdür, buna görə də bir lətifə tipi-obrazı kimi yaşaya bilmişdir.

82. Bəkri Mustafa – IV Sultan Muradın dövründə (1612-1640) yaşadığı söyənən, adı ətrafında çoxlu lətifələr yaranmış, hərəcavablılığı, qayda-qanuna tabe olmaması ilə tanınmış bir içki düşgünü. İçki içənlərin şiddətli cəzalandırıldığı bir dövrdə yaşayan Bəkri Mustafa daim yeniçərlər, qazilər və s.-lə çəkişmədə olmuş, başı bəlalar çəkmişdir. Onun lətifələrində Osmanlı toplumunda baş verən bütün ictimai hadisələr tam çıpaqlığı ilə ortaya qoyulur. Buna görə də uzun ömürlü bir lətifə tipi olmuşdur. Bundan başqa «Qaragöz» oyunundakı əsas obrazlardan biridir. İçki qarşısında Bəkri Mustafanın lətifələri Bəktəşi lətifələrindən fərqli düşüncəyə malikdir. Belə ki, Bəkri Mustafa dinə qarşı durmur, özü kimi olmayanlara iltifatla yanaşır. Kəfci bir şəxs olan Bəkri Mustafa, deyiləncə görə, IV Sultan Murad da içkiyə öyrədir.

83. Kaani (1712-1791) – şair, yazar. Toqatda anadan olub, İstanbulda vəfat etmişdir. Mövləvi təriqətinə mənsub olmuşdur. 2 divanı, 20 məktubu (divan nəsr) vardır.

84. Süruri (?-1814) – XVIII yüzilin divan şairlərindəndir. Adanada doğulub, İstanbulda ölmüşdür.

85. Qaragöz – Dəridən və ya kartondan biçilib boyanmış insan şəkillərini arxadan işıq salaraq ağ pərdə üzərində əks etdirmək yolu ilə oynadılan oyun. Buna kölgə oyunu deyilir. Bundan başqa bu oyunda çıxış edən əsas surətlərdən birinin adı da Qaragözdür. Bu Qaragöz xalqın istəyini, görüşünü, duyğusunu təmsil edir.

Əski türk səhnə oyunu olan «Qaragöz»ün kökü haqqında müxtəlif fikirlər söyənmişdir. «Qaragöz» Osmanlı dövründə inkişaf etmişdir və bu oyunda Osmanlı toplumunu təmsil edən bir sıra tiplər vardır. Başlıca tipləri Qaragöz və Hacıvaddir. Qaragöz xalqdandır, Hacıvad isə Osmanlıdır.

Keçmişdə «Qaragöz» adının yerinə «xəyal-i zill» (kölgə xəyalı), «zill-i xəyal» (xəyal kölgəsi) və «xəyal-i sitar» (pərdə xəyalı) adları da işlənirdi.

86. Orta oyunu – Səhnədən, dekorasiyadan, suflyordan istifadə etmədən xalqın (kütlənin) ortasında oynanan türk xalq teatri.

87. Hacıvad – Yuxarıda göstəriləyi kimi, «Qaragöz» oyunundakı əsas surətlərdən biridir. Deyiləncə görə Sultan Orxan (taqr. 1324-1363) və ya İldırım Bəyazid (1389-1402) dövründə Bursada

yaşamışdır. Başqa bir bilgiyə görə Rus Səlcuqlu hökmdarı I Ələddin Keyqubadın dövründə (1219-1236) yaşayıb. Hacıvadin məmar, xırdavatçı, işçi nəzarətçisi, işçi olduğu haqqında bilgilər vardır.

Hacıvada «Hacı İvaz», «Hacı Əvhad», «Hacı Əvhadüddün Çələbi» də deyilmişdir.

88. Kaşqarlı Mahmud – XI yüzildə yaşamışdır. Türk dünyasının, bəşəriyyətin dahilələrindən biridir. Geniş biliyə, dərin zəkaya malik olan Kaşqarlı Mahmud istedadlı dilçi alim idi. O, ilk Türk-İslam dövlətinin qurucusu olan Qaraxanlılar soyundan çıxmışdır. Türk dünyasının əvəzsiz sərvətlərindən olan «Divan-i Lügət-it Türk» əsərini 1072-ci ilin yanvarından Bağdadda yazmağa başlamış, 1074-cü il fevralın 10-da tamamlayıb Abbasi xəlifəsi Müqtədirillaha təqdim etmişdir. Ərəblərə türk dilini öyrətmək və bu dilin çox zəngin olduğunu göstərmək üçün yazılmış «Divan-i Lügət-it Türk» türk dilinin ilk qrammatikası, ilk sözlüyüdür. Böyük alim bu əsərində türk dilinin zənginliyini, onun hər bir sahədə ərəb dili ilə yarışa biləcəyini, gözəlliyini dahililiklə sübut etmişdir. Bu ölməz əsər nəinki dil baxımından, həm də türk mədəniyyəti və etnoqrafiyasının öyrənilməsi baxımından əvəzsizdir. «Divan-i Lügət-it Türk» 1908-ci ildən sonra İstanbulda aşkar oldu. 1915-1917-ci illərdə Kilişli Rifat tərəfindən 3 cildə çap edildi. 1939-1943-cü illərdə isə Bəsim Atalay sadə türkcədə 5 cildə nəşr etdirmişdir. Sonralar «Divan» yenidən nəşr edildi.

89. Cahiz (Əbu Osman Əmr bin Bəhr əl-Cahiz; 766 və ya 776-868 və ya 869) - Ərəb yazarı, mötəzilə kəlam alimi. Cahiz iləhiyyata, siyasətə, ritorikaya, tarixə və s.-yə dair bir çox əsərlər yazmışdır. O, bir sıra yumoristik novellaların da müəllifidir. Cahiz-in dili olduqca bədiidir. Hətta iləhiyyata dair yazdığı əsərlərdə də bədii xüsusiyyətlər güclüdür. Bu görkəmli alim bir zəncinin törəməsi olmuşdur.

Cahiz türklərə xüsusi diqqət yetirmiş, onların məziyyətləri haqqında «Risalə fi fəzail əl-ətrak», «Mənaqib-ət-Türk» kimi çox dəyərli risalələr-əsərlər yazmışdır.

90. «Sərvəti-funun» məktəbi – 1891-ci ildə İstanbulda nəşr edilməyə başlayan ədəbi-bədii və siyasi dərginin adından götürülmüşdür. 1895-ci ildən dərginin çevrəsində yeni ədəbi qüvvələr toplaşdı. Bu qüvvələr Sultan rejiminə qarşı çıxır, Türkiyədə Avropanın mütərəqqi yeniliklərini yaymağa çalışırdılar. Türk ədəbiyyatının tarixində önəmli yeri olan «Sərvət-i funun» dərgisi Sultanın fərmanı ilə 1901-ci ildə bağlandı. Türk ədəbiyyatı

tarixində tənzimat ədəbiyyatından sonra «Sərvət-i funun» ədəbiyyatı və ya ədəbiyyatı-cədida (Yeni ədəbiyyat) gəlir ki, bu da 1895-1901-ci illəri əhatə edir.

91. Rəqib Paşa (1699-1763) – XVIII yüzilin divan şairlərindən biri və dövlət xadimi. İstanbulda doğulmuş, orada vəfat etmişdir. Fəlsəfi-didaktik şeirlər yazmış Rəqib Paşa «Təhqiq və tövfiq» (1736), «Fəthiyyə-i Belqrad» (1739) kimi tarixi əsərlərin, tərcümələrin müəllifidir.

92. Yüksək təbəqə adamları fiziki işə, fiziki qüvvə tələb edən sənətlərə xor baxırdılar. Buna görə də bu sənətlər ilə xalq içərisindən çıxan şəxslər məşğul olurdu.

93. Əshab (Ashab) Ərəbcə «sahib»in cəmidir. «Səhabə» də deyilir. «Yoldaşlar, tərəfdarlar» anlamını verir. Burada: Həzrət Mühəmmədin yoldaşları, onun məclislərində və söhbətlərində iştirak edənlər haqqında işlədilir. Həzrət Mühəmmədi ömründə ən azı bir dəfə görmüş müsəlmanlara da deyilir.

94. Qayılar – Oğuzların Qayı boyu. Qayı oğuzların Daş Oğuz (Boz ox) qoluna mənsub 12 boydan biriydi. Osmanlı sultanları bu boydan çıxmışdı.

95. Əndərundan çıxmış devşirmələr: Farsca olan «əndərun» burada «dövlət vəzifələrini yerinə yetirəcək şəxsləri hazırlayan məktəb» anlamındadır. Osmanlı dövründə (1826-cı ilə qədər) əsgər yetişdirmək üçün yeniçəri təşkilatına münasib uşaqların seçilib toplanmasına və bu yolla toplanan uşağa «devşirmə» deyilirdi. Beləliklə, burada «sarayın yetişdirdiyi yeniçərilər, əsgərlər, vəzifəlilər» göz önündə tutulur.

96. Əhli-beytin uğramış olduğu məzlumluq – Bağdaddan 100 kilometr güney-qərbdə 680-ci il oktyabrın 10-da baş verən ünlü Kərbəla hadisəsi göz önündə tutulur. Bu zaman Həzrət Əlinin oğlu Hüseyn başda olmaqla Əhli-beytə - Peyğəmbərin ailə üzvlərinə mənsub olan bir neçə nəfər Dəməşq xəlifəsinin ordusu tərəfindən öldürüldü. Sağ qalanlar isə uzun müddət təqib edildilər.

97. Xəvas (ərəbcə «xass»ın cəmi) - Burada: Özlərini xalqdan ayrı və üstün sayan adamlar; imtiyazlı təbəqə. «Avam», «sadə xalq» ifadəsinin qarşılığı kimi çıxış edir.

98. Caizə (ərəbcədir) – Burada: Divan ədəbiyyatı şairlərinin qəsidələr ilə öydükləri, mədh etdikləri yüksək mövqeli adamlar tərəfindən onlara bu öymə əvəzində verilən bəxş, hədiyyə. Çox vaxt bu bəxş, hədiyyə puldan ibarət olurdu.

99. Qazaskər (ərəbcə – qazi-əsgər) – din işləriylə məşğul olan xadimlər sinfində – iləhiyyatçılar və qanunşünaslar iyerarxiyasında

yüksək rütbəli dövlət məmuru-baş qazı; ali hərbi məhkəmə başçısı. Şeyxülislamdan sonra ən yüksək vəzifədir. Qazaskər vəzifəsi Sultan I Murad tərəfindən yaradılmışdır. Fəth Sultan II Məhməd zamanından 2 nəfər qazaskər – Anadolu və Rumeli qazaskərləri fəaliyyət göstərməyə başladı. Hər iki qazaskər dövlət Divanının iclaslarında iştirak edirdi.

100. Qazı (ərəbcə «qazi»dən) – Osmanlı imperatorluğunda məhkəmə başçısı: Qazıların başlıq etdiyi məhkəmə Tənzimat dövrünə qədər hər cür davalara, mübahisəli məsələlərə, Tənzimat ilə Cümhuriyyət dövrü (Mədəni Qanuna qədər) arasındakı müddətdə isə yalnız evlənmə, boşanma, dolanacaq üçün vəsait və miras məsələlərinə baxırdı.

101. Arpalıq – Sultan tərəfindən müftü, qazaskər kimi din xadimlərinə, eləcə də bəzi yüksək rütbəli adamlara ərzaq, paltar və ya pul şəklində verilən aylıq (maaş).

102. Əxi Babalar – Səlcuqlular dövründə Anadoluda yetgin şəkildə özünü göstərən və başlıca olaraq ticarətçiləri, sənətkarları və əkinçiləri əhatə edən, İslam-təsəvvüf anlayışlarını mənimsəyən bir təşkilat da meydana çıxdı ki, buna əxilik deyilirdi. Əxilik gənclik ülküsünü ifadə edirdi. Ümumiyyətlə, təsəvvüf yolu ilə gəncləri (oğlanları), başlıca olaraq sənətkarları, əkinçiləri, ticarətçiləri, bir sözlə, əl işi ilə çalışanları tərbiyələndirən, onları İslam qaydaları ilə yaşamağa öyrədən bir təşkilat idi. Əxiliyin kökü əski türk görənək və gələnlərinə (adət və ənənələrinə) gedib çıxır. Qaynaqlar əxilərin türklər arasında hələ IX yüzildə göründüklərini xəbər verir.

103. Vəz (ərəbcə) – Burada: Cəmədə, məsciddə aparılan dini söhbət, din xadiminin minbərdən söylədiyi dini öyüd-nəsihət.

104. Zəbani – (ərəbcə) – Cəhənnəm gözətçisi, günahkarları cəhənnəmə atan mələk.

105. Mövlid-i şərif (Şərəfli, mübarək mövlid) Ərəbcədir. Sadəcə olaraq «mövlid» də deyilir. Həzrət Mühəmmədin doğumu və həyatı haqqında şeir və bu şeirlərin oxunduğu dini mərasim (bayram). Bu bayram Həzrət Mühəmmədin «doğum günü» ilə bağlıdır.

106. «El (İl)» geniş anlamli əski türk sözüdür. Ümumiyyətlə, «düzenli-nizamli dövlət» anlamını verir. Əski türklər «el-gün (il-gün)» ifadəsini də işləmişlər. Bu isə «dövlət və xalq» anlamını bildirir. Bugün xalqımız arasında «el-gün», «elim-günüm» ifadəsi canlı şəkildə işlənməkdədir.

107. Elxan – Əski türklərdə 6-cı yüzildən başlayaraq «xaqan (kağan)», «xan (kan)» hökmdar titulu idi. Bundan öncə «tanhu»

titulu vardı. Bir sıra araşdırmaçılar «kağan»ın «xan»dan daha yüksək titul olduğunu söyləyirlər. Türk mifologiyasının, mədəniyyətinin bilicisi, görkəmli alim B.Ögel isə «xan»ın «xaqan»a görə daha yüksək hökmdarın, imperatorun titulu olduğunu göstərir. Deməli, böyük qüdrətli, hakimiyyəti göstərən «Elxan (Elin xanı)», «imperator» anlamını bildirir.

108. Tanrı qutu – «Qut» (Kut) əski türklərdə dar anlamda «həyat qüvvəsi, ruh, can, taleh, müvəffəqiyyət, xoşbəxtlik» qavramları ilə bağlı olan «qut» deyimini siyasi hakimiyyət qavramını göstərirdi. Ümumiyyətlə, əski türklər «qut» deyimilə «Tanrının bəzi adamlara verdiyi qutsal (müqəddəs) qüdrəti» ifadə edirdilər. Tanrının bu qüdrəti insanın «ruh»u yerində çıxış edərək bağışlandığı insanı müvəffəqiyyətə, xoşbəxtliyə çatdırırdı. Hun imperatoru Atilla özünü «Tanrının qırmancı» sayır, özünün və xalqının Tanrı tərəfindən göndərildiyinə inanırdı. Əski türklər özələrinə «Tanrının ordusu» kimi baxırdılar. Beləliklə, Atillanın «Tanrı qutu» adı «Allah tərəfindən bəxş edilmiş qutsal (müqəddəs) qüdrət» (və ya ilahi qüdrət) anlamında olub, Atillaya Tanrı tərəfindən müqəddəs qüdrətin verildiyini bildirirdi. Bu da Atillanı müvəffəqiyyətə, xoşbəxtliyə çatdırır, onu yenilməz edirdi.

Ancaq «Qut» deyiminə birinci dəfə Hun imperatorluğunun qurucusu Mao-dunun (m.ö. 209-174) titulunda rast gəlinmişdir (Bax: İ.Kafəsoğlu. Türk kulturu. Ankara, 1984, səh. 222).

Turfanda yerləşmiş Uyğurların hökmdar ləqəbi «İdi-Kut (İdiq-Kit, İduk-Kut), yəni «Tanrı tərəfindən göndərilmiş» idi. Hunlarda gördüyümüz Tanrı qutu (Tanrı-Qut) ifadəsi cyni anlamı daşıyır.

109. Degenerasiya (latıncadan) – nəsil-dən-nəsilə orqanizmin dəyərli xassələrinin pisləşməsi, pozulması; ümumiyyətlə, orqanizmin bioloji və ruhi baxımdan pozulması. Burada: cırılmış, pozulmuş.

110. Əşkanilər – Miladdan öncə 250-ci ildən bizim eramın 224-cü ilinə qədər Parfiyada hökmranlıq etmiş Arşakilər sülaləsi. Sasanilər tərəfindən yıxılıblar.

111. Sasanilər – İranda 224-651-ci illərdə hökm sürmüş hökmdar sülaləsi. Ərəblər tərəfindən yıxıldılar.

112. Törə (törö) – «Törə» deyimini əski türklərdə dövlət (el) ilə bağlı işlənmiş və «qanun» anlamını bildirmişdir. Ümumiyyətlə, «törə» hər hansı bir toplumda görənək və gələnlərin (adət və ənənələrin), qaydaların, davranış biçimlərinin, vərdislərin bütünü; bir toplumdakı əxlaq ilə bağlı davranış biçimləri. «Törə» sözü Or-

xon yazılarında 11 yerdə işlənib.

113. Çanaqqala qələbəsi – Birinci dünya müharibəsində Antanta dövlətləri çoxdankı niyyətlərini – Türkiyəni parçalamağı gerçəkləşdirməyə çalışırdılar. Ancaq ingilis-fransız imperializmi əldə olunacaq qənimətdə çar Rusiyasının iştirakını son dərəcə məhdudlaşdırmaq istəyirdi. 1915-ci il aprelin 15-də ingilis-fransız komandanlığı Çanaqqala (Dardanel) boğazı rayonuna desant qoşunu çıxartdı və az vaxt içərisində ingilis-fransız qoşunlarının sayı 570 min nəfərə çatdı. O zaman podpolkovnik rütbəsində olan Mustafa Kamal bəy (sonralar – Paşa) Tekirdağda 19-cu diviziya təşkil etdikdən sonra Çanaqqala boğazı ərazisindəki Anafartalar rayonunu qorumaq haqqında əmr aldı. 1915-ci il avqustun 26-28-də türk ordusunun Anafartalar qruplaşması Mustafa Kamalın komandanlığı ilə əks hücumə keçib Antanta ordusunu ağır yenilgiyə (məğlubiyyətə) uğrattı. Bundan sonra türk ordusunun digər hissələri hücumə keçdi və Çanaqqala əməliyyatında parlaq qələbə çaldılar. Antanta bu əməliyyatda 270 min nəfər itirdi. Çanaqqala qələbəsində Mustafa Kamalın böyük rolu oldu.

Türk mənavi qüdrətini beynəlxalq çapda göstərən Çanaqqala adı altında başqa bir hadisə də vardır.

1922-ci il avqustun 30-da Dumlupınar yaxınlığında türk ordusu işğalçı yunan ordusunu darmadağın etdi. Yunan ordusunun qalıqları özünü itirmiş halda qərbə qaçdı. Sentyabrın 8-də qalib türk ordusu İzmirə girdi. Türklərin bu parlaq qələbəsi Antanta dövlətlərini çaxnaşmaya saldı. Sentyabrın 11-də İngiltərə, Fransa və İtaliya birlikdə Ankaraya nota göndərərək türk ordusunun Çanaqqala şəhərinə doğru hərəkətini dayandırmağı, «bitərəf zona»ya girməməsini tələb etdilər. Onlar Çanaqqala (Dardanel) və Bosfor boğazlarını, Mərmərə dənizi rayonunu öz yanlarından «bitərəf zona» elan etmişdilər. Beləliklə, «Çanaqqala böhranı» adı ilə tanınmış yeni gərgin bir durum yarandı. Bu böhran Türkiyə ilə Fransa arasında sentyabrın 29-da İzmirdə əldə edilən razılaşma və Mudanya barışı (1922-ci il, 11 oktyabr) ilə başa çatdı. Antanta öz işğalçı məqsədinə çata bilmədi.

114. Mütərəkə (və ya mütərikə) – Ərəbcədir. Savaşan iki tərəfin razılığı ilə atəşin bəlli bir müddət üçün kəsilməsi, müharibənin bir müddət dayandırılması; müvəqqəti barışıq. Sultan hökuməti ilə Antanta arasında 1918-ci il oktyabrın 30-da Lemnos adasında, Modros körfəzində imzalanmış Modros barışıq Türkiyə tarixində «Mütərəkə» adı ilə tanınır.

115. Antanta Frakiyanı, Boğazları, İstanbulu ələ keçirmək,

Türkiyəni parçalamaq və onun bir dövlət kimi əhəmiyyətini heçə endirmək məqsədi ilə yunanları və daşnakçı erməniləri pulla, silahla əməlli-başla təmin edərək Türkiyənin üzərinə saldı. 1919-cu ildə yunanların müdaxiləsi ilə başlanan yunan-türk savaşı 1922-ci ilə qədər çəkdi. Sayca çox, yüksək səviyyədə silahlanmış və əla təchiz edilmiş yunan ordusuna qarşı zəif silahlanmış və sayca az olan türk ordusu çətin şəraitdə vuruşmalı oldu. Bütün bunlara baxmayaraq türklər 1921-ci il yanvarın 10-da və martın 31-də İnönü qələbəsi, 23 avqust - 13 sentyabrda Sakarya çayı və 1922-ci il avqustun 30-da isə Dumlupınar yaxınlığında yunan ordusu üzərində parlaq qələbə çaldılar və sentyabrın 18-nə qədər onları Anadoludan vurub çıxartdılar. Mudanya barışıq (11 oktyabr 1922) ilə savaş başa çatdı.

Antanta və ABŞ Ermənistanın daşnak hökumətinin istəha-sını yaxşı bilərək Türkiyə torpaqlarının bir hissəsini Ermənistanə vəd etdilər. Onlar erməniləri pul və silahla təmin edib Türkiyənin üstünə qızıqdırdılar. Ankara hökuməti 1920-ci il iyunun 9-da Türkiyənin təhlükə qarşısında qalan şorq vilayətlərində səfərbərlik elan etdi. Şorq cəbhəsinin komandanı Kazım Qarabəkir Paşanın başçılığı ilə Naxçıvan istiqamətində sərhədə doğru ordu yeridildi. Daşnaqlar iyunun 18-də Türkiyənin Oltu şəhərini ələ keçirdilər. Ancaq daşnak hökumətinin ordu hissələri türklərin qarşısında pə-rən-porən düşdü. Türklər sentyabrın 29-da Sarıqamış, sonra Ərdahanı, oktyabrın 30-da isə Karsı qaytardılar. Bundan sonra onlar sürətlə irəliləyərək noyabrın 7-də Aleksandropolu (sonralar Leni-nakan), noyabrın 12-də isə Aqin stansiyası ələ keçirdilər və Yerevan üzərinə hücumu genişləndirdilər. Daşnak hökuməti barış (sülh) istəməyə məcbur oldu. Noyabrın 18-də Türkiyə ilə Erməni-stan arasında barışıq imzalandı, dekabrın 2-də isə Aleksandropol-da sülh müqaviləsi bağlandı. Müqaviləyə əsasən yalnız Yerevan və Göyçə gölü ərazisi Ermənistanın əlində qaldı. Ermənistan üzərində Türkiyənin protektoratı müəyyənləşdirildi.

116. Camia (ərəbcə) «Cəm», «məcmu», «kollektiv», «icma», «cəmiyyət», «birlik» kimi anlamları verən bu sözü Ziya Göyalp «müxtəlif xalqlar birliyi», «xalqlar bloku» anlamında işlə-dir.

117. Deyiş – Burada: xalq şeiri, xalq türküsü.

118. Təndirnamə – Ərəbcə «tənnur» («təndir») və farsca «namə» sözlərindən törəmişdir. Bildirdiyi anlamlar:

1. Təndir başına toplaşarkən söylənilən və ya oxunan nəğl.
2. Savadsız adamların inandığı uydurma fikirlər və bu fikir-

lərin yazıldığı zənn edilən kitab.

119. Arifanə – Ərəbcə «arif» və «anə»dən. Burada: «Yeməyi birgə, kollektiv şəkildə hazırlanan toplantı» anlamındadır. Belə bir ifadə də vardır: «Arifanə ilə», yəni «kollektiv olaraq, birlikdə».

120. Aligyeri Dante (1265-1321) - İtalyan şairi, İtalyan ədəbi dilinin yaradıcısı. «İlahi komediya» şairin ən böyük əsəridir. Fransız Petrarka (1304-1374) – İtalyan şairi, Renesans dövrü humanist mədəniyyətinin qurucusu. Jan-Jak Russo (1712-1778) – fransız yazıçısı və filosofu. Sentimentalizmin nümayəndəsi olan J.J.Russo xüsusi mülkiyyəti sosial bərabərsizliyin səbəbi kimi göstərir, kilsəni mühakimə edirdi. Russonun ideyaları bir çox ölkələrin ictimai fikrinə, ədəbiyyatına güclü təsir göstərmişdir. İohann Volfqanq Geote (1749-1832) – Alman yazarı, şairi və mütəfəkkiri. Yeni dövr Alman ədəbiyyatının qurucusudur. İohann Fridrix Şiller (1759-1805) Alman şairi, dramaturqu və maarifçilik dövrünün incəsənət nəzəriyyəçisi F.Şiller, H.E.Lessinq və İ.V.Geote birlikdə, klassik Alman ədəbiyyatının qurucusudur. Qabriyel D'Annusio (1863-1938) – İtalyan yazarı və siyasi xadimi. Əsərlərində güclü şəxsiyyəti öyür. Estetizm yanlısı (tərəfdarı) olub.

121. Avam (əvam) – Ərəbcədir. Xalqın aşağı təbəqəsi, adi xalq kütləsi. Sadəcə «xalq» anlamında da işlədilir.

122. Boşo-Yunan. Cümhuriyyətdən öncə Osmanlı Məclis-i Məbusanında (Deputatlar palatasında) millət vəkili. Osmanlı millət vəkili olan Boşo Məclis-i Məbusanda ancaq yunanların yanlısı (tərəfdarı) və türk düşməni idi.

123. Məhşər (ərəbcə) – Burada: Çaxnaşma; böyük qələbəlik; basırıq.

124. Vilson prinsipləri – T.V.Vilson 1913-1922-ci illərdə ABŞ prezidenti olmuşdur (Demokrat partiyası). 1918-ci ilin yanvarında «On dörd maddə» adı altında barış (sülh) proqramını irəli sürdü. Əslində bu imperialist sülh proqramı idi. Vilsonun bu proqramı dünya siyasəti və iqtisadiyyatında ABŞ-in hökmranlığını yaratmaq və bu sahədə İngiltərəni, Fransanı sıxışdırmaq məqsədini güdürdü. Sonralar Vilson Türkiyənin şərq vilayətlərini Ermənistan ilə birləşdirmək təklifi ilə çıxış etdi.

125. «Xalqda mədəniyyət yoxdur» dedikdə, xalq kütləsinin yüksək təhsil görmədiyi, Qərbin mütərəqqi yeniliklərindən istifadə etmədiyi, ümumiyyətlə, dövrün ümumi mədəni nailiyyətlərindən uzaq qaldığı göz önündə tutulur.

126. Eş – Türkcədir. Burada: tay, tay-tuş, yoldaş.

127. Ümmət (ərəbcə) – Həzrət Mühəmmədin icması, onun

çevrəsində toplanan müsəlmanların hamısı; xalq, millət; icma; Burada «ümmət» adı altında müxtəlif xalqların (etnik və dil baxımından) bir siyasi idarə altında birləşməsi başa düşülür.

128. Təndirnamə – Bax: 118.

129. Türkləri irq baxımından heç bir irqə aid etmək olmaz. Türklər ən uzaq çağlardan özgünlüyünü (orijinallığını) qoruyub saxlayan «Türk irqi»nə mənsubdurlar.

130. Arilər – Bax: 60.

131. Dümək – Klassik türk musiqisində takt. «Düm» güclü taktı, «tək» isə zəif taktı bildirən sözdür. «Düm» sağ, «tək» – sol əllə vurulur.

Ziya Göyalp «İnqilabçılıq və mühafizəkarlıq» adlı məqaləsində «dümək musiqi» deyimini «türk musiqisi»nin, yəni türklərin öz milli yaradıcılığının məhsulu olan musiqinin qarşılığı kimi işlətməmişdir. O, «dümək musiqi»sini kökü türkə gedib çıxmayan gölənək-ənənə saymışdır. «Türkçülüyn əsasları»nda bir daha «dümək musiqi»sindən danışmışdır.

132. Fərabî – Bax: 66.

133. Hippokrat (miladdan öncə təq. 460 – təq. 370) – əski yunan həkimi, antik təbabətin islahatçısı, materialist. Hippokrat həkimin yüksək mənaəvi sifətinə, etik davranışına çox böyük əhəmiyyət verirdi. Qalen (təq. 130 – təq. 200) qədim Roma həkimi. Antik təbabətin bilgilərini (məlumatlarını) bir təlim kimi ümumiləşdirmişdir. Qalenin bu təlimi 15-16-cı yüzillə qədər təbiətşünaslığın inkişafına güclü təsir göstərmişdir.

134. 8-ci yüzillə əski yunan yazıqlarının, mütəfəkkirlərinin əsərləri Suriya dilindən ərəb dilinə çevrildi. İslam aləmində Aristotelin, Platonun əsərləri böyük marağa səbəb oldu. Neoplatonçu müəlliflər Aristotelin əsərlərinin geniş şəkildə şərhini verdilər. Beləliklə, ərəblər neoplatonizmlə – Platonun idealizmini Aristotelin ideyaları, Şərq mistikası ilə birləşdirib sistemləşdirən fəlsəfi axımcərəyan ilə çulğalaşmış olan və «ərəb aristotelizmi» adını alan xüsusi fəlsəfə təlimini yaratdılar. Bu fəlsəfə təlimində məntiqi-fəlsəfi mühakimə metodundan, dialektikadan istifadə edilir, ağılçılığa-rasionalizmə söykənilirdi. Yeni fəlsəfə axımı ortodoks İslama qarşıçılıqda (müxalifətdə) idi. İslam dünyasında aristotelizmin ən görkəmli nümayəndələri Əl-Kindi (800-879), Fərabî (870-950) və İbn Rüşd (1126-1198) olmuşdur.

12-ci yüzillə müsəlman kəşf (təəvvüfdə Allah tərəfindən bir sirrin hər hansı bir şəxsə bildirilməsi) və ya işıqlandırma fəlsəfəsi («hikməti işraq») meydana gəldi. «İşraq» ərəbcə «ışıldandır-

ma», «parlatma» anlamını bildirir. Öz adını buradan olan bu yeni təlimin qurucusu sufi alim Şəhabəddin Yəhya Sühəvərdi (1155-1191) idi. İşraq fəlsəfəsi Aristotelin fəlsəfəsinə qarşı yönəlmişdi və neoplatonizmi manixeyçilik, zərdüştilik gələnləri ilə birləşdirirdi. Ümumiyyətlə, işraq fəlsəfəsində bir-birinə qarşı duran iki başlanğıc işıq və qaranlıq haqqında Zərdüştilik ideyası və Platonun iki dünya-ideya və kölgə dünyaları haqqında təlimi başlıca yer tuturdu. İşraq fəlsəfəsi gerçəyin aşkar edilməsində aqlın deyil, içgüdüünün (intuisiyanın) qaynaq olduğunu irəli sürürdü. Sühəvərdinin təlimi sufizmlə yeni axımın yaranmasına səbəb oldu.

135. Aristotel. (m.ö. 384-322) – əski yunan filosofu və alimi. İslam aləmində “Ərəstun” kimi tanınır. Gənc yaşlarında Platonun yanında dərs almışdır (Afinada). Platonun ölümündən sonra 12 il gəzgin (səyyar) bir həyat sürdü. Makedoniyalı İskəndərin tərbiyəçisi oldu. M.Ö. 335-ci ildə Afinada peripatetika (yunanca “gəzinərək” anlamını verir; Aristotel dərslərini şagirdləri arasında gəzinərək deyirdi) məktəbini qurdu. Burada o, Platonun fəlsəfəsinə qarşı çıxan öz görüşlərini izah edirdi. O zamankı bütün elmlər ilə məşğul olmuşdur. Məntiq və psixologiyanın qurucusu sayılır. Aristotel gerçəkçi (realist) idi, duyğulara böyük yer verirdi. Avropa və İslam fəlsəfəsinə böyük təsir göstərmişdir. Başlıca əsərləri: “Orqanon” (məntiq), “Fizika”, “Metafizika”, “Politika” (ən böyük əsəri), “Ruh haqqında”, “Etika”, “Poetika”, “Ritorika” və s.

136. Platon (m. ö. 428 və ya 427-348 və ya 347) – əski yunan filosofu idealisti, İslam dünyasında “Əflatun” adı ilə tanınmışdır. Sokratın şagirdi, Aristotelin isə müəllimi olmuşdur. Platon obyektiv idealizmin ilkin klassik formasını təlim kimi işləyib hazırlamışdır. Ümumiyyətlə, Platon ideyalar dünyası təlimi ilə daha çox tanınmışdır.

Əski türk ədəbiyyatında Əflatun (Platon) aqlın, elmin bir rəmzi kimi çıxış edir.

137. Əski yunan mütəfəkkirlərinin (Aristotel, Platon) görüşlərindən qidalanmış ərəb fəlsəfə elmi dini etiqadlar üçün təhlükə yaradırdı. Buna görə də, ilahiyyatçılar dəlilgətirmə metodunu ilahiyyata tətbiq etmək yolu ilə, yəni dialektikadan istifadə edərək bu yeni fəlsəfəyə qarşı çıxdılar. Dəlilgətirmə metodunun ilahiyyata tətbiqi nəticəsində 8-ci yüzildə İslam dini fəlsəfəsi yarandı ki, buna da “kəlam” (ərəbcədir; – “söz”, “nitq”, “danışiq” anlamındadır) deyilirdi. Kəlamı işləyib hazırlayanlar mütəəllimlər (“mütəəllim” ərəbcədir, “söyləyən”, “danışan”,

“natiq” deməkdir) adlanırdılar. Kəlamın ilk nümayəndələri mötəzililər (qurucusu 8-ci yüzildə yaşamış Vasil İbn-Əta) idi. İradə azadlığı haqqında təlimi inkişaf etdirən mötəzililik ortodoks İslam ilə bəzi ixtilafda idi. Sünnilik mötəzililəyə qarşı öz ilahiyyat sistemini yaratmağa başladı və 10-cu yüzildə kəlam sünni İslamın mömin ilahiyyat sistemi – ehkamlar sistemi kimi qəti şəkildə formalaşdı. Bu “yeni” kəlamın qurucuları isə Əl-Əşəri və Əl-Maturidi idi. Əl-Əşəri və Əl-Maturidi formal-məntiqi dəlilləri ilahiyyata daha geniş şəkildə tətbiq etdilər. Kəlam nümayəndələri – mütəəllimlər məntiqi mühakimələr ilə İslamın ehkamlarını əsaslandırmağa çalışırdılar. Kəlam ağıl ilə din, etiqad ilə fəlsəfə arasında uyğunlaşdırıcı rol oynamağa başladı. Beləliklə, dəlilgətirmə metodunun ilahiyyata tətbiqi nəticəsində yaranmış din fəlsəfəsi olan kəlam məntiqi – fəlsəfi dəlillərə söykənən müsəlman nəzəri ilahiyyatı, ehkamlar sistemi idi.

Mütəsəvvif (ərəbcədir) təsəvvüf (sufilik, müsəlman mistikliyi; Şərqdə dini-ictimai fəlsəfi axımlardan biri) tərəfdarı, sufi, təsəvvüfçü deməkdir.

138. Bölünməz hissə – materiyanın bölünməz hissəciyi, atom göz önündə tutulur.

139. Demokrit (m. ö. 470 və ya 460-cı ildə anadan olmuş, xeyli qoca yaşlarında ölüb) – əski yunan materialist filosofu. Antik atomistikanın – bütün materiyanın atomlardan ibarət olduğunu irəli sürən materialist quramın (nəzəriyyənin) qurucularından biridir. Demokrit dünyanın yalnız atomdan və boşluqdan ibarət olduğunu irəli sürür və göstərirdi ki, materiyanın bölünməz hissəciyi olan atomlar əbədidir, dərkənilməzdir, dağılmaya məruz qalmır, ancaq formaları, boşluqdakı vəziyyətləri, həcmliyi ilə fərqlənirlər, insan üçün görünməzdir, atomların müxtəlif hərəkətləri ayrı-ayrı cisimləri, sonsuz sayda dünyaları əmələ gətirir.

140. Epikur (m. ö. 341-270) – əski yunan filosofu, materialist. Epikur fəlsəfəni fizikaya (tətbiq haqqında təlim), kanonikaya (idrak haqqında təlim) və etikaya bölürdü. Epikur fizikada Demokritin atomistikasını müdafiə edirdi.

141. Plotin (təqr. 204/205-269/270) – yunan filosofu, idealist, neoplatonizmin qurucusu. Neoplatonizmin özəyini olağanüstü (qeyri adi) varlıq olan Vahid və varlığın iyerarxiya sistemi haqqında təlim təşkil edir. Plotinin neoplatonik sistemində Vahid şüalanarkən varlığın üç başlıca substansiyası törəyir.

Plotin antik dialektikanın inkişafında böyük rol oynayıb.

142. Pifaqor (m. ö. 6-cı yüzil) – əski yunan filosofu, din və

siyasət xadimi, riyaziyyatçı, dini – fəlsəfi təlim olan pifaqorizmin qurucusu. Pifaqorizm bütün varlığın əsasını ədədlər təşkil etdiyini irəli sürür və bu görüşə söykənirdi.

143. Zenon (m. ö. 336 ilə 332 arasında – 246 ilə 262 arasında) – Kitionlu (Kipr) Zenon, əski yunan filosofu. M.Ö. təqribən 300-cü ildə Afinada stoiklər məktəbini təşkil etmişdir.

144. Rəvakiyun – Əski yunan filosofu Zenonun stoikçilik (stosizm) fəlsəfəsinin ərəbcə adı. Stoikçilik antik cəmiyyətin materializm ilə idealizm arasında yer tutan fəlsəfə axımı idi. Stoikçiliyə görə dünya ilkin od tərəfindən yaradıcı şəkildə düzülmüş canlı orqanizmdir, bütün varlıqlar (var olanlar) maddidir və materianın kobudluğu və incəliyi ilə fərqlənirlər; kosmosun hər bir təkrar alovlanması və təmizlənməsindən sonra şeylər və hadisələr təkrarlanır. Müdrik adam ağılın səsində qulaq asaraq ehtirasdən, həvəsdən azad olmalı, öz “alın yazısı”nı sevməlidir; bütün adamlar isə dünya dövləti kimi kosmosun vətəndaşlarıdır. Taleyə boyun əyməyi irəli sürən Roma stoikçiliyi ilkin xristianlığa böyük təsir göstərmişdir.

145. Mühyiddin Ərəbi (1165-1240) – böyük İslam filosofu və təsəvvüfçüsü (sufi). Əndəlusda (İspaniya) anadan olmuşdur. Mühyiddin Ərəbi müsəlman şərqində “Şeyx-ül Əkbər” (ən böyük şeyx) kimi tanınır. “Vəhdəti-i vücud” haqqında İslam düşüncəsinin aşılındığı ən irəliləyi (mütərəqqi) görüşlər irəli sürmüşdür. Mühyiddin Ərəbinin fikirləri Anadolu, İran və Hindistanda geniş yayılmışdı. Ziya Göyaltı “Gənc Qələmlər” dərgisinin 2-ci cildində yazırdı: “Mühyiddin Ərəbi – Alferd Fulyeden çox əvvəl məfkurələrin təkamülə yaradıcı amillər olduğunu isbat edərək bugünkü fəlsəfəni hələ o zaman təsis etmişdir”.

Mühyiddin Ərəbi bir çox əsərlərin müəllifidir.

146. Hərəm – (ərəbcədir) – burada hökmdar saraylarında, evlərdə qadınlara ayrılan bölüm; buradakı qadınların hamısı, ərli qadın.

147. Salamlıq (ərəbcə-türkcə) Burada: saraylarda, evlərdə kişilərə aid və kişi qonaqların qəbul edildiyi bölüm.

148. Çarşab – Farsca – “çadər-i şəb”dən (çadər-örtük, bürüncək, şəb-gecə) törəmişdir. Burada: çadra, keçmişdə müsəlman qadınlarının küçəyə çıxarkən bədənələrini başdan ayağa örtükləri bürüncək.

149. Peçə (İtalyanca “pezza”dan) – Burada: keçmişdə və indi bəzi ölkələrdə qadınlar küçədə üzələrinə örtükləri incə qara örtük, tor, duvaq.

149 a. Orijinalda “hakimlər” (“həkimlər”)dir. Bunun da buradakı anlamı “hər elmə, fənnə bələd olan, hikmət və fəlsəfə mütəxəssisi, çox dərin bilikli adam”dır. Yeni türkcədə buna “bilgə” deyilir.

150. Dəli Petro – Rus çarı I Pyotr (1672-1725).

151. Rusiyanın geriliyini aradan qaldırmaq üçün I Pyotrun həyata keçirdiyi islahatlar göz önündə tutulur.

152. Hərbiyyə – hərbi məktəb; Tibbiyyə – tibb məktəbi.

153. Yeniçəri (“yeni”+ “çəri”. “ordu”) – yeniçəri ordu hissələri piyadalardan ibarət olub, 1362-ci ildə Orxan Qazi tərəfindən yaradılmağa başlamışdı. Yeniçəri ordu hissələri II Mahmudun dövründə, 1826-cı ildə yeni piyada nizami qoşun bölmələrinin yaradılması ilə ortadan qaldırıldı.

154. Həkimbaşı – Sarayda yüksək rütbəli həkim; Ziya Göyaltı bu ifadə ilə müalicədə ortaçağ üsul və vasitələrindən faydalanan, dövrün qabaqcıl elm yeniliklərindən istifadə etməyən həkimləri, ümumiyyətlə geriliyi göz önündə tutur.

155. Nizamiyyə – Yeni nizami piyada ordu. III Səlim zamanında (1789-1808) yaradılmağa başlamış, ancaq bu yarımçıq qalmışdı. II Mahmud yeni nizami ordunun yaradılmasını müvəffəqiyyətlə həyata keçirərək 1826-cı ildə döyüş üstünlüklərini çoxdan itirmiş əski piyada hissələri – yeniçəri təşkilatını xüsusi fərman ilə aradan qaldırdı.

156. Millətlər Cəmiyyəti – 1919-cu ildə qurulmuş millətlərarası təşkilat Nizamnaməsinə görə xalqlar arasında işbirliyini inkişaf etdirmək, barışı (sülhü) təmin etmək məqsədini güdürdü. Əslində İngiltərə və Fransaın əlində siyasi bir alət idi. Millətlər Cəmiyyəti birinci dünya savaşından qalib çıxmış dövlətlərə mandatlar paylamaqla müstəmləkəçilik xəttini yeritmiş, yeni imperialist bölgüsünü həyata keçirmişdi. 1934-cü ildə Almaniya və Yaponiya Cəmiyyətdən çıxdıqdan sonra SSRİ Cəmiyyətdən çıxarıldı (Sovet-Fin savaşına görə). 1946-cı ildə Millətlər Cəmiyyəti buraxıldı.

157. Kapitulyasiya – Burada: Orta latınca “kapitulo” (“razılaşırım, uzlaşırım”) sözündən törəmişdir. Fransızca “anlaşma” anlamını bildirir. Bərabər hüquqlu olmayan anlaşmadır. Xüsusilə, Osmanlı dövlətinin xarici ölkə nümayəndələrinə, vətəndaşlarına heç bir qarşılıq almadan, yaxud məcbur olaraq verdiyi ticarət hüququdur. 1535-ci ildə Sultan Süleyman Qanuni tərəfindən kömək məqsədi ilə fransızlara iltifatla belə bir hüquq verildi. Əgər ilk vaxtlar bu kapitulyasiya müəyyən müddət üçün

verilirdisə, artıq 1740-cı ildə onun müddəti heç bir məhdudluq qoyulmadan uzadıldı. Sonralar digər Avropa dövlətləri də Osmanlı dövlətinə qarşı kapitulyasiya rejimindən istifadə etdilər. Kapitulyasiya rejimi sömürgeçi (müstəmləkəçi) siyasət idi. Osmanlı dövlətini iqtisadi və siyasi yöndən Avropa dövlətlərindən asılı duruma saldı. Ancaq Türkiyədə milli-azadlıq hərəkatı buna son qoydu. 1923-cü il iyulun 24-də imzalanan Lozan sülh müqaviləsiylə kapitulyasiya rejimi, xaricilərin iqtisadi və siyasi ayrıcalıqları (imtiyazları), Türkiyə üzərində beynəlxalq maliyyə nəzarəti aradan qaldırıldı.

Kapitulyasiyalar Yaponiya, İran, Çin və s. kimi Şərq dövlətlərinə də tətbiq edilmişdi. Bu rejim Yaponiyada 19-cu yüzilin axırlarında, digər ölkələrdə isə 20-ci yüzilin birinci yarısında aradan qaldırıldı.

158. Günəş ilinə söykənən çağdaş Qriqorian təqvimi göz önündə tutulur. Qriqorian təqvimi 1582-ci ildə XIII Qriqori tərəfindən həyata keçirilib. Bundan əvvəl Yulian təqvimindən istifadə olunurdu. Qriqorian təqvimi (yeni stil) Yulian təqvimindən, yəni əski stildən daha dəqiqdir. SSRİ-də Qriqorian təqvimi 1918-ci il fevralın 14-dən tətbiq edilib.

159. Rene Dekart (1596-1650) – fransız filosofu, riyaziyyatçı, fizik və fizioloqu. Dekart fəlsəfəsinin əsasını ruh ilə cismin dualizmi təşkil edir. Dekarta görə hərəkətin ümumi səbəbi Allahdır. Allah materiyanın, hərəkətin və hərəkətsizliyin yaradıcısıdır. İnsan isə təfəkkürü və iradəsi olan ruh ilə cansız maddi mexanizm arasında bağlıdır. İdrak haqqında təlimdə Dekart rəşonalizmin qurucusudur.

160. Frensis Bekon (1561-1626) ingilis filosofu, ingilis materializminin qurucusudur. F.Bekon təbiət üzərində insan hakimiyyətini gücləndirməyi elmin başlıca məqsədi sayırdı. O, elmi metod sahəsində islahat keçirməyi irəli sürdü. Bu metodun əsasını isə ağılı yanılmalardan təmizləmək, təcrübəyə yönəltmək və onu induksiya vasitəsilə işlətmək təşkil edirdi.

161. Emil Dürkheyim (1858-1917) – fransız sosiologiya məktəbinin qurucusudur. E.Dürkheyim fərdi - psixoloji və bioloji istiqamətlərə qarşı çıxaraq sosiologiyanın psixologiya və biologiyadan asılı olmayan, bağımsız (müstəqil), pozitiv bir elm olduğunu irəli sürdü. E.Dürkheyimə görə, sosioloji hadisələrin psixoloji və bioloji hadisələrə heç bir bənzəri yoxdur və özünəməxsus “xüsusi hadisələr”dir. Buna görə də sosioloji hadisələri öyrənmək üçün onlara uyğun olan bir yontəm (metod)

uygulanmalıdır (tətbiq edilməlidir). E.Dürkheyim topluma fərdlər toplusına çevrilməyən bir gerçəklik kimi baxırdı.

E.Dürkheyim əxlaq hadisələrini şüurdan, vicdandan xaric “şeylər”, sosial hadisələr kimi görürdü. Onun yontəminin (metodunun) əsası da bu görüşə söykənir. E.Dürkheyim başlıca diqqətini əxlaqi və mənəvi dəyərlər, qurumlar (institutlar) üzərində toplamışdır.

Görkəmli sosioloq sosial hadisələrin fərdlərin xaricində obyektiv varlıq olduqlarını, sosial gerçəklərin və bu gerçəklərin dəyişmələrinin fərdlərdən asılı olmadığını irəli sürür. Toplum fərdlərin üstündədir, onlardan ayrı bir varlıqdır. Bir sosial gerçək başqa bir sosial gerçək ilə izah oluna bilər, duyğunu, düşüncəni toplum yaradır və fərdə təsir göstərir. E.Dürkheyim sosial hadisələrə iqtisadiyyat, siyasət, din, əxlaq, incəsənət və s. ilə eyni növdən olan hadisələr kimi baxırdı. Bunlar şüurdan xaricdə olan toplumun işğilərini (münasibətlərini) yaradırlar.

E.Dürkheyim toplumda “kollektiv şüur”un roluna da müəyyən yer verir, iş bölümünü (əmək bölgüsünü) sosial həmrəyliyin əsası sayırdı.

E.Dürkheyimin Ziya Göyalpə çox təsiri olmuşdur. Ziya Göyalp, E.Dürkheyimin, sosiologiyasının yontəm (üsul) və ilkəllərini (prinsiplərini), obyektivliyini mənimsəmişdir. Bu metod ilə türk tarixini, mifologiyasını, mədəniyyətini və iqtisadiyyatını öyrənmişdir. Bununla belə, Ziya Göyalp bütöünün orijinal bir sosioloqdur. O, E.Dürkheyimin sosiologiya metodundan yaradıcı şəkildə istifadə etmiş, türk millətinin kimliyini, böyüklüyünü türk millətinə tanıtmışdır.

E.Dürkheyimin başlıca əsərləri: 1. “Sosial iş bölümü haqqında” (1893); 2. “Özünüöldürmə” (1897); 3. “Din həyatının ilkəl (ibtidai) şəkilləri” (1912); 4. “Sosiologiya yontəminin qaydaları” və s.

162. Determinizm (latınca – “determino” – “müəyyən edirəm” ifadəsindən) - bütöün təbiət və toplum hadisələrinin obyektiv qanunauyğunluğu və səbəbiyyətə bağlılığı haqqında fəlsəfə təlimi.

162 a. “Səktə” ilə “təsəvvüf tərqiəti” anlayışlarını qarışığı salmamalı. Onların arasında böyük fərq var. “Səktə” mövcud hakim dinin görüşlərinə və toplumun bütöünlüyünə, birliyinə qarşıdır. Təsəvvüf tərqiəti isə (Batiniyyədən ayrı) dinin, şəriətin görüşlərini qəbul edərək toplumun bütöünlüyünü, birliyini təmin edir.

163. Zaviyə (ərəbcə) – “Günc, bucaq, guşə” anlamını bildirir. Burada: Kiçik təkkə.

164. Təsəvvüfçü təkkələr – Təsəvvüf Allahı sevmək, qəlbini Allah sevgisinə vermək deməkdir. Dünyanın, insanın yaranması, bu yaradılışın məqsədi, sonu kimi suallara təsəvvüf cavab verməyə çalışmışdır. Əgər dünya dinlərinə görə yalnız Allah və onun yaratdıqları varsa, təsəvvüfə görə hər şey Allahın görünüşündən – təcəllisindən ibarətdir. İlk öncə Tanrı yalqız idi. O, görünmək və sevilmək üçün təcəlli etdi və kainat yarandı. Kainat Tanrının kölgəsidir. İnsan kainatın bir parçasıdır. Allah daha kamil, daha gözəl şəkildə insanda təcəlli etdiyi üçün bütün yaranmışların ən gözəli, mükəmməli insandır. İnsan yenidən Tanrıya qayıda bilər.

8-9-cu yüzillərdə ortaya çıxan təsəvvüf 10-11-ci yüzillərdə tam formalaşdı. Bir sıra təsəvvüf – sufi axımları, təriqətləri yarandı.

Təsəvvüfdə mistik sevgi vasitəsilə Allaha yaxınlaşmaq, onu dərk etmək, ən sonda Allah ilə qovuşmaq başlıca yer tutur. Buna görə də, təsəvvüfçülər, yəni sufilər bu məqsədə çatmaq üçün təriqət – yol, baxış sistemlərini hazırlamışdılar.

Bir sözlə, dini – fəlsəfi axım, İslam “mistisizmi” olan təsəvvüf Allahın keyfiyyətlərini, kainatın formalaşmasını vəhdət-i vücud anlayışı ilə açıqlayırdı.

Təriqətçilərin, sufilərin toplandıqları, ibadət etdikləri, mərasim keçirdikləri, ümumiyyətlə, təriqət tələblərini yerinə yetirdikləri yerə “təkkə” deyilirdi.

165. Henri Modslı (1835-1918) – ingilis psixiatri və pozitivist filosofdur. H.Modslı ruhi xəstəliklər sahəsində bir çox araşdırmalar aparmışdır. O, canilərin ruhi xəstə olduqlarını, onlara suçludan daha çox, xəstə kimi baxmağı irəli sürürdü. H.Modslı həm də, uşaq psixiatriyasının qurucularından biridir.

166. Albert Fulye (1838-1912) fransız pozitivçi filosofu. Valütarizm ideyalarını pozitivizm ilkələri prinsipləri ilə birləşdirirdi. Təkamülçü idi. Fulyeyə görə fikirlər gücdür, yəni fərdlərin, fərdlər vasitəsilə toplumun həyatını dəyişdirən bir gücə malikdirlər. A.Fulye xalqlar psixologiyasına dair bir sıra araşdırmalar aparmışdır.

Teodül Arman Ribo (1839-1916) – fransız filosofu, psixoloq və psixopatoloqu. Fransada yüksək psixi proseslər sahəsində təcrübi araşdırmaların qurucusudur. Bu araşdırmalarıyla da tanınmışdır. Yaddaş, iradə, diqqət və s. problemlərinə dair əsərləri var.

Vilyam Jame (1842-1910) - Amerikalı filosof. Amerikan pragmatizm fəlsəfəsinin qurucularından biridir. İnam və dini duyğular sahəsində dəyərli araşdırmalar aparmışdı.

Herald Höffding (1843-1931) – Danimarka filosofu. Fəlsəfi görüşlərində Spinoza və Kant fəlsəfəsinə söykənmişdir.

Henri Berqson (1859-1941) fransız filosofu, intuitivizmin və həyat fəlsəfəsinin nümayəndəsi. Berqsonun fəlsəfəsində “zaman” probleminin araşdırılması önəmli yer tutur: Zaman – sürəkli dəyişmədir. Sürəklilik isə yalnız intuisiya vasitəsilə dərk edilə bilər. Materiya, şüur, hafizə və ruh sürəkliliyin müxtəlif baxışlarıdır. Berqsona görə “şüur” və “azadlıq” fonemləri materialist və determinist baxımdan açıqlana bilməz. Vəzifə borcu duyğusu əxlaqın əsasıdır. Sosial həyat ehtiyacı isə bu vəzifənin qaynağını təşkil edir. Vəzifə hər hansı bir cəmiyyətə bağlı olduğumuzu bildirir. H.Berqson 1927-ci ilin ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatını almışdır.

Pyer Jane (1859-1974) – fransız psixoloqu və psixopatoloqu. P.Jane psixologiyaya davranış haqqında elm kimi baxırdı. Bu baxımdan çıxış edərək davranış şəkillərinin iyerarxiya sistemini irəli sürmüşdür.

Alfred Bine (1857-1911) – fransız psixoloqu və fiziologiya alimi. Təcrübi psixologiyaya – yüksək psixoloji funksiyaların, xüsusilə təfəkkürün, təcrübi yolla öyrənilməsinə, uşaqlarda ağıl inkişafının diaqnostikasına dair bir neçə əsərlərin müəllifidir. Bir sıra testlər – sınaqlar (ağıl inkişafını yoxlamaq üçün tapşırıqlar) işləyib hazırlamış və bununla da testlərin hazırlanması işinin başlanğıcını qoymuşdur.

Frederik-Gilyom Paulhan (1856-1931) – fransız psixoloqu və filosofu Zəka, yaddaş və s. problemlərə dair araşdırmalar aparmışdır.

167. Seqmenter (latınca “segmentum” – “parça”, “kəsik”, “hissə” sözündən) – Burada: dilimlərə bölünmüş, dilimlərə ayrılması.

168. Burada: örgütlü – təşkilatlı toplum.

169. Kollektiv təsəvvür və ya kollektiv şüur dedikdə, bir topluma mənsub adamların ortaq təsəvvürü başa düşülür. Ortaqlı təsəvvür toplumun inkişafını, ayıqlığını bildirir. E.Dürkheim “kollektiv şüur” anlayışını topluma uygulamışdı (tətbiq etmişdi). Ziya Göyalp bu anlayışdan yaradıcı şəkildə faydalanaraq, onu türk millətinin inkişaf tarixinə tətbiq etmişdir.

170. Məsrutiyyət (ərəbcə) – Burada: 1. Hökmdarın başçılığı

altında parlament idarəsinə söykənən hökumət forması; konstitusiyalı idarə etmə, konstitusiyalı monarxiya; 2. Osmanlı imperatorluğu zamanında 1876-cı il Anayasasıyla (Konstitusiyasıyla) başlayan və 1918-ci il oktyabrın 30-da imzalanmış. Modros barışıqına qədər davam edən müddət; – məşrutıyyət I və II dövrə ayrılır. I Məşrutıyyət dövrü 1876-1908-ci illər (Gənc Türklər inqilabı nəticəsində 1908-ci il iyulun 24-də 1876-cı il Anayasasının bərpası haqqında Sultanın fərmanı bildirildi), II məşrutıyyət dövrü isə 1908-1918-ci illəri əhatə edir.

171. 1911-ci ilin payızında İtaliya Osmanlı dövlətinin Quzey Afrikadakı vilayətlərini – Trablüsqərb (Tripolitaniya) və Kirenaikanı ələ keçirmək üçün Türkiyəyə qarşı işğalçılıq savaşına başladı. İngiltərə və Fransa da Türkiyəyə diplomatik basqı (təzyiq) göstərdi. Türkiyə ordu hissəsi sayca dəfələrlə az idi və pis silahlanmışdı. Böyük miqdarda ordusu, ən çağdaş silahları olan İtaliya bu savaşda aviasiyadan da istifadə etdi. Vuruşmada aviasiyanın tətbiqi tarixdə birinci dəfə bu savaşda baş verdi. Ən sonda Türkiyə savaşda “yenildi”. 1912-ci il oktyabrın 15-də Lozanda (İsveçrədə) vuruşmanı dayandırmaq və Tripolitaniya, Kirenaika vilayətlərinin İtaliyaya verilməsinə dair Türkiyə ilə İtaliya arasında saziş imzalandı, oktyabrın 18-də isə barış müqaviləsi bağlandı. Hər iki vilayət Liviya adı altında İtaliyanın müstəmləkəsinə çevrildi. Trablüsqərb (Tripoli) şəhərinin adından bu savaşa Trablüsqərb savaşı da deyilir. Bu savaş bir daha göstərdi ki, Qərb dövlətləri Türkiyəni zəif salmağa çalışır. Savaş dövründə milli duyğuların coşması Türkçülük ülküsünü daha da gücləndirdi.

Trablüsqərb savaşı qurtarar-qurtarmaz Türkiyə yeni bir savaş ilə üz-üzə gəlməli oldu. 1912-ci il oktyabrın 9-da Balkan İttifaqı (Bolqarıstan, Serbistan, Qaradağ, Yunanıstan) ilə Türkiyə arasında savaş davam etdi. Türkiyə orduları sayca yenə də çox az idi və qarşı tərəfə nisbətən pis silahlanmışdı. Balkan İttifaqı Antanta dövlətlərinin yardımını görürdü. Antanta, Balkan xalqlarını Türkiyəyə qarşı qızışdırırdı. Bütün bunlar Türkiyənin I-ci Balkan savaşında yenilməsinə gətirib çıxartdı. 1913-cü ilin mayında bağlanmış London barış müqaviləsinə görə Türkiyə İstanbuldan və Şərqi Frakiyanın kiçik bir bölümündən başqa Avropadakı bütün torpaqlarını itirdi. Bu savaşdakı yenilmə Osmanlı imperatorluğunun tərkibində olan; türk olmayan xalqlar – Balkan xalqları, ermənilər və s. baş qaldıraraq Osmanlı dövlətini sarsıtmağa başladılar. Bunu Balkan savaşı bir daha açıq-aşkar göstərdi.

Yalnız Türk milləti dövlətin qoruyucusu, qurtarıcısı oldu. Bütün bunlar Osmanlı ülküsünün türk olmayan xalqların – bolqarların, serblərin, xorvatların, ermənilərin, yunanların və s.-nin Osmanlı dövlətinə öz dövləti kimi baxa biləcəyi fikrinin nə qədər puç olduğunu tam çıpaqlığı ilə göz qabağına qoydu.

Birinci dünya savaşı illərində Türkiyəyə qarşı imperalist dövlətlərin iç üzü büsbütün aşkar oldu. Türkiyə bu savaşda böyük itki verdi. Hələ Osmanlı dövlətinin təbəəsi sayılan, türk olmayan xalqların nümayəndələri Qərb dövlətlərindən yardım alaraq casusluq, təxribatçılıq edir, Türkiyəyə arxadan zərbə vurmağa çalışırdılar. Belə olan bir durumda Osmanlı dövlətində müxtəlif xalqların, daha doğrusu, türk ilə yunan, erməni, bolqar və s.-nin hansı mənafə birliyindən danışmaq olardı?

Birinci dünya savaşından Almaniya və Osmanlı dövləti yenilmiş çıxdılar. 1918-ci il oktyabrın 30-da imzalanmış Mudros barışığı və 1920-ci il avqustun 10-da bağlanmış Sevr barış müqaviləsinin şərtləri Türkiyəni Antantanın sömürgəsinə – müstəmləkəsinə çevirirdi. İmperalist dövlətlər Türkiyəni parçalamaq üçün çoxdan fürsət gözləyirdilər. 1919-cu ildə imperalistlər və onların əlaltıları Türkiyəyə qarşı açıq müdaxiləyə başladılar. İngilis, fransız, italyan, yunan, erməni işğalçılıq iştahı ilə Türkiyənin üzərinə üyüşdülər. Türk milləti vətən uğrunda saysız-hesabsız düşmənlərə qarşı mübarizəyə başladı. Türkiyəni milli-azadlıq hərəkatı bürüdü. Türk xalqının bu mübarizəsinə başçılıq edən, onu məqsədə doğru yönəldən, Mustafa Kamal Paşa – Atatürk oldu. Atatürkün başçılığı ilə türklər işğalçıları darmadağın edib bir-birinin ardınca parlaq qələbələr çaldılar, yadellilər Türkiyə torpaqlarından qovuldular. 1923-cü il iyulun 24-də bağlanan Lozan barışıq müqaviləsi ilə Sevr müqaviləsinin şərtləri aradan qaldırıldı, Türkiyənin ərazi bütövlüyü, toxunulmazlığı etiraf edildi. Türkiyə qalib çıxdı.

1923-cü il oktyabrın 29-da Türkiyə Respublikası elan edildi. Onun ilk prezidenti Mustafa Kamal oldu. Beləliklə, çağdaş Türkiyənin əsası qoyuldu. Həyat Türkçülük ülküsünün nə qədər doğru olduğunu göstərdi. Türkiyənin qurtarıcısı olan Mustafa Kamal böyük türkçü kimi ün qazandı.

172. Osmanlı imperatorluğunda bağımsız müstəqil pravoslav kilsəsinin başında patriarx dururdu. İmperatorluqdakı bütün pravoslavlar bu patriarxın nüfuzu altında idi. Patriarx isə fürsət düşdükcə dövlətə qarşı çalışırdı.

173. Eksarxlıq (və ya ekzarxlıq) – Yunanca “eksarxos”

“başçı” sözündəndir. Pravoslavlarda bəzən bir neçə yeparxiyanı (dini inzibati vahid) birləşdirən müstəqil kilsə dairəsinin başçısı ekzarxın hakimiyyəti.

174. Səltənət (ərəbcə) – burada: hökmdarlıq, sultanlıq, dövlət, hökumət.

175. Başqımçılıq – XIX yüzilin axırlarında Misirdə yaradılmış Alban “Başkimi” (albanca “başkimi” – “ittifaq”, “birlik” sözündən) təşkilatının Osmanlı imperatorluğundan ayrılmaq uğrunda yetirdiyi siyasət. 1922-ci ildə isə Albaniyanın özündə “Başkimi” təşkilatı Albaniyada demokratik hüquqlar uğrunda mübarizəni özünün başlıca məqsədi sayırdı. 1924-cü il iyun ayında “Başkimi” Albaniyada baş verən üsyana başçılıq etdi, ancaq dekabrda Ə.Zoqunun hakimiyyətə gəlməsindən sonra qadağan edildi.

176. Toskalar – Osmanlı imperatorluğunda olan Albaniyada 18-ci yüzilin 2-ci yarısı və 19-cu yüzilin əvvəllərində iki vilayət təşəkkül etdi: Toskeriya və Qeqeriya. Toskeriya Albaniyanın güney bölgəsini, Qeqeriya isə quzey bölgəsini təşkil edirdi. Toskeriya sakinləri “toskalar” adlanırdılar.

177. Yeniçərilik – Burada: yeniçəri hərbi quruluşu (təşkilatı). Ziya Göyalp “yeniçərilik” ifadəsini həm də “geri qalmışlıq, gerilik” anlamında işlədir.

178. Ticarət spekulyasiyası – Burada: Asan qazanc məqsədilə müxtəlif malları alıb satma; alqı-satqı qiymətləri arasındakı fərqdən əhəmiyyətli qazanc əldə etmək məqsədilə qiymətli birja kağızlarının alınıb satılması. Ticarət spekulyasiyası milli iqtisadiyyata zərər vurur.

179. Fridrix List (1789-1846) – tanınmış alman iqtisadçısı. Proteksionizm tərəfdarı olan F.List inkişaf etməkdə olan millətlərin hökmən güclü bir proteksiya himayə sistemi ilə öz iqtisadiyyatları üçün təminat yaratmalarını irəli sürmüşdür. O, sərbəst ticarətə qarşı proteksionizmin tərəfini saxlayırdı. Xarici ölkə siyasəti iqtisadi F.Listin bir sıra ideyalarını qəbul etmişdir.

180. Burbonlar sülaləsindən olan XIV Lyudoviq (1638-1715) 1643 – 1715-ci illərdə Fransa kralı olmuşdur. Onun vaxtında fransız absolyutizmi özünün ən yüksək nöqtəsinə çatmışdı. Ünlü “Dövlət-mənəm” ifadəsi ona aid edilir, Ziya Göyalp XIV Lyudoviqin əsas prinsipindən danışanda bunu göz önündə tutur.

181. 1918-ci il oktyabrın 30-da imzalanan Mudros barışığının (Antanta ilə Sultan türkiyəsi arasında) şərtlərinə görə Türkiyə silahı dərhal yerə qoymalı, öz taleyini qalib dövlətlərin –

Antantanın ixtiyarına verməli idi. Sultan hökuməti Antantanın oyuncağına çevrildi.

Mudros barışığından sonra Antanta dövlətlərinin hərbi donanması Çanaqqalaya (Dardanelə), Boğaza (Bosfora), sonra Qara dənizə girdi. İngilis orduları Mosulu, Kilikiyanı (Mərkəzi Türkiyənin cənubu) və Anadolunun digər bir sıra bölgələrini işğal etdilər. Tezliklə Kilikiya və ona qonşu bölgələrdə ingilisləri fransızlar əvəz etdi. Bir sözlə, 1918-ci ilin axırları – 1919-cu ilin əvvəllərində ingilis-fransız qoşunları Anadolunun cənub-şərq hissəsini ələ keçirdilər. İtalyanlar isə Anadolunun qərb sahillərinin bir hissəsini, Antalyanı, Konyaya qədər bir sıra yaxın vilayətləri tutdular. Paris barış konfransının (18.1.1919-cu il – 21.1.1920) rəhbərliyinin (İngiltərə, Fransa, ABŞ) göstərişinə əsasən, ingilis-fransız-Amerikan donanmasının böyük yardımı ilə yunanlar 1919-cu il mayın 15-də İzmirə işğal etdilər. Bu amansız zərbə Türkiyəni qəzəb dalğasına bürüdü. Yunanlar Anadolunun içrilərinə doğru irəliləməyə başladılar... Antanta öz istilaçılıq planlarını – Türkiyəni bölüşdürmək məqsədini həyata keçirməkdə yunanları və erməniləri icraçı alətə çevirmişdi.

Türkiyəyə qarşı işğalçılıqda ingilislər böyük fəallıq göstərirdilər. 1920-ci il martın 16-da İngilis ordusu İstanbulun hərbi işğalına başladı. İşğal zamanı ingilislər şəhərdə görünməmiş vəhşiliklər törətdilər; suçsuz adamlar döyülür, həbs olunur, təhqir edilirdi. İngilislər türk hərbi musiqiçilər dəstəsinin yataqda sakitcə yatan əsgərlərini vəhşicəsinə güllələdilər. Məscidlərin minarələrinə pulemyotlar qoyulur, küçələri tankların azgın səs-küyü bürüyürdü.

Əslində isə nə İstanbulun hərbi işğalına, nə də ki, bu vəhşiliklərə heç bir ehtiyac yox idi. İstanbul və bütün Boğazlar bölgəsi onsuz da Antantanın ixtiyarında idi. Nə də ingilislər İstanbulla gərəkən onlara heç bir müqavimət göstərilməmiş, hökumət özünü əli-qolu bağlı qul kimi aparmışdı. İngilislər bununla əslində siyasəti məqsəd güdür, Türkiyə ilə qarşıdakı günlərdə müqavilə bağlarkən onu işğal gerçəyi qarşısında qoymaq, İstanbulun işğalından həm Türkiyəyə, həm də öz müttəfiqlərinə, ABŞ-a basqı (təzyiq) vasitəsi kimi istifadə etmək istəyirdi. Nəhayət, 1920-ci il avqustun 10-da Paris yaxınlığında Versal sisteminin sonuncu müqaviləsi olan Sevr barış müqaviləsi imzalandı. Müqavilə bir tərəfdə Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, Yaponiya, daşnaq Ermənistan, Belçika, Yunanıstan, Hicaz, Polşa, Portuqaliya, Rumıniya; Serb-Xorvat-Sloven dövləti (Yugoslaviya) və Çexoslovakiya digər tərəfdə isə Türkiyə olmaqla iki tərəf

arasında bağlandı. Bu zaman hökumətin Türkiyə adından danışmağa mənəvi haqqı yox idi. Kamalçıların başçılığı ilə Anadolunu milli-azadlıq savaşı bürümüş, Anadolu əslində İstanbula tabe deyildi.

Versal sistemi müqavilələri içərisində ən alçaldıcı və əsarətli olan Sevr müqaviləsinə görə nəinki Osmanlı imperatorluğuna daxil olan ərəb ölkələri, eləcə də Türkiyənin Avropadakı torpaqları, Asiyadakı özünün bir çox vilayətləri əlindən alınır və İngiltərə, Fransa, İtaliya, Yunanıstan, daşnaq Ermənistanı arasında bölüşdürülürdü. Türkiyənin öz şərq torpaqlarında “müstəqil” (əslində isə İngiltərədən asılı olan) Kürd dövləti, yenə bu cür “müstəqil” daşnaq Ermənistanı yaradırdı. Ankara ilə Qara dəniz arasında çox kiçik, verimsiz, müstəqil yaşayış vasitələrindən yoxsun (məhrum) olan bir bölgə isə Türkiyə üçün ayrıldı: həm də yarımşömürge (yarımmüstəmləkə) durumunda.

Ancaq Türk Ruhunun yenilməzliyi imperialistlərin və onların yunan, daşnaq erməniləri kimi oyuncaq əlaltılarının uğursuz niyyətlərini gözlərində qoydu: işğalçılar darmadağın edilib gəldikləri yerə qədər qovuldular. 1923-cü il 24 iyul Lozan müqaviləsi türkün şanlı qələbəsinin təsdiqi (çözüm gözləyən məsələlər də var) oldu. Bir çox vilayətləri əlindən çıxsa da, Türkiyə öz indiki torpaqlarını qoruyub saxladı.

182. Suriya 1516-1918-ci illərdə, İraq 16-cı yüzilin 30-cu illərindən 1918-ci ilə qədər, Fələstin 1516-1917, Hicaz isə qısa aralıq (fasilə) ilə 1517-1916-cı illərdə Osmanlı imperatorluğunun tərkibində olmuşdu. 1918-ci il 30 oktyabr Mudros barışığına görə bu ölkələr Osmanlı dövlətindən həmişəlik ayrıldı. Ancaq bu ayrılma onlara azadlıq, bağımsızlıq (müstəqillik) gətirmədi. Belə ki, Suriya 1920-1943-cü illərdə Fransanın, İraq 1920-1932, Fələstin isə 1920-1947-ci illərdə Böyük Britaniyanın mandatı altında oldu. Hicaz isə 1916-1925-ci illərdə üzdən müstəqil kralıq olmuşsa da, əslində ingilislərdən asılı idi.

183. Kap – o zamankı Güney Afrika İttifaqı (indiki güney Afrika Respublikası) göz önündə tutulur. 1652-ci ildə Niderlandın “Ost-İndiya” şirkəti indiki Güney Afrika Respublikasının ərazisində Kap koloniyasının əsasını qoydu. 1806-cı ildə Böyük Britaniya Kap koloniyasını ələ keçirdi. 1910-cu ildə isə Kap koloniyası və keçmiş Bur respublikaları Güney Afrika İttifaqı dominionunda birləşdirildi. Hazırda Kap Güney Afrika Respublikasının dörd vilayətindən biridir.

184. Teokratiya (yunanca “teos” – Tanrı “kratos” –

hakimiyyət) Siyasi hakimiyyətin ruhanilərin əlində olan idarəetmə forması. Bu zaman dövlət başçısı, həm də onun din başçısıdır.

185. Klerikalizm (latınca “klerikalis” – “kilə” sözündən) – İctimai həyatın bütün sahələrində (özlüklə, siyasi və mədəni həyatda) dinin və din qurumlarının təsirini gücləndirməyə, dini və din xadimlərini hakim duruma gətirməyə çalışan siyasi axım; ümumiyyətlə, ruhanilərin dövlət idarəsinə qarışması.

186. Mütərəkkə – Bax: 114.

187. 1919-cu ilin may ayında ingilislər tərəfindən Malta adasına sürgünə göndərilən Ziya Göyalp və digər bir çox yurdsevar gəmiyə mindirildilər. Ziya Göyalpın üstündə pulu yox idi. Ailəsi çox çətinliklə 500 lirə düzəltdi. Ancaq silahlı ingilis əsgərlərinin qoruduğu gəmidə dustaqlar ilə görüşmək mümkün deyildi. Ziya Göyalpın qızı Səniha xanım bir qayıqda gəmiyə yanaşdı və pul kisəsini atasının və yoldaşlarının durduğu üst göyərtəyə doğru atdı. Yazıq ki, pul kisəsi ingilis əsgərləri olan alt göyərtəyə düşdü və ingilislər kisəni qapıb pulu öz aralarında bölüşdürdülər. Beləliklə, Ziya Göyalp sürgünə pulsuz yola düşdü.

188. Məslək (ərəbcədir; “tutulan yol”) – Burada: sənət, peşə, məşğuliyyət, iş. “Məslək” sözünə qarşılıq olaraq “peşə”ni işlətməyi məqsəduyğun görmədik. Birincisi, “peşə” farsca “pişə” sözündən olub türkcə deyildir. İkincisi isə Ziya Göyalp “məslək” sözünü daha geniş anlamda işləmişdir. “Peşə” isə “məslək”dəki çəhərləri tam ifadə edə bilmir.

189. Ziya Göyalpın “müəyyidə”sinə (ərəbcə) latıncadan olan “sanksiya”-nı qarşılıq kimi işlətdik. Çünki bizdə “sanksiya” ifadəsi geniş yayılıb. Burada haqqında danışılan sanksiya sosial nəzarətin ən əhəmiyyətli vasitəsidir. Təsir etmək üçün görülməli tədbirdir. Ziya Göyalp hər hansı bir məsləkdə çalışanların yanlış hərəkətinə qarşı sanksiya qoya biləcək ictimai orqan kimi “heysiyyət” (şərəf) məhkəməsi”ndən danışır.

“Heysiyyət məhkəməsi”nə “şərəf komissiyası” da demək olar.

190. Hamdi bəy (Osman Hamdi; 1842-1910) – Arxeoloq, muzeyçi (Muzeyşünas), rəssam. Sədrəzəm (Baş nazir) İbrahim Ədhəm Paşanın oğludur. 1881-ci ildə İstanbul Arxeologiya Muzeyinin (Muzə-i Hümayun) müdiri olmuşdur. İzin alıb bir sıra arxeoloji qazıntılar aparmış, tapılan əsərləri muzeyə toplamışdır. 1883-cü ilin mart ayında Dövlət İncəsənət Akademiyasının (Sanayi-i Nəfisə Məktəb-i Alisi) əsasını qoydu. Bundan başqa,

Hamdi bəy Xett Muzeyini də açmışdır.

191. Xəlil bəy (Xəlil Ədhəm Əldəm; 1861-1938) – tarixçi, arxeoloq və tanınmış muzeyçi. Hamdi bəyin qardaşı və Sədrəzəm İbrahim Ədhəm Paşanın oğludur. Muzeylər müdiri olan qardaşı Hamdi bəyin uzun müddət müavini olmuşdur. 1910-cu ildə qardaşının ölümündən sonra onun yerinə müdir keçirildi. Xəlil bəy Əski Şərq Əsərləri muzeyinin qurucusudur. Əski sultan saraylarından birinin əsasında təşkil edilən muzeyi (Topqapı) də o açmışdır.

192. Təkarləmə – burada: ən çox nağılların əvvəlində olan, yarı anlamı, anlamsız və bir-birinə bənzər qafiyəli giriş sözləri. Məs.: Biri varmış, biri yoxmuş; Az getdim, üz getdim, dərə-təpə düz getdim və s. Türk xalq teatrı olan Orta oyununda təkarləmələrdən istifadə edilir.

193. Qırxlı – Doğumdan, ölümündən sonrakı Qırx günlük müddət. “Qırxlı”, “qırx gün” ilə bağlı inam türklər arasında geniş yayılıb. Bu inam bugün də yaşamaqdadır.

194. Məddah (ərəbcə “mədh” – “öymə”dən) – Yamsılama, təqlid yolu ilə xoş, şirin hekayə, nağıl söyləyərək adamları əyləndirən sənətçi.

195. Babi-Əli və ya Babiali (ərəbcə “bab” – “qapı”, “ali” – “uca”, “yüksək”) – Osmanlı imperatorluğu dövründə İstanbulda Baş nazirliyin, daxili və xarici işlər nazirliklərinin, Dövlət Şurasının yerləşdiyi bina; ümumiyyətlə, Osmanlı hökuməti.

196. Xariciyyə – Xarici İşlər Nazirliyi.

197. Dəftər-i Xaqani – Osmanlı imperatorluğu dövründə daşınmaz əmlak, vergi obyektləri işlərinə baxan, yəni mülk və torpaqları qeydə alan dövlət idarəsi.

198. Vəqiflər (ərəbcə “vəqf”dən) – Vəqf (dini və ya xeyirsevər məqsəd ilə dövlət və ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən bağışlanan mal, mülk, pul və s.) bağlı işlərə baxan baş idarə. Fitvaxana (ərəbcə “fətvə” + farsca “xana”) – 1. Şeyxülislamın iqamətgahı (idarəsi); müftünün xidmət yeri. 2. Şeyxülislamın idarəsində hər hansı bir məsələnin həllində müftülərin və şəriət məhkəməsinin fitva üçün müraciət etdikləri yer, instansiya.

199. Ziya Göyalp “mədəniyyət” – terminini “sivilizasiya”nın qarşılığı kimi işlətməmişdir. Fransızcadakı “kültür (r)” sözünə isə qarşılıq olaraq “hars” terminini işlədir. “Hars” (“hars”) ərəbcə olub, “şum, şumlama, yer sürmə” anlamını verir. Buna görə də təmiz türkcədə “hars” yerinə bəzən “əkinc” də işlədilir. Yada salmaq lazımdır ki, “kültür” sözü əslində latıncadakı “kultura”dan

törəyib. Bu “kultura”nın bir anlamı isə “becərmə, becərilmə, torpağın emalı”dır. Ziya Göyalp 1918-ci ildə “Mükafat və cəza məsələsinə dair daha bir neçə söz” məqaləsində yazırdı: “Hars” sözünün də fransız dilində tam bir qarşılığı yoxdur. Çünki, “kültür (r)” sözü bu dildə “irfan” (bilik, maarif-E.) anlamındandır. Bununla belə, ictimaiyyətçilər son vaxtlar bu sözü “hars” anlamında işlətməyə başlamışlar”.

Ziya Göyalpə görə hars – hər bir millətin din, əxlaq, hüquq, bədii, iqtisadiyyat həyatlarının uyumulu (ahəngdar) bir toplamıdır. Hars-kültür millidir, özəlliklə, duyğulardan əmələ gəlir.

Bütün bunlara görə biz “hars”ın yerinə daha çox “milli kültür” ifadəsini işlətdik.

Ziya Göyalpın işlətdiyi terminlərdən biri də “təhzi”dir. “Təhzi” ərəbcədir, a) “islah etmə”, düzəltmə, təmizləmə”; b) “təbiiyə, öyrətmə” anlamlarındandır. Ancaq burada “yetkinləşdirmə, yetkinlik, yüksəltmə” anlamlarını verir. Biz yerinə görə “yetkinlik”, “yetkinləşdir(ili)”mə və zənginləşmə kimi işlətdik.

Ziya Göyalp milliliyin daşıyıcısı, müəyyənləşdiricisi olan xalq sərvətlərini, yəni xalqın görənək və gələnlərini (adət və ənənələr), sözlü, (şifahi) və yazılı ədəbiyyat, din, əxlaq, musiqi, iqtisadiyyat məhsullarını xammal kimi götürür. Bu xammalları isə alimlər, araşdırmaçılar, sənətçilər Qərbin ən yaxşı sənət əsərlərindən, elm və yöntemlərindən (metodlarından) istifadə etmək yolu ilə işləməlidirlər (emal etmə). Bax, bu cür işləməyi – emalı Ziya Göyalp “təhzi”, yəni “yetkinləşdirmə, yetkinlik” adlandırır. Bir sözlə, öz milli sərvətini Qərbin mütərəqqi yeniliklərindən, elm və metodlarından istifadə edib daha da zənginləşdirməli və cəlaləmalisan.

200. Metyü Arnold (1822-1888) – ingilis şairi, tənqidçi və pedaqoq. M.Arnold ədəbiyyatın tərbiyələndirici rolunu etiraf edirdi. O, şeirlərində, esselərində XIX yüzilin 2-ci yarısında ingilis toplumundakı yalançı irəliləyişi ifşa edirdi.

201. “Dadlılıq və işıq məzhəbi” – sevimlilik, şirinlik və işıq təriqəti (təlimi). Bu təriqətdən, təlimdən keçən hər bir milli sərvət daha işıqlı olur.

202. Eklektik (yunanca “eklektikos” – “seçən”) – Çeşidli (müxtəlif) görüşləri birləşdirən, uzlaşdırən şəxs. Təmiz türkcədə “eklektik”ə qarşılıq kimi “seçməçi” işlədilir.

203. Kosmopolit (yunanca “kosmopolites” – “dünya vətəndaşı”) – Burada: Vətənsəvrlik duyğusundan yoxsun

(mərhum olan), öz xalqı, vətəni üçün yada çevrilən və özünü heç bir millətə mənsub saymayan şəxs.

203 a. Bu misra sərvətifünunçu şair Tofiq Fikrətidir.

204. Əsnaf (ərəbcə "sinf" in cəmi: "siniflər") – Keçmişdə xırda əl sənətləri və dükançılıq (xırda ticarət) ilə dolanan, yaşayışını təmin edən şəxslərin ümumi adıdır. Bu şəxslər ayrı-ayrı nizamlı siniflərə ayrılmışdılar. Əsnafa misal olaraq dəlləkləri, yorğançıları, dəmirçiləri, baqqalları və s. göstərmək olar. Bu əsnafın da hər birinin ayrı-ayrılıqda təşkilat durumunda olan məclisləri var idi ki, buna da "əsnaf lojası" – "sənətkar sexi" və ya "əsnaf kooperasiyası" deyilirdi.

205. Arifanə ziyafətlər – "Arifanə" sözünün əsli "hərifanə və ya harifanə"dir. "Hərifanə" isə ərəbcə "hərif" – "sənət yoldaşı, məsləkdaşı" və farsca "anə"dən meydana gəlmişdir. Deməli, "arifanə ziyafət" dedikdə "eyni sənətdə çalışan yoldaşlar, məsləkdaşlar arasında ziyafət" başa düşülür. "Arifanə" sözünün "yeyib-içməyi ortaqlı təşkil edilən toplantı" anlamı da buradan irəli gəlir.

206. Ziya Göyaltı "İndiyə qədər bizdə milli bir ədəbiyyat meydana gələ bilməyib" – dedikdə heç də böyük bir tarixi olan türk milli ədəbiyyatının varlığını danmır. Böyük sosioloq bununla ərəb-fars və qərb ədəbiyyatlarını təqlid etməyə və bu ədəbiyyatların mənfi təsirinə qarşı çıxır.

207. Ziya Göyaltı demək istəyir ki, türklər tarix boyunca öz mədəniyyətlərini, kulturlərini zorla heç bir xalqa qəbul etdirməmişdir. Türklər idarəetdikləri və etmədikləri xalqların görünək və gələnlərinə, kultürünə həmişə sayğı ilə yanaşmışlar.

208. Bax: 1^a.

209. Ekzotika (yunanca "eksatikos" – "yad, özgə, yabançı, yadelli") – uzaq ölkələrə (xüsusilə, isti ölkələrə) məxsus olub başqa ölkələrin adamlarına möcüzəli, qərribə görünən xüsusiyyətlər (təbiət, incəsənət, görünək və gələnlər və s.). Ekzotizm – egzotikanı, yəni yabançı ölkələrin özünəməxsus xüsusiyyətlərini anladan, göstərən bir əsərin keyfiyyəti; egzotika düşkünlüyü.

210. Ekzotik – egzotika ilə bağlı; qərribə, möcüzəli; başqa ölkələr ilə bağlı.

İKİNCİ BÖLÜM TÜRKÇÜLÜYÜN PROQRAMI

1. Esperanto – Bax: 1 bölüm, 29.
2. "Güzgü" sözü bugün Azərbaycan türkləri arasında geniş yayılmış canlı ifadədir.
3. Bugün "qara" və "ağ" sözləri həm maddi, həm də mənəvi mahiyyətdə fəal şəkildə işlənməkdədir. Azərbaycan türkləri "siyah", "bəyaz" sözlərindən istifadə etmirlər.
4. Farsca "xəstə" sözünü Türkiyə türkləri "hasta", Azərbaycan türkləri isə "xəstə" kimi söyləyirlər.
5. Farsca "nərdüban" Azərbaycan türkləri arasında "nərdivan" şəklində yaşayır.
6. Ərəbcə "bəkarə" və ya "bəkkarə" sözünün pozulmuş şəkli olan "makara" üzərinə ip, tel, sap və s. kimi şeylər sarınan kənarları çıxıntılı silindirlər deyilir.
7. Türkiyə türkləri "sokak" sözünü "küçə" anlamında işlədirlər.
8. Para–pul.
9. Ərəbcə "məriz" – "xəstə", "naxoş" anlamındadır.
10. Farsca "xacə" Türkiyə türkləri arasında "hoca", Azərbaycan türklərində isə "xoca" və "xacə" şəklində işlədilir. "Xoca" – "din xadimi, mədrəsədə təhsil alan sarıqlı və cübbəli dindar adam, müəllim, tərbiyəçi, öyüd verən" anlamlarını bildirir. "Xacə"nin "xədim" anlamı da vardır.
11. Fəkih Fiqh bilicisi, alimi. Fiqh İslam hüququnda din və dünyəvi işlər ilə bağlı başlıca qaynaqlar əsasında yaradılmış qaydaların bütünüdür; ümumiyyətlə, müsəlman şəriət qanunları haqqında elmdir.
12. Çarşı – farsca "çaar" – dörd və ərəbcə "suu" – tərəf sözlərindən meydana gələn, dükanların yerləşdiyi alış-veriş yerini bildirir.
13. "Əbdəst" in əsli "ab-e dəst" olub "əl suyu" deməkdir. (Farsca)
14. Fəsaḥət (ərəbcədir) – Şifahi nitqin və yazı dilinin söz, anlam, ahəng, fasilə baxımından qusursuzluğu; şifahi nitqdə və yazıda izahın düzgünlüyü, açıqlığıdır. Ümumiyyətlə, "fəsaḥət" dilin doğru, düzgün və açıq şəkildə işlədilməsidir. "Fəsaḥət"dən fikri bəzək – düzəksiz, şirin, axıcı, məzmunlu və anamlı bildirmək üçün istifadə edilir. "Fəsaḥət"i üç növə ayırırlar: 1) Sözdə fəsaḥət; 2) cümlədə fəsaḥət; 3) danışqda fəsaḥət.
15. Fəsaḥətçilər – Danışqda, yazıda fəsaḥət tərəfdarlarıdır. Onlar fəsaḥəti ərəb və fars sözlərini türk dilində əslində olduğu

şəkildə işlətməkdə görürdülər. Biz “fəsatətçilər” sözünə qarşılıq kimi “sözbilicilər” ifadəsini işlətdik.

16. “Atansyon” (fransızca) diqqət anlamını verir.

17. Təhdiq (ərəbcə) – Gözünü ayırmadan diqqətli-diqqətli baxma, əməlli-başlı incələmək (gözdən keçirmək).

18. İltifat (ərəbcədir) – etina etmə: mehribanlıq (göstərmə), lütfkarlıq, gülərlülük.

19. Qazax-Borçalı bölgəsində “caqet” ifadəsi də işlədilir.

20. Bugünkü türkologiya elmi danılmaz dəlillər ilə sübut edir ki, türk sözlərinin mütləq çoxluğu çox əski çağlara və türkün özünə gedib çıxır. Elmi şəkildə sübut edilib ki, türk tipi çox əski tipdir. Deməli əski tip çox uzaq çağlarda söz yarada bilmişdir.

21. Bir xalqa məxsus sözün başqa bir xalqın dilinə keçməsi bütün dünya xalqlarının başına gəlib. Fərq ancaq bu keçən sözlərin miqdarında olmuşdur. Bu baxımdan türk dilinə də başqa dillərdən sözlər keçmişdir. Ancaq bu sözlərin miqdarı o qədər də çox olmamışdır. Ziya Göyaltın dövründə kök baxımından şübhəli görünən, başqa xalqlara aid edilən bir çox sözün yalnız türkün özünə məxsus olduğu sonralar sübut edildi. Çin, monqol, tunquz, hind və fars dillərinə keçmiş türk sözləri çoxdur. Yaddan çıxartmaq lazım deyil ki, bütün nailiyyətlərinə baxmayaraq, türkologiya elmi 20-ci yüzilin ilk onilliklərində bugünkü inkişaf səviyyəsinə çatmamışdı.

22. Bir xalqın dilində başqa dillərdən keçmiş sözlərin həcmi və yeri, “gəlmə” sözlər ilə “yerli” dil arasındakı münasibət haqqında hər bir yurddaşın təsəvvürü olması bizcə çox gərəklidir. Bu, milli özünüdərkətmənin, milli məniyi qavramanın mühüm şərtlərindən biridir.

23. Yabançı (farsca “yaban” – insan yaşamayan kimsəsiz yer+türkcə “çı” şəkilçisi) – Yad, özgə, yadelli; tanınmayan; bir məsələdə təcrübəsi olmayan (şəxs).

24. Bu deymi “söztörətmə xəstəliyi” kimi də ifadə edə bilərik. Ancaq bu, sırf türk kökündən yeni sözlər yaratmağa qarşı çıxmaq kimi başa düşülməməlidir. Əgər türk kökünün daşdığı anlam bugünün baxımından məqsədəuyğundursa, həmin əski anlamda da yeni söz yaratmaq olar. Bugünün təcrübələri bu deyiləni təsdiqləyir.

25. Tərlik (farsca “tər” – yaş, islaq; təzə+türkcə “lik” şəkilçisi) – Ev içində geyilən yüngül ayaqqabı; ağ pambıq parçadan tikilən və ya yundan toxunan başlıq.

26. Dilbaz (farsca dil-ürək, könül+baz-bir işə, şeyə həvəsi və

düşkünlüyü bildirir) – Şirin danışıklı, sözü və hərəkəti xoş olan (şəxs).

27. Ələim-i səma (ərəbcə “ələim” – “ələmət”in cəmi: “ələmətlər” + səma– göy, asıman) – Göy qurşağı.

28. Balımoz adlı bir macarın düzəltdiyi bir “top” növü. Çoxdan istifadə edilən bu topa onun ixtiracısının adı verilmişdi.

29. Zülfəzl (ərəbcə) – Fəzilətli.

30. Şərəf-rəsan (ərəbcə “şərəf”+farsca “rəsan” – “çatanlar”, “yetişənlər”) – Şərəfə çatanlar.

31. Nəvid-i Fətuh (farsca “nəvid” – “xoş xəbər”+ərəbcə “fətuh” – “fəthlər”) – Fəthlər xəbəri; qələbə xəbəri (müjdəsi).

32. Fəth-i Bülənd (ərəbcə “fəth”+farsca “bülənd” – “uca, yüksək”) – yüksək fəth; böyük fəth.

32a. Türkiyə türkcəsindəki “teleqram çəkmək”, “tel çəkmək” Azərbaycan türkcəsində “teleqram vurmaq”, “tel vurmaq” şəklindədir. Biz kitabda Azərbaycan variantını verdik.

33. Yuxarıda dediyimiz kimi “güzgü” deymi Azərbaycan türkləri arasında canlı şəkildə yaşamaqdadır. Bizcə bəzi səbəblərə görə arxaikləşmiş türk sözlərini diriltmək doğru yoldur. Türk dilinin inkişafında son onilliklərdə əldə edilmiş nailiyyətlər bunu bir daha sübut edir.

34. “Digər türk ləhcələri” dedikdə Ziya Göyaltı qazax, özbək, qırğız, başqırd, tatar, çuvaş, yakut və s. Türk xalqlarının dilini göz önündə tutur. Bizcə başqa türk ləhcələrindən söz almaq çox məqsədəuyğun hərəkətdir. Çünki bunlar ən öncə türk köklü sözlərdir, ikincisi isə, türk ləhcələrini bir-birinə yaxınlaşdıraraq bizi vahid türk dilinə doğru aparır. Xalq bəzi səbəblərə, tarixi şərtlərə görə unudduğu və unutmağa məcbur edildiyi dogma sözləri asanlıqla qəbul edə bilir. Məsələn yalnız bu sözləri yenidən xalqın özünə qaytara bilməkdən ibarətdir. Türkiyə türkcəsinin bugünkü ədəbi dili bunu canlı şəkildə göstərir.

35. Böyük sosioloqun bu fikri bir qədər əskimişdir. (köhnəlmişdir). “Günaydın” söz birləşməsi çoxdan yaşamaq hüququ qazanmışdır.

36. Cuşiş (farscadır) – Coşqunluq, coşma, qaynama.

36a. Sıyga və Ədat: Sıyqa – Çağdaş Türkiyə dilçiliyində bu terminə qarşılıq olaraq «kip» sözü işlədilməkdədir. “Kip” əski türkcədə “örnek”, “qəlib” (“forma”) anlamındadır. “Kip” (“sıyga”) feil şəkilləridir: feilin kök və ya gövdələrinə şəkilçilər gətirməklə meydana çıxırlar. Həm Türkiyə, həm də Azərbaycan türkcəsində bir sıra feil şəkilləri – kiplər var. Ancaq feil şəkillərindəki (kiplərdəki) şəkilçilər sözdəyişdirici şəkilçilərdir. Ziya Göyaltı bu

bölmədə həm də yeni sözdüzəltmədən, töərtmədən danışdığına görə sözdüzəldici şəkilçilər də mövzuya daxil olur. Buna görə də başlıqdakı “sıygalar”ı “sözdəyişmə və düzəltmə formaları” kimi verdik. Birinci nəşrdəki “Feil formaları” ifadəsi də “sıygalar”ı tamamilə qarşılayır. Ancaq mövzuda “sıygalar”ın məlum anlamından bir qədər kənara çıxdığı göz önündə tutularaq ikinci nəşrdə dəyişiklik etdik! Bu dəyişiklik “ədatlar”a da aiddir. Azərbaycan dilçiliyindəki qoşmalar, bağlayıcılar, ədatlar və nidalar mövzusu Türkiyə dilçiliyində “ədatlar” adı altında öyrənilir. Ziya Göyalp bu bölmədə sözdüzəldici şəkilçilər yoluyla sözdüzəltmədən də danışır. Deməli “ədat” adı altında sözdüzəldici şəkilçini də bildirib. Bu səbəbdən “ədat” və “şəkilçi” sözlərini bir yerdə işlətdik. Osmanlı dili dövründən fərqli olaraq çağdaş Türkiyə dilçiliyində “ədatlar” və “şəkilçilər” (eklər) ayrılıqda öyrənilməkdədir.

37. Kətabə (ərəbcə)–yazdı.

38. Kitabət (ərəbcə) –1. yazı yazmaq sənəti; yazmaq; 2. katiblik (yazmanlıq); 3. təhrir, kompozisiya (inşa).

39. İnşa (ərəbcə)–Burada: qələmə alma, yazıya alma (ədəbi şəkildə yazma); düz yazı –nəsr.

40. Kompozisiya (fransızca)–Burada: Şagirdlərə öz duyğu və təsəvvürlərini açıq, təsirli şəkildə ifadə etməyi öyrədən dərs və bu dərsə aid çalışma, yazı, inşa.

41. Mütəşərrif (ərəbcə)–1. Yiyələnən; yiyə, sahib. 2. Tənzimatdan (1839-1876) sonra Osmanlı imperatorluğunun idarəetmə sistemində sancağı idarə edən şəxs.

42. Təsərrüf (ərəbcə)–1. (bir şeyi) ələ keçirmə, (bir şeyi) istədiyi kimi istifadə etmə ixtiyarı; 2. qənaətlə işlətmə; 3. pul artırma (birikdirmə).

43. Sancaq–burada: Osmanlı dövlətinin idarəetmə sistemində “il” ilə “ilçə” arasında olan inzibati-ərazi birimi (vahidi). Sancaq bir neçə ilçədən ibarət olurdu. Sancağı mütəşərrif idarə etdiyi üçün ona bəzən mütəşərriflik də deyilirdi.

44. İştiaq (ərəbcə)–Eyni kökdən çıxma, törəmə (söz), düzəltmə (söz); etimologiya. Müştəq (ərəbcə “müştəqq”dən) başqa bir sözdən və ya kökdən törəmiş, düzəldilmiş (söz). Müştəq-i minhondan törəmiş. Müştəqat (“müştəqq”in cəmi)–törəmə söz.

45. Təhrir (ərəbcə)–yazma, yazılma; üzünü köçürmə; redaktə etmə; kitabət, kompozisiya.

46. Təhrifat (ərəbcə “təhrir”in cəmi) –rəsmi kağızlar (məktublar). rəsmi yazılar.

47. Zabitan (ərəbcə “zabit”+farsca “an” cəm şəkilçisi) zabitlər. Zubbat (ərəbcə “zabit”in cəmi–daxili cəm)–zabitlər.

48. Fuad Raif bəy – Bax: 1-ci bölüm, 27.

49. Şivə (ərəbcə)– Burada: dialekt, söyləmiş (tələffüz) danışq.

50. Azərbaycan türkləri içində (xüsusilə qərb bölgəsində) “elim-günüm”, “evim-çşiyim” deyimləri çox geniş yayılmışdır. Bu deyimlərin yaranma tarixi, anlamı çox əski çağlara gedib çıxır. “Elim-günüm” ilə Göy Türk dövlətinin adı arasında əlaqə var.

51. Qırğız–qazaxlar 1920-ci ilin ikinci yarısına qədər (1925-ci ilin aprelində Qazağıstan MSSR təşkil edildi) qazaxları yanlış olaraq qırğız-qazaxlar adlandırıblar.

52. Bugünkü türkcədə yerbilim (geologiya), dirimbilim (biologiya) və ruhbilim (psixologiya) deyimləri də işlənməkdədir.

53. Vapur (fransızca) Buxar maşını ilə işləyən gəmi (paroxod).

54. Şiməndifər (fransızca)–1. dəmir yolu; 2. dəmir yolu qatarı.

55. Ziya Göyalpın bu fikrindən sonralar bir qədər irəli gedildi. Dəfərlə nəşr edilən və edilməkdə olan “Türk sözlükləri”ndə sözlərin kök baxımından hansı xalqa məxsus olduğu göstərildi. Bu isə hər bir kəsə türk dili haqqında fikir və təsəvvür aydınlığı yaradır.

56. Turfan (Tulufan)–Çinin quzey-qərbində Sintszyan-Uyqur muxtar rayonunda şəhər, qəza. Çinin qərbində, Şərqi Tyan-Şanın qollarında isə Turfan çökəkliyi yerləşir. Turfan Şərqi Türküstanın ayrılmaz bölümüdür.

57. Tolunlular (Tulunilər)–868-905-ci illərdə Misir, Suriya və Fələstində hökmranlıq etmiş türk sülaləsi. Tolunlular İslam xilafətində ilk müstəqil hakimiyyəti (Bağdaddan asılı olmayan) qurmuşlar. Sülalənin qurucusu türk sərkərdəsi Əhməd ibn Tolun idi. Misir tarixçiləri Tolunluların hakimiyyət illərini “qızıl dövr” sayırlar.

İxşidilər – 935-969-cu illərdə Misir və Suriyada hakimiyyətdə olmuş türk sülaləsi. İxşidilər hakimiyyətinin qurucusu Məhəmməd ibn Toğac əl-İxşidi olmuşdur. Məhəmməd ibn Toğac Abbasi xəlifələrinə xidmət edən hərbi türk ailəsindən çıxmışdır.

Səlcuqlular – 11-13-cü yüzilin əvvəllərində Yaxın və Orta Şərfin bir sıra ölkələrində hökmdarlıq etmiş Türk-Oğuz sülaləsi. Səlcuqlular aşağıdakı qollara ayrılırdı:

1. Böyük Səlcuqlular (İraq və İran; 1038-1194-cü illər);

2. Suriya Səlcuqluları (1078-1117-ci illər);

3. Kirman Səlcuqluları (1041-1186-cı illər);

4. Rum Səlcuqluları (Anadolu; 1077-1307-ci illər);

Xarəzm türkləri -- 1017-1034-cü illərdə Xarəzmi türk Qəznəvilərin canişinləri idarə etmişlər. Təqr. 1077-1231-ci illərdə isə Ənuş-tiginin sülaləsi Xarəzmdə hakimiyyətdə olmuşdur.

İlxanlılar (Elxanlılar) – 1256-1353-cü illərdə İran, İraq; Güney Qafqaz və Anadolunun müəyyən bölgəsində hökmranlıq etmiş sülalə.

Teymurlular – 1370-1507-ci illərdə Orta Asiya və İranda hakimiyyətdə olan sülalə. Teymurlular dövlətinin qurucusu türk Barlas tayfasından çıxmış Teymur (1336-1405) idi.

Osmanlılar – 1281-1922-ci illərdə Anadolu, Balkanlar, ərəb ölkələri və başqa bölgələri idarə etmiş hökmdar sülaləsi. Dövlərin qurucusu I Osman ibn Ərtögrül olmuşdur. O, 1281-ci ildə atasının yerinə keçir və 1299-cu ildən isə Səlcuqlulardan asılı olmayan müstəqil bir dövlətin hökmdarı olur.

Ağqoyunlular – 1378-1508-ci illərdə Diyarbəkir, Şərqi Anadolu və Azərbaycanı idarə etmiş türkmən sülaləsi. Ağqoyunlular bir neçə türkmən boylarını birləşdirirdi.

Qaraqoyunlular – Türkmən boy birləşməsi. Qaraqoyunluların içindən çıxmış hakim sülalə. 1380-1468-ci illərdə Azərbaycan və İraqı idarə etmişdir.

58. Nizaməddin Mir Əlişir Nəvai (1441-1501) – Dahi türk-əzbək şairi, mütəfəkkiri və dövlət xadimi. Ə.Nəvai türk və fars dillərində çox yüksək bədii dəyəri olan şeirlər yazmışdır. Sultan Hüseyn Bayqaranın vəziri olan Ə.Nəvainin çox zəngin yaradıcılığı olmuşdur. Böyük sənətkar türk ədəbiyyatının inkişafına təsir göstərmişdir.

Əhməd Paşa – istedadlı divan şairidir. Hansı ildə anadan olduğu bilinmir. 1497-ci ildə Bursada ölmüşdür. Həyatı haqqında geniş bilgi (məlumat) yoxdur. Əhməd Paşa Fətəh Sultan II Mehmed ilə dost olub. Onunla birlikdə İstanbulun fəthində iştirak etmişdir. Əhməd Paşa bir müddət qazaskər olmuş, paşa rütbəsini aldıqdan sonra Mehmed Fətəhin vəzirləri sırasına keçmişdir. O, incə, zəkali, zərif və həzircavab bir şəxs idi. Şeyxidən (1375-1431) sonra yetişən divan şairlərinin ən güclüsüydü. Əhməd Paşanın sadə dildə yazılmış şeirlərində dini, təsəvvüfçü mövzulara çox az yer verilmişdir. Divan şeirinin inkişafına təkan vermiş, onun təsiri Tənzimatçı şairlərə qədər özünü göstərmişdir. Onu, hətta bəzi araşdırmaçılar (məsələn, ingilis şərqşünası Gibb) divan şeirinin başlıca qurucusu kimi tanıyırlar. Şeirdə ustalığına görə dövrünün “Rum sultanşuarası” yəni şairlər sultanı sayılırdı. Əlişir Nəvaiyə bir sıra nəzirələr yazmışdır. Nəinki Anadoluda, hətta bütün İran

və Türkünstanda da böyük ün qazanmış Əhməd Paşanın özünə də nəzirələr deyilmişdir.

59. Tənzimat (ərəbcə “tənzim”dən; “tənzim” – islah etmə, düzəltmə, yoluna qoyma) – Sultan Əbdülməcid zamanında 1839-cu il noyabrın 3-də “Gülxanə xətti Humayunu” (“Mübarək Gülxanə fərmanı”) adlı Sultan fərmanı ilə başlayan və Osmanlı dövlətində idarəetməni yaxşılaşdırmaq məqsədini güdən islahatlar və bu islahatların keçirildiyi dövr. “Gülxanə xətti humayunu”nu Gülxanə adlı meydanda Mustafa Rəşid Paşa oxumuşdu. Tənzimat dövrü 1839-cu ildən 1876-cı (və ya 1877-ci il Türkün-Rus savaşına qədər) ilə qədər davam etmişdir.

60. “Qoyun etsinlər, qoyun keçirsinlər” – Ticarət azadlığını və dövlətin xüsusi iqtisadi fəaliyyətdə qarışmamasını irəli sürən fətredərçiliyin şüarıdır.

İqtisadi liberalizm ideyasını tam şəkildə ifadə etmiş olan Şotland iqtisadçısı və filosofu Adam Smitin (1723-1790) adı ilə bağlıdır.

İqtisad nəzəriyyəsində və siyasətdə yeni istiqamət olan fətredərçiliyi nəzəri baxımdan ətraflı şəkildə A.Smit və D.Rikardo əsaslandırmışlar.

61. Əski türklər göyə “Tənri” və ya “Tənqri” deyirdilər. Çox vaxt göyün rəngini də bildirirdilər; “Göy Tənqri”, yəni “Mavi Göy”. İndi bizim işlətdiyimiz “Tanrı” deymi həmin bu “Tənqri”nin qarşılığıdır. Ancaq türklər yerin, göyün və insanların yaradıcısına da “Tənqri” (Tanrı) deyirdilər. “Göy Tanrı” dedikdə həm də yaradıcı Tanrını düşünürdülər.

Bir çox dinlərdə “hökmdar” Allahın yer üzündə kölgəsidir. Ancaq türklərdə belə deyildi. Belə ki, türklərə görə “el”, “dövlət” Allahın yer üzündə kölgəsi rolunu oynayır. Bu isə bəşər övladına sonsuz sayqını bildirirdi.

62. Qutlu El – “Uğurlu El”, “Mübarək El”, “Müqəddəs El”. Bu deyim ilə əski türklər “el”in müqəddəsliyini bildirirdilər.

63. Şölən – Əylənmək və ya hər hansı hadisəni təntənəli şəkildə qeyd etmək məqsədini güdən ziyafət, dini səciyyə daşıyan yemək toplantısı. “Şölən (Şölən)” deymi Qazax-Borçalı rayonunda geniş yayılıb. Hər hansı bir şeyin bolluğunu və bu çox olan şeyin hər bir kəs tərəfindən aparılmasını bildirir. Məsələn, “alma şölən oldu” və ya “alma şöləndi” dedikdə almanın bolluğu, çoxluğu başa düşülür.

64. Genqəş və ya Kinqəş – “məsləhətləşmə, bir məsləhət ətrafında danışma”, “müzakirə və məşvərət” (rəsmi şəkildə) anlamlarını bildirir. “Məsləhətləşmək”, “müzakirə etmək” anlamını bildirən “genəşmək (genəşmək)” feili də buradan çıxır. “Genəşmək

(gənəşmək)" feili eyni anımlı Azərbaycan xalqı arasında (xüsusi qərb bölgəsində) işlədilməkdədir.

65. Yabqu – Əski türklərdə xaqanın qohumlarından olan və xaqandan sonra gələn və imperatorluğun bir hissəsini idarə edən şəxsin rütbəsidir. Miladdan öncə Hun imperatorluğunda bu rütbəni daşıyan şəxslərin olduğu məlumdur. Göy Türk dövlətində xaqanların bir çoxu taxta çıxmamışdan öncə “yabqu” rütbəsini daşımışlar. “Yabqu”nun türk dillərində “cabqu”, “yavqu” (“yafqu”) kimi variantları var.

“Yabqu” sözünü kök baxımından əsassız olaraq, zorla başqa dillərə (Hind-Avropa) bağlamaq istəyənlər var. Görkəmli türkoloq V.Tomsen inandırıcı şəkildə “yabqu”nun “yap” (“yapmaq” feilindən) və türkçə “qu” şəkilçisindən meydana gəldiyini irəli sürmüşdür.

66. Şad – Əski türklərdə ən yüksək hərbi-inzibati rütbələrdən biri. Qaynaqların verdiyi bilgiyə görə bu rütbəni xaqanın qardaşları, oğulları daşımışdır. Şad müstəqil bir ordunun başçısı olub, müəyyən bir bölgəni idarə edirdi. Ümumiyyətlə, boyun əydirilmiş torpaqlarda xaqanın canişini idi. Qaynaqlara söykənərək belə düşünmək olur ki, rütbə baxımından “şad” “yabqu”dan sonra gəlirdi. Ancaq “şad” rütbəsini daşımış xaqan ailəsinin bir sıra üzvləri sonralar “xaqan” olmuşlar.

Bəzi araşdırmaçılar “şad” sözünün kökünü başqa xalqlara aid etmək istəyirlər. Ancaq heç biri inandırıcı dəlillər gətirə bilmir. 1969-cu ildə Leninqrad nəşriyyatının buraxdığı əski türk sözlüyündə (“Drevnetyurkckiy slovar”, L., 1969) da soqd köklü göstərilməsi də bir yanlışlıqdır.

“Şad”ı “şah” (buradan da “şahnə”) sözünə bağlamaq girişmi (təşəbbüsü) də büsbütün əsassızdır. Bu yalnız sadələvh bir düşüncədir.

67. Feminist – Feminizm tərəfdarı. Feminizm (fransızca “feminizm” latınca “femina” “qadın” sözündən əmələ gəlir) qadınları hüquq baxımından kişilər ilə bərabərləşdirmək, toplumda qadınların hüquq və vəzifəsini genişləndirmək məqsədini güdən axım - hərəkət. 18-ci yüzildə Qərbdə meydana gəlmiş, 20-ci yüzildə isə daha da güclənmişdir. Türkiyədə bu axımın öncüləri Namiq Kamal və Əhməd Mithəd idi. 1876-cı ildən (1-ci Məşrutə dövründən) sonra Türkiyədə feminizm axımı xeyli gücləndi və türkçülər feminizmin ən qızgın tərəfdarı oldular. 20-ci yüzilin ortalarından Qərbdə feminizm hərəkətində radikal istiqamət güclənməyə başladı. Hətta kişi cinsinə, toplumdakı

sosial-mənəvi quruluşa qarşı kəskin mənfi münasibət də formalaşdı. Feminizm Qərb toplumunda meydana çıxan hərəkət idi. Qərbin ənənələrinə, cinslərarası kəskin ziddiyyətlərə əsaslanırdı. Gender hərəkəti və nəzəriyyəsi də bu feminizmdən doğmuşdu. Ancaq Türk-İslam mühitində cinslərarası münasibətlərdə kəskin ziddiyyət mövcud deyildi. Buna görə də Türk-İslam mühitindəki qadın hərəkəti Qərbin feminizmindən məzmun və xarakter baxımından xeyli fərqlənirdi. Eyni zamanda Türk-İslam toplumunda qadın hərəkəti milli oyanışın tərkib hissəsi kimi meydana çıxmışdı. Ziya Göyalpın dövründə feminizmin məqsədi liberal-demokratik məzmunlu idi. Türk-İslam toplumundakı qadın hərəkətindən fərqi hələlik bir o qədər gözə çarpmırdı. Bu səbəblərdən Z.Göyalp feminizmə cinslərarası kəskin ziddiyyətə əsaslanmayan hüquq bərabərliyi kimi baxırdı.

68. Məslək – Bax: 1-ci bölüm, 188.

69. Seyid (ərəbcə)– Burada: böyük, başçı, ağa.

70. Axın (akın)– hücum, axın; düşmən torpaqlarına birgə basqın. Türklər atlı hücumçu dəstələrinə “akınçılar” deyirdilər.

71. Birinci nəşrdə (1991) «Türkçülüyn əsasları»nın Varlıq nəşriyyatı (İstanbul) tərəfindən hazırlanmış may 1961-ci il tarixli 4-cü nəşrinə əsaslanaraq «torunlar» kimi verdik. Ancaq başqa bir oxunuşda bu sözün «tudunlar» olduğu irəli sürülmüşdür. «Tudunlar» oxunuşu daha inandırıcıdır. Tudun əski Türk dövlətində yüksək vəzifə, titul adı idi. Orxon yazılarında bu ifadə işlənilir (Bilgə Kağan mətni). Qamlar-əski türklər şamana “qam” deyirdilər. Qamların toplumda yüksək yeri vardı. Buyruqlar və ya buyruq (“buyurmaq” feilindən olub hərfi anlamı “xaqanın adından əmr edənlər, idarə edənlər” deməkdir)– “rəis”, “sərkərdə”, “vəzir” anlamlarını bildirir. Təbii edilmiş xalqların hərbi-inzibati işlərini idarə etmək üçün mərkəzi hökumət tərəfindən təyin edilən yüksək məmur. Bitikçilər və ya bitikçi (“bitik”+ “çi”) Yazıçı, katib, Dövlətin yazı və maliyyə işlərinə baxırdılar. “Bitikçi” sözü və rütbəsi türklərdən monqollara keçmişdir.

72. Mülkiyyə (ərəbcə)–hərbi olmayan, mülki məmurlar təbəqəsi. Elmiyyə (ərəbcə)–din işləri ilə məşğul olan məmurlar (din xadimləri) sinifi. Seyfiyyə (ərəbcə “seyf”–qılınc sözündən)–hərbi işləri idarə edən məmurlar. Qələmiyyə (ərəbcə “qələm”dən) Yazı və maliyyə işlərinə baxan məmurlar təbəqəsi.

72a. Əxilik: Ərəbcə «qardaşım» anlamını bildirən «əki» («axı») sözündən gəlir. Ancaq bəzi müəlliflərə görə «comərd» anlamını ve-

rən türkçə «akı» sözündən əmələ gəlib. «Əxilik» sənət, əxlaq və iqtisadiyyat ilə bağlı bir qurumdur. Bu təşkilat daha çox Anadolu bölgəsini əhatə edir. «Fütüvvət»in sözlük anlamı «cəsarət», «igidlilik» və «mərdlik»dir. Bu ifadə ümumiyyətlə «başqasını özündən üstün tutmaq, sonsuz bir mürüvvət yiyəsi olmaq» anlamını bildirir. Təsəvvüf mühitində «comərdlik, şəfqət və alturizm anlayışını bildirən bir deyimdir. «Fütüvvətnamə»lərdə fütüvvətin əsasları, onun əxlaq və sosial prinsipləri, təşkilata qəbul şərtləri yazılmışdır.

73. Damğa–bir şeyin kimə və hansı dövrə, çağa aid olduğunu bildiren əlamət, iz, işarət. Onqun – burada: Totem, gerb, arma. Söyüq–Ehtimal ki; “süngük” (“sümük”) sözündəndir.

74. Ziya Göyalpın “Türk Törəsi” adlı əsəri ilk dəfə 1923-cü ildə nəşr edilmişdi. İkinci dəfə 1976-cı ildə nəşr edilib (İstanbulda).

75. Təkin və ya tigin –1) Əski türklərdə hökmdar ailəsinə mənsub olanlara, hökmdarın oğullarına deyilirdi. Ümumiyyətlə, prins, şahzadə. 2) Əski türklərdə atanın daşınmaz mal və mülkünün mirasçısı olan kiçik oğula da deyilirdi. İnal (Yınal)–əski türklərdə titul, rütbə adı. “İnanma”, “elmad” anlamını verən “inanan” kökündən törəmişdir. “İnal”ın hərfi anlamı “inanılan, güvənılan adam” deməkdir. Kaşqarlı Mahmudun “Divan-i Lügət-it Türk”ündə isə göstərilir ki, “inal”–anası əsilzadə (xatun əsilli), atası isə sadə xalq içindən çıxmış gənclərə deyilirdi. Bir sıra görkəmli türk hərbi və dövlət xadimləri “inal” titulu daşımışdır. Məsələn, Səlcuqlular dövlətinin qurucusu Toğrul bəyin ögey qardaşı istedadlı komandan İbrahim Yınal.

“İnal”ın çox az anlam fərqləri ilə “inaq” (“yınaq”), “inanc” (“yınanc”) kimi variantları da vardır.

76. Ziya Göyalp bu əsərini 1923-cü ildə yazıb başa çatdırmışdır. Bu zaman İranda Qacarlar hakimiyyətində idi (1796-1925).

77. Əşik–Qapının alt yanında yanlamasına qoyulan taxta, açıq pilləkən; bu pilləkənin yeri, astana; əski türklərdə həm də, Tanrıların və ya iblis, cin, şeytan və s. kimi mövhumı varlıqların astanası (qapısı) idi. Sonralar “əşik” deyimini təsəvvüf tərəfindən mənimsənilmiş və təsəvvüfdə “çşik” müqəddəs (qutsal) sayılmışdır. Bir qayda olaraq içəriyə eşikdən keçib gedilir. Təriqətçilər buna “bayırdan (xaricdən) daxilə (içəriyə) girib dərğahdakı mürşidə yetişmək” anlamını verirdilər. Onlar mürşidin oturduğu yerə–türbəyə girərkən “eşiy”i öpürdülər. Buradan da “eşiyə baş qoymaq” deyimini yaranmışdır. Xalq təsəvvüsdəki “eşik” ilə bağlı inanışı qəbul edərək “eşiy”i basmağı, “eşik”də oturmağı bir uğursuzluq saymışdır. Əlbəttə, bütün bunlar əski türk dinlərinin

təsiri idi.

77a. Abdulkadir İnanə görə Toyonizm Buddizm dinidir (Bax: A.İnan. Eski Türk Dini Tarihi. 1976)

78. Dirlik–burada: Osmanlı imperatorluğunda bir xidmətə görə hər hansı bir şəxsə dövlət tərəfindən verilən aylıq və ya müəyyən bir yerdən əldə edilən gəlir.

79. Zeamət (ərəbcə)–Osmanlı imperatorluğunda, başlıca olaraq hərbi vəzifəyə (xidmətə) görə verilən və illik gəliri 20 min ilə 100 min axça arasında olan mülk. Zeamət sahibinə zaim deyilirdi.

80. Xas (ərəbcə)– Osmanlı imperatorluğunda illik gəliri 100 min axçanı aşan dirlik (xidmətə görə verilən mülk).

81. “Əxlaq-i Əlai”– türk dilində yazılmış əxlaq kitabı. 1564-cü ildə Şam qazisi Kınalızadə Əli əfəndi tərəfindən yazılmışdır. Kınalızadə Əli əfəndi bu kitabı Suriya bəylərbəyi Əli Paşaya ithaf etdiyi üçün ona “Əxlaq-i Əlai” adı verilmişdir.

“Əxlaq-i Əlai” bir müqəddimə və üç bölümdən (kitabdan) ibarətdir. Müəllif müqəddimədə türk dilində əxlaqa aid hamının istifadə edə biləcəyi xüsusi bir əsərin olmadığına görə bu kitabı yazdığını söyləyir.

Çox dəyərli bir qaynaq olan “Əxlaq-i Əlai” 1883-cü ildə Bulaq çapı ilə nəşr edilmişdir.

82. Klan (keltçə “qlan”–törəmə, nəsil) – Qohumlar qrupu; ailədən böyük topluluq. Fratriya (yunanca “pratriya”–qardaşlıq)– Bir neçə nəslin ekzoqam birləşməsi. İlkəl topluluqda (ibtidai icmada) ikinci pillə sayılır (birinci: klan).

83. İlah (ərəbcə)–Tanrı.

84. Eş – əski türkçədə: dost, yoldaş, silahdaş. Sur – alın yazısı, uğur. Qut – ruh, həyat qüvvəsi; xoşbəxtlik, müvəffəqiyyət, rifah; uğur.

85. Demokratiya (yunanca “demos” – xalq + “kartos” – hakimiyyət) – hakimiyyət qaynağı kimi xalqa arxalanan, dövlət işlərinin, vətəndaş hüququ və azadlığı məsələlərinin həllində xalqın geniş iştirakına söykənən ictimai hakimiyyət və dövlət forması.

86. İmamı Əzəm (ən böyük, imam, ən böyük öncü) – Əbu Hənifə (699-767); Fiqhin – İslam hüququnun qurucularından biri. Kufədə anadan olmuşdur. Əsil adı Human olan Əbu Hənifə soy baxımından ərəb deyildi. Atasının adı Sabit idi. Babası müsəlman olmuşdu. Əbu Hənifə, İmam Cəfər Sadiq ilə Mədinədə görüşmüş, onun söhbətlərində iştirak etmişdir. Dərin biliyə, iti ağıla malik idi. İmam Malik (maliki məzhəbinin qurucusu) deyirdi: “Əbu Hənifənin məntiqi o qədər qüvvətlidir ki, “bu dirək qızıldandır” ..

desə, onu sübut edə bilər”.

Olduqca mömin və əliaçıq olan Əbu Hənifə dövlətdən heç bir yardım istəmirdi, Onun 55 dəfə Hac ziyarətinə getdiyi söylənir. Çoxlu şagirdləri var idi. Onların içərisindən bir çox görkəmli alimlər yetişmişdi. Şagirdləri ilə birlikdə İslam hüququnu inkişaf etdirmiş, fiqh metodologiyasını hazırlamışdır. Tələbələri onun əsərlərini, söylədiyi hədisləri kitab şəklinə salmışlar. Sistemli, metodlu hüquq elminin – fiqhın meydana gəlməsi Əbu Hənifənin və şagirdlərinin əməyi nəticəsində mümkün olmuşdu.

Əbu Hənifə hənəfi məzhəbinin qurucusudur. Hənəfi məzhəbi onun və tələbələrinin inkişaf etdirdiyi hüquq yoludur. Əbu Hənifə Əhli-sünnətin başçısıdır. Dünyadakı bütün müsəlmanların böyük çoxluğu hənəfi məzhəbindəndir.

Təklif edilən qazilik vəzifəsini istəmədiyinə və İmam Həsənin nəvəsi İbrahimin tərəfini saxladığına görə Abbasi xəlifəsi Mənsur onu həbsə atdırdı. Əbu Hənifə Bağdadda həbsxanada öldü. Onun cənazəsini 50 mindən çox adam müşayiət etmişdi. Milliyyətə Türk olduğuna dair bilgilər var.

87. Təravih (ərəbcə “tərvihə”nin cəmidir; “tərvihə” – oturmaq, istirahət etmək) – Ramazan ayında axşam (yaxı) namazından sonra qılınan 20 rükətlik namaz. Hər dörd rükətdən sonra bir az oturub istirahət edildiyi üçün “təravih” namazı deyilir.

88. Bidət (ərəbcə) – İslam dinində Həzrət Mühəmmədin dövründən sonra ortaya çıxan müxtəlif mühakimə, hökm və prinsiplər; ümumiyyətlə, sonradan törəyən şey.

89. Tilavət (ərəbcə) – Qurani-Kərimi gözəl və yüksək səsle, üsuluna görə oxuma.

90. Məkan kağan (Moqan xaqan) – Göy Türk dövlətinin ən görkəmli xaqanlarından biri. Göy Türk dövlətinin qurucusu Bumin kağanın nəvəsi olan Məkan kağan Şərqi Göy türk dövlətinə başçılıq etmişdi (553-572).

91. “Türkmənlərin şəcərəsi”nə (Əbül Qazi Bahadur xan) görə Nuh peyğəmbərin oğlu Yafəsin 8 oğlu vardı Böyük oğlu isə Türk idi. Yafəs ölərkən Türkü öz yerinə xaqan qoydu. Türk xaqan türklərə bir sıra gələnlər (ənənələr) verdi. İlk çadırı icad edən və düzəldən də Türk xaqan olmuşdur. Çin qaynaqlarının verdiyi xəbəre görə isə Türk odu kəşf etmişdir.

“Türkmənlərin şəcərəsi” davam edib deyir ki, Türk xaqanın 4 oğlu vardı. Böyük oğlu isə Tutuq idi. Atasından sonra onun yerinə keçən Tutuq xandan türklərə bir çox görünək və gələnlər qalmışdır. O, bir ov zamanı duzu tapdı və bundan sonra insanlar

duzu işlətməyə başladılar. İranlıların ilk hökmdarı Kəyomərs ilə bir zamanda yaşamış olan Tutuq xan 240 il ömür sürmüşdür.

“Qanlı” türk qəbiləsinin varlığı məlumdur. “Qanlı” sözü “Qanlıq”dan törəmişdir ki, bu da “arablı” anlamını verir. Əski türklər arabaya “qanq” və ya “qanq” deyirdilər.

92. “Yağma” (burada: paylama, vermə) mifoloji türk dövlət gələniyidir. Çox əski çağlara gedib çıxır. Xaqanlar müəyyən vaxtlarda saraylarını xalqa yağmalatdırardılar. Böyük Səlcuqlu Sultanı Alp Arslan müntəzəm şəkildə xalqa ziyafətlər verərdi. Türklərin bu gələniyi İran ədəbiyyatında “han-i yağma” deyiimi ilə anılır. “Han-i yağma” bütün xalq üçün hazırlanmış yemək idi.

Ancak bu “yağma”ların geridə qalmış xalqlardakı dini mərasim xarakterli yemək toplanması ilə heç bağlılığı yox idi. Türklər çox erkən çağlardan böyük dövlət həyatını yaşamağa başlamışlar.

93. İştirakçı – göründüyü kimi ərəbcə “iştirak” və türkcə “çı” şəkilçisindən törəmişdir. “İştirak”, “şəriklik, birlik, ortaqlıq etmə, birlikdə olma” anlamını verir. Deməli, “iştirakçı” – “ortaqlıq edən, ortaq olan, birlikdə çıxış edən və qoşulan şəxs” anlamını verir. Bu isə “kommunist” deyiminin anlamına uyğundur.

94. Solidarizm (fransızca) həmrəyçilik, mənafehlərin ümumiliyi.

95. Plyus-valyu (latınca “plyus” – daha artıq, daha çox + fransızca “valyu” italyanca “valyuta” – dəyər) İzafe dəyər.

96. Xalq partiyası – Atatürk tərəfindən 1923-cü ildə “Anadolu və Rumeli hüquqi müdafiyyə (müdafayi – hüquq) cəmiyyəti”nin əsasında yaradılmış partiya. “Müdafayi – hüquq cəmiyyəti”nin 1919-cu ildə Sivasda keçirilmiş konqresi Xalq partiyasının 1-ci qurultayı sayılır. 1924-cü ildən partiya “Respublika (Cümhuriyyət) Xalq partiyası” adlandırıldı. 1931-ci ildə 3-cü qurultayda partiyanın embleması – qırmızı yerlikdə (fonda) 6 ağ ox işarəsi qəbul edildi. Altı ox partiyanın əsas prinsiplərini göstərirdi: 1. respublikaçılıq (cümhuriyyətçilik), 2. inqilabçılıq, 3. milliyyətçilik, 4. xalqçılıq, 5. etatizm, 6. laiklik. 1923-1950-ci illərdə hakimiyyətə gəlmiş, 1978-1980-ci illərdə isə hökumət koalisiyasına başçılıq etmişdir. 1980-ci ildən fəaliyyəti dayandırılıb. Hazırda yenidən fəaliyyətdə olduğu deyilir.

97. İslamın erkən çağlarında dinin hüquqi qaydalarını bilmək üçün fiqh (ərəbcə “fiqh” – “anlayış incəliyi”, “bilgi”) elmi meydana gəldi. Fiqh İslam hüquq nəzəriyyəsi idi. Fərdin Allah qarşısında yerinə yetirməli olduğu vəzifələri, sonra toplum qarşısındakı hüquq və vəzifələrini göstərən İslam hüququna “fiqh” deyilir. Fiqh dini, siyasi və mədəni həyatın bütün xüsusiyyətlərini, cəza, dövlətin

idarəsi və savaş ilə bağlı bütün məsələləri bürüyürdü. Fiqh İslam dini qaynaqlarına (Quran, Sünnət, İcma, Qiyas və s.) söykənir, onlardan qidalanır.

Həyatda qarşıya çıxan hər hansı bir məsələ haqqında müqəddəs mətnlərdə doğrudan-doğruya (bilavasitə) hökm olmadıqda İslam dini qaynaqlarından necə istifadə etmək məsələsində 8-9-cu yüzilliklərdə fərqlər ortaya çıxdı. Beləliklə, müxtəlif fiqh sistemləri, metodları yarandı. Bu sistem və metodları irəli sürən fiqh məktəbləri, yəni İslam hüququ məktəbləri idi ki, bunlara da məzhəblər, daha doğrusu fiqhi məzhəblər deyilir. Dörd ən böyük məzhəb (sünnilikdə) və bir də şialərin mənimsədiyi Cəfəri məzhəbi vardır. Bunların da ən geniş yayılanı Hənəfi məzhəbidir.

Ancaq fiqhi məzhəbdən başqa etiqad məzhəbi də vardır. Etiqad məzhəbi islamın əsaslarına necə inanmaq lazım gəldiyini izah edən baxış sisteminə deyilir. İki başlıca etiqad məzhəbi vardır: əhl-i sünnət və əhl-i biddət. Əhl-i sünnət məzhəbi isə 3 yerə ayrılır: 1. Sələfilik (sələfiyyə); 2. Matüridilik (matüridiyyə); 3. Əşərilik (əşəriyyə).

Matüridi məzhəbinin qurucusu Əbu Mənsur Mühəmməddir. Soyca türkdür. Səmərqənd yaxınlığındakı Matürid adlı kənddə anadan olduğu üçün ona "Matüridi" deyilir. Əbu Mənsur Mühəmməd 944-cü ildə ölmüşdür.

Əbu Mənsur Mühəmməd Matüridi İslamın dini əsaslarını müxtəlif görüşlərin hücumundan qorumaq üçün meydana gəlmiş "Kəlam"ın ən böyük alimlərindən - mütəkəllimlərindən biri idi. Matüridi müsəlman dini etiqadının qadının Quran və Sünnətə uyğun şəkildə məntiqi dəlillər ilə ağıla söykənən izahını vermiş, Orta Asiyada hənəfiliyin etiqad imamı (böyük öncüsü) olmuşdur. Buna görə də sonralar hənəfiliyə matüridilik də deyilmişdir. Hənəfi məzhəbinə mənsub olanlar əməldə Əbu Hənifəni, etiqadda isə Matüridini imam sayırlar. Türkiyə əhalisi hənəfi məzhəbinə, deməli həm də matüridi məzhəbinə mənsubdur. Buna görə də Ziya Göyalp "etiqadda, yəni inanışda məzhəbimizin matüridilik, fiqhədə isə hənəfilik olduğunu" yada salır.

98. Spekulyasiya (latınca) - Burada: abstrakt fəlsəfi mühakimələr. Muaqələ (ərəbcə) - ağıla və məntiqə söykənərək düşünmə; düşünmək üçün düşünmə. Ziya Göyalp "muaqələ"ni "spekulyasiya"nın qarşılığı kimi vermişdir.

99. Dərviş (farsca) - Allah yolunda fəqirliyi, yoxsulluğu qəbul edən (şəxs); təsəvvüfçü (sufi) təriqətlərindən birinə mənsub olan şəxs.

Qələndər (farsca) - Dünyadan əl çəkən, dərbəddər, dərviş; dünyadan əlini-ətəyini çəkib həqiqət axtaran kimsə.

"Qələndərlik" dedikdə həm də, "asketizm", "sərsərilik" başa düşülür.

100. "Yüksək fəlsəfə" dedikdə Ziya Göyalp "Avropa elmləri"ni mənimsəyərək yetişən xüsusi mütəxəssislərin yaratdığı fəlsəfəni, fəlsəfə əsərlərini göz önündə tutur. Avropada müsbət elmlərə söykənən bir sıra fəlsəfə məktəbləri meydana gəlmişdir. Ancaq bunlar Türkiyədə özünü göstərməmişdi. Ziya Göyalp diqqəti buna yönəldir.

101. Edion Rostan (1868-1918) - istedadlı fransız şairi və dramaturqudur. Öz dövründə onun bir sıra ictimai mövzulu səhnə əsərləri tamaşaya qoyulmuşdur.

102. Çanaqqala və Anadolu Qurtuluş savaşları- Bax: 1-ci bölüm, 113 və 171.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Hər zamanda Ziya Göyalp (ikinci nəşrə ön söz yerinə)	5
Redaktordan	9
Ziya Göyalp və onun "Türkçülüyn Əsasları" əsəri (Birinci nəşr üçün)	11

Birinci bölüm

Türkçülüyn mahiyyəti

1. Türkçülüyn Tarixi	28
2. Türkçülük nədir?	34
3. Türkçülük və Turançılıq	40
4. Milli kultür və Mədəniyyət	43
5. Xalqa Doğru	53
6. Qərbə Doğru	57
7. Tarixi materializm və ictimai ölküçülük	68
8. Milli vicdanı gücləndirmək	75
9. Milli həmrəyliyi gücləndirmək	79
10. Kultür və yetkinlik (Hars və Təhzi)	85

İkinci bölüm

Türkçülüyn Programı

I. Dildə Türkçülük	
1. Yazı dili və danışq dili	94
2. Xalq dilinə keçmiş ərəb və fars sözləri	95
3. Türkçülər və sözbilicilər (Fəhətçilər)	99
4. Sözdüzəltmə və dəyişmə formaları; şəkilçilər (ədatlar), söz birləşmələri	101
5. Yeni Türk dilinin milliləşdirilməsi və yetkinləşdirilməsi	106
6. Dildə Türkçülüyn əsas prinsipləri	109
II. Estetikada türkçülük	
1. Türklərdə estetik zövq	111
2. Milli vəzn	111
3. Ədəbiyyatımızın milliləşdirilməsi və yetkinləşdirilməsi	112
4. Milli musiqi	114
5. Başqa sənətlərimiz	115

6. Milli zövq və yetkinləşdirilmiş (zənginləşdirilmiş) zövq	116
III. Əxlaqda türkçülük	
1. Türklərdə əxlaq	118
2. Vətən əxlaqı	118
3. Məslək əxlaqı	121
4. Ailə əxlaqı	123
5. Cinsi əxlaq	128
6. Gələcəkdə ailə əxlaqı necə olmalıdır?	129
7. Mədəni əxlaq və şəxsi əxlaq	130
8. Millətlərarası əxlaq	131
IV. Hüquqda türkçülük	132
V. Dində türkçülük	133
VI. İqtisadiyyatda türkçülük	134
VII. Siyasətdə türkçülük	137
VIII. Fəlsəfədə türkçülük	138
Açıqlamalar	141
Türkçülüyn mahiyyəti	141
Türkçülüyn programı	191

ZİYA GÖYALP

TÜRKÇÜLÜYÜN ƏSASLARI

Mətbəənin direktoru:

Fuad HÜSEYN

Redaktor:

Z. Bayramlı

Üz qabığının rəssamı:

E. A. Cəlilov

Bədii redaktoru:

A. A. Ələkbərov

Texniki redaktoru:

A. Rəsulov

*Kitab AFPoliqrAF
mətbəəsində çap olunmuşdur*

Yığılmağa verilmiş: 16.01.2010

Çapa imzalanmış: 10.03.2010

Kağız formatı 60x90 1/16

Fiziki və ç. v. 13.

Sifariş 120.

Tirajı 500.